ACADEMIA ROMÂNĂ

CETATEA ULMETUM

DESCOPERIRILE PRIMEI CAMPANII DE ŞĂPĂTURI DIN VARA ANULUI 1911

DE

VASILE PÂRVAN
MEMBRU CORESPONDENT AL ACADEMIEI ROMÂNE.

CU 25 TABELE, 44 FIGURI IN TEXT ŞI 1 HARTĂ.

EXTRAS DIN
ANALELE ACADEMIEI ROMÂNE
Seria II. — Tom. XXXIV.
MEMORIILE SECŢIUNII ISTORICE.

BUCUREŞTI
LIBRĂRIILE SOCEC & Comp., C. SFETEA şi LIBRĂRIA NAŢIONALĂ
LEIPZIG OTTO HARRASSOWITZ. VIENA GEROLD & COMP.
1912. 81.352.

Preţul 5 lei.

Analele Societății Academice Române. — Seria I:

Tom. I—XI. — Sesiunile anilor 1867—1878.

Analele Academiei Române. — Seria II: L. B

CETATEA ULMETUM

DESCOPERIRILE PRIMEI CAMPANII DE SĂPĂTURI DIN VARA ANULUI 1911

DE

VASILE PÂRVAN
Membru corespondent al Academiei Române

Şedinţa dela 3 Fevruarie 1912.

Din motive metodice şi de ordin material, expuse pe larg cu alt prilej(1), am fost nevoit să amân deocamdată *sine die* săpăturile pe cari, cu întreruperi destul de îndelungate, le făceà Direcţia Muzeului Naţional de Antichităţi încă de acum douăzeci de ani la Adamclisi, pentru desgroparea cetăţii antice de acolo, numită Tropaeum Traiani.

Mijloacele puse de Minister — prin bugetele anuale — la dispoziţia Muzeului Naţional, în vederea săpăturilor, fiind mai puţin decât modeste, iar personalul necesar pentru supravegherea tehnică a săpăturilor lipsind cu totul (2), am socotit mai potrivit să încep însumi undevà, unde nu se mai săpase înainte de arheologii noştri, în vreun castel mic de graniţă din Oltenia sau Dobrogea, săpături sistematice pe o scară mai restrânsă, conduse direct şi neîntrerupt de mine, cu asistenţa unui număr de tineri, pe cari să-i întroduc acum prin campanii speciale în teoria şi practica săpăturilor arheologice.

Dintre multele cetăţi antice, cari acoperă cu ruinele lor milenare pământul ţerii noastre, două păreau a se potrivì mai bine — după observarea lor prealabilă la faţa locului — cu scopul urmărit de mine: castelul dela Celeiu, în Romanaţi, situat drept pe malul Dunării şi castelul dela Pantelimonul de sus, în jud. Constanţa, la hotarul

---

(1) Vezi raportul meu către Ministerul Cultelor în *Buletinul Oficial al Ministerului*, No. 366, pe 1911, p. 430—435.

(2) Cf. în această privinţă raportul citat, p. 430 sq.

dinspre jud. Tulcea. Ambele, pe lângă condițiunile foarte favorabile pentru săpături, așà zicând, de școală, oferiau, după cele câtevà știri antice asupra lor, mai dinainte cunoscute, probleme deosebit de interesante cu privire la viea̧ța daco-romană. Anume, cetatea dela Celeiu stăteà în legătură cu organizația comunală rurală numită într'o inscripție *territorium Sucidavense* (1), iar cea dela Pantelimonul de sus cu o organizație analoagă, *territorium Capidavense* (2).

Dacă m'am oprit la cetatea din urmă, hotărînd întâiu desgroparea ei, cauza a fost mai ales apropierea ei relativă (față de Celeiu) de Adamclisi, unde se aflau toate instrumentele și materialul rulant. In adevăr, transportul acestora, față cu modestele mijloace bănești, ce aveam la dispoziție, ar fi fost aproape imposibil de făcut tocmai în Romanați. Dar și pur teoretic — pentru chestiunile speciale ei — mă atrăgeà cetatea dela Pantelimonul de sus. Astfel, prin anii 1890, se găsiseră acolo trei pietre cu inscripții (3), cari pomeniau de existența pe la 130—150 d. Hr. a unei organizații comunale pe baze rurale, a unui *centru roman* în atârnare de vechiul *centru dac*, pe atunci însă romanizat, dela Dunăre, *Capidava*. Nu mult în urmă se mai găsise încă o piatră cu inscripție (4), unde erau pomeniți niște cetățeni romani, rezidând prin anii 140 d. Hr., împreună cu o colonie de Bessi (Thraci), în *vicus Ulmetum* (5). Inscripția aceasta fu pusă, la publicarea ei în *Corpus inscriptionum Latinarum*, în legătură cu *Histria*, cetatea greacă dela mare, iar de Tocilescu (6) în legătură cu *Capidava*. De altă parte Procopius, în scrierea sa *de aedificiis*, IV, 7, după ce înșiră restaurările făcute de împăratul Iustinian, la Dunărea de jos, zice: «Acum să trec la Sciți (Scythia minor = Dobrogea). Aici întimpinăm mai întâiu castelul cunoscut sub numele S. Cyrillus

---

(1) *Deae Nemesi, pro salute Aug(ustorum), curial(es) territ(orii) Σuc(idavensis), templum a solo restituerunt:* la Muzeul Național de Antichități; cf. Tocilescu, *Mon. epigr. și sculpt.*, p. 636 și 646.

(2) CIL. III 12491: *C. Iul(ius) C. f. Quadrat(us) memoriam sibi et Iuliae Terentiae coniugi suae se vivo per liberos suos fecit; [l]oci princeps, quinquennalis territorii Capidavensis.*

(3) CIL. III 12490—12492.

(4) CIL. III 14214, 26: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Iunoni Regin(a)e c(ives) R(omani) et Bessi consistentes vico Ulmeto pro salute imp(eratoris) Ael(ii) Antonini Caes(aris), per mag(istrum); L(ucius) Val(erius) Maxellius posuit de suo, v(otum) s(olvit) l(ibens) imp(eratore) Antonino III co(n)s(ule).*

(5) Cred că e mai bine de admis forma *Ulmetum*, precum ne încredințează și Procopius (v. mai jos) și e și firesc, și nu *Ulmetus*,—precum se admite în CIL. III, *s. v.*

(6) *Rev. p. ist. arch. și fil.*, IX (1903), p. 58.

(în apropiere de Axiopolis-Cernavoda), unde împăratul Iustinian restaură cu grijă tot ce dărăpănase vremea. *Iar dincolo de acest castel erà o cetate veche, numită Ulmiton* (Οὐλμιτῶν); *aici așezându-se încă mai de demult barbarii Slavi, cari prădau întreaga regiune, cetatea se pustiise cu totul, de nu-i mai rămăsese decât numele. Reclădind-o dară acum Impăratul din temelii, tot ținutul fu scăpat de năvălirile și prădăciunile Slavilor»* (1).

Se puneà acum întrebarea: este cetatea amintită de Procopius identică cu cea dela Pantelimonul de sus, unde se găsise, ce-i dreptul, o inscripție cu indicarea aceluiaș nume, dar piatra, ca în atâtea alte cazuri, puteà să fie adusă și din altă parte, cu prilejul reconstruirii târzii a cetății, — sau, cumvà, cetatea dela Pantelimon poartă alt nume și are o altă soartă în istoria Scythiei mici?

Răspunsul sigur (2) la această întrebare nu-l puteà da decât o cercetare sistematică a înseși ruinelor. De aceea, după ce în primăvară am vizitat localitatea și am ridicat planul de situație al cetății, am intervenit la autoritățile competente, pentru trecerea întregului teritoriu ocupat de ruine și a împrejurimilor lui imediate pe seama Muzeului Național, ca proprietate a acestuia,— am dispus reparарea și transportarea materialului de lucru dela Adamclisi la Pantelimon și, la sfârșitul lunii August toate pregătirile acestea fiind isprăvite, am început, cu trei funcționari asistenți ai Muzeului, doi asistenți-auxiliari, și, pentru ridicarea de planuri, un d. arhitect, prima campanie de săpături.

* * *

Pe drumul care duce dela Medgidia direct spre Nord, prin satul Dorobanțul (Bilarlar), pe la Apus de satele Carol I (Danakiöi), Pazarlia și Chirișlic (v. harta), pe platoul numai rar întrerupt de văi, cari însele sunt abià-abià conturate, cam la 35 km. depărtare, se află

(1) Ed. Bonn, p. 293.

(2) Căci ca probabil numele de Ulmetum puteà fi dat cetății încă dela descoperirea pietrii cu inscripția respectivă. Iacob Weiss în lucrarea sa de curând apărută, ***Die Dobrudscha im Altertum. Historische Landschaftskunde***, Sarajevo 1911, ***passim***, admite ca indiscutabilă numirea de Ulmetum pentru cetatea noastră; dar Weiss, care nu cunoaște Dobrogea decât dintr'o singură călătorie, destul de sumară, face și alte identificări mai puțin plauzibile, pentru ca concluziunile sale să fie hotărîtoare și pentru noi. Cf. de altfel pentru nesiguranța identificărilor pe cale pur literară exemplul din cartea mea ***Contrib. epigr. la. ist. creșt. daco-roman***, p. 51, n. 227, și exemplul cu Malva (capitala Daciei Malvensis)—resp. Sucidava, la Tocilescu, ***Mon. epigr. și sculpt.***, p. 636 și 646.

satul Pantelimonul de sus, colonizat pe la 1886 cu plugari de prin judeţele Munteniei răsăritene, pe locul unde fusese mai înainte satul tătăresc Ceatalorman, azi total dispărut.

Satul Pantelimonul de sus e aşezat pe marginea sud-estică a unui platou, înalt de c. 150 m. deasupra nivelului mării şi foarte întins spre Apus, iar la Răsărit mărginit de cele două văi convergente : Ceatalorman la SE şi Terzikiöi la NE, cari se întâlnesc şi se confundă în valea pârăului Casimcea, zis şi Taşaül, cam la vreo doi km. spre Răsărit de sat (v. harta).

In partea nord-estică a satului, pe un fel de promontoriu alcătuit de două râpi abrupte, se află cetatea romană, cam de forma unui trapez. Ea e orientată cu unghiurile aproape exact spre cele patru puncte cardinale. Din două părţi: spre SE şi NE, ea e complet izolată prin râpile pomenite, cari, după observările şi sondajele făcute în fundul lor, au existat şi în vechime, iar din celelalte două părţi, spre NV şi SV, e apărată de un val, care o înconjură la 20 m. distanţă de ziduri (v. fig. 1 şi pl. I, fig. 1).

Această aşezare, din punct de vedere defensiv oarecum clasicantică (1), ne arată, independent de orice alte ştiri ce mai avem asupra cetăţii, o origine veche romană. In vremile lui bune, oraşul se puteà întinde înspre partea plană oricât ar fi voit, nefiind împiedecat de nici un accident de teren; dimpotrivă în vremi de restrişte, cum au fost în general în imperiul roman, secolele III şi urm., aşezarea civilă se retrase spre capătul promontoriului, apărându-se prin şanţuri şi valuri de partea ce o legà imediat cu platoul (2).

Cetatea dela Pantelimon a îndurat în cursul timpului nu numai pustiirile barbarilor vechi, ci şi vandalismele neconştiente ale locuitorilor mai noi: atât Tătarii din Ceatalorman (pe vremea stăpânirii

---

(1) Vezi art. lui O. Richter, ***Stadtanlage***, la Baumeister, ***Denkmäler des klassischen Altertums***, III, 1696 sqq., § 3 şi fig. 1780 sq.

(2) Cf. şi A. v. Cohausen, ***Die Befestigungsweisen der Vorzeit und des Mittelalters***, Wiesbaden 1898, p. 121: «Zu Ende des 3. Jahrhunderts erkannte man, dass die Städte sich zu breit ausgedehnt hatten und gegen die fortwährenden Einfälle der Germanen wie gegen die inneren Unruhen nicht zu verteidigen waren. Um diese Zeit war es, dass die Stadtumfassungen zusammengezogen und neu befestigt wurden. Man zerstörte die weit ausgreifenden Vorstädte und benutzte die Steine ihrer Tempel und bürgerlichen Prachtbauten, die Grabdenkmäler der Friedhöfe, kurz alles, was irgend dazu geeignet war, zur Errichtung neuer Stadtmauern, deren Sockel namentlich oft aus den kostbarsten Bauteilen vornehmer Villen und merkwürdiger Inschriftsteine errichtet ist». Am citat într'adins tot acest pasaj cu privire la ***cetăţile romane din Gallia***, întrucât ne va fi de nevoie pentru comparare şi mai departe.

turceşti), cât şi coloniştii români de după 1878, cari au înlocuit pe

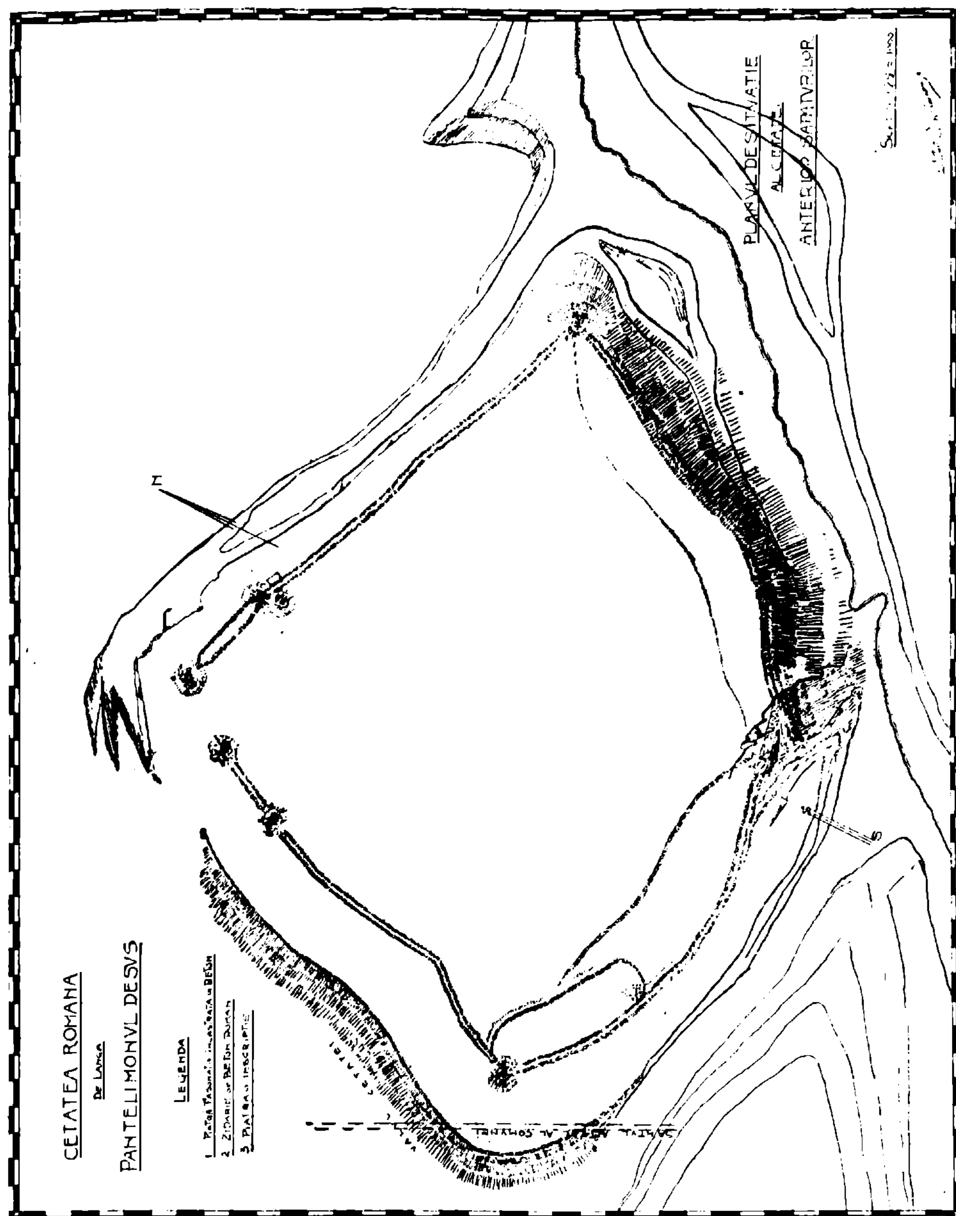


Fig. 1. Planul de situaţie al cetăţii înainte de începerea săpăturilor.

Tătari, s'au servit de cetate ca de o carieră de piatră. Unele ziduri

sunt distruse până în temelie, altele mai puțin stricate, dar totuș destul de grav, pentru a deformà înfățișarea unitară a ruinelor. Cu prilejul explorărilor lor, locuitorii au dat și peste pietre cu inscripții: în special în. zidul de NE. Aflându-se la București de aceasta, răposatul Tocilescu a trimes pe un gardian dela Adamclisi să cerceteze la cetate și prin sat, ce pietre sunt acelea, și să le trimeată la Muzeu. Așà au ajuns la București trei pietre dela Pantelimon. O a patra, un bloc enorm de aproape doi metri cubi, scoasă sub conducerea subprefectului de pe vremuri din Hârșova, de țărani, cu vreo douăzeci perechi de boi, a rămas până azi răsturnată pe o parte lângă zid, neputând fi dusă mai departe. Pe laturea de SE a cetății locuitorii mai dăduseră la scoaterea pietrii din zid pentru trebuințele lor de niște trepte .de piatră și de doi lei sculptați, pe cari zadarnic a căutat Tocilescu să-i iea, și au rămas și până azi pierduți.

In afară de gropile făcute astfel de locuitori, atât pe marginile cât și în interiorul cetății, din fericire nu întotdeauna cu priceperea necesară pentru a nimerì chiar pe ziduri, ci dând mai adesea numai în dărâmăturile lor de pe laturi, torentele ploilor au desgolit și în parte au rupt, încă de demult, în toată lățimea zidul de SE pe o întindere de vreo cinci metri.

In sfârșit prin anii 1880 un Turc bogat din Toxof (reședința comunei din care face parte și Pantelimonul de sus), pe baza unei autorizații (probabil neexistente) de a săpà comori la cetate, a stricat o bună parte din zidul de NE pe o lungime de vreo 30 m. (șanțul făcut atunci de dânsul cunoscându-se și până astăzi).

In afară de aceste «accidente» oarecum firești și neînlăturabile, la cari toate cetățile antice, nu numai dela noi, dar de pretutindeni au fost întotdeauna expuse, așezarea antică dela Pantelimon se află — ca ruine — într'o stare relativ mulțămitoare.

Astfel la venirea noastră acolo în primăvara trecută am putut constatà că aproape pe toată întinderea ei cetatea erà acoperită cu pământ vegetal și dărâmături mai vechi, zidurile nefiind aparente decât în trei locuri, și anume, la porțiunea ruptă de ape, la turnul de E și la laturea de SV, dar și aici numai cât desgoliseră locuitorii.

Din punct de vedere științific cetatea erà dar neatinsă și desgroparea ei sistematică făgăduià rezultate de preț.

* * *

Am început săpăturile la 30 August, atacând întâiu laturea NV. Chiar a doua zi, disdedimineață am dat de zid. Am pornit atunci

imediat pe zid cu două echipe în direcții opuse. Descoperind apoi pe o porțiune mai întinsă laturea externă a zidului și constatându-i și grosimea, am jalonat pe deasupra pământului prepus direcția probabilă a laturei NV și a turnurilor găsite în zilele următoare, împărțind lucrătorii în patru echipe de câte opt sub supravegherea unui asistent științific. Cu una dintre echipe am atăcat eu însumi, după măsurătorile și calculele făcute deocamdată numai teoretic, altă lature a cetății, cea de SV, acolo unde încă din primăvară bănuisem să fie poarta cetății, ceeace curând după aceea se dovedì ca întemeiat.— După o lună de lucru, atât cât ne ajunseră «fondurile după buget», trei laturi ale cetății, cu două porți, flancate de turnuri semi-rotunde, și cu două turnuri rotunde de colț, plus trei turnuri patrulatere pe cele trei fronturi ale cetății, erau liberate.

Cu acestea prima parte a programului ce-mi impusesem pentru desgroparea cetății, anume liberarea în exterior a zidurilor înconjurătoare și deci stabilirea planului general al așezării antice, erà încă din această primă campanie aproape terminată, rămânându-mi pentru începutul campaniei viitoare liberarea numai a laturei sud-estice, pentru ca apoi, începând a înaintà spre interior, pe porțile orașului, să pot, strat de strat, deci epocă după epocă, desgropà și studià interiorul cetății. Paralel cu această lucrare va trebuì să fac tot nivelmentul cetății, acum nefăcut din lipsa de timp a d-lui arhitect, specialist, și să completez și opera de săpare și cercetare a exteriorului cetății, stabilind profilul fortificațiilor auxiliare, cu zid și val, dinspre NV și dând măsurile exacte ale șanțului și valului de apărare, cu berma, escarpa și contraescarpa, taluzul interior, muchea valului și taluzul exterior respectiv, cari toate sunt a se constatà chiar acum, înainte de completa liberare a profilului fortificației accesorii a cetății noastre. Cu prilejul cercetării amănunțite a șanțului și valului se va puteà stabilì cu siguranță, dacă intrarea în cetate se făceà pe însuș terenul viu lăsat înaintea porții ca pod natural, prin întreruperea șanțului (precum ni se pare deocamdată că a fost cazul), sau, dacă a fost întrebuințat, ca la cetatea Tropaeum dela Adamclisi, un *pont-levis*, care la caz de primejdie să fie imediat ridicat, izolându-se cetatea total și prin șanț nu numai prin val.

Cu acestea trec la descrierea tehnică a ruinelor până acum liberate.

I. Zidul de înconjur al cetăţii.

Pe o lungime totală de c. 515 m. a frontului extern de apărare (1),

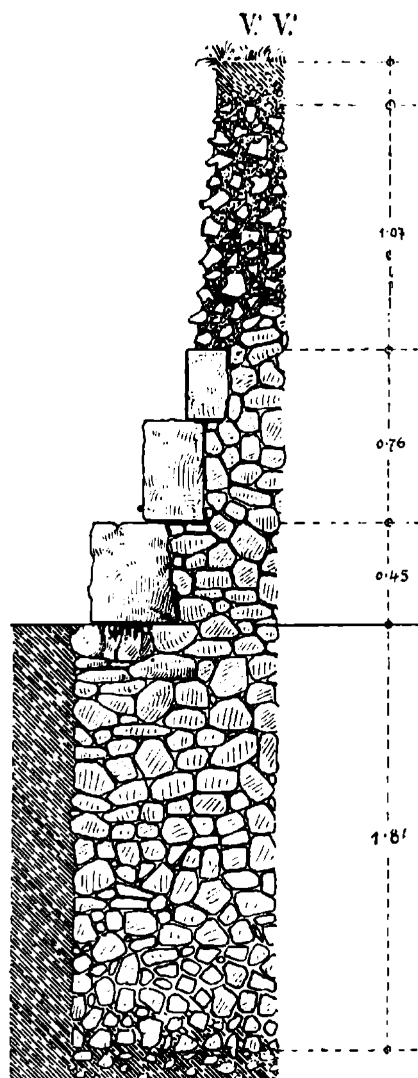


Fig. 2.

(1) Socotind linia externă a zidului în continuarea ei cu toate cotiturile şi unghiurile turnurilor.

pe cele trei laturi până acum desgropate, se întinde cu o grosime medie deasupra pământului de 2.60 m., iar la fundamente de 2.80—3.20 m., zidul—ca nucleu—omogen lucrat al castelului. Adâncimea fundamentelor variază după teren. In partea abruptă, dinspre SV, zidul prezentă o adâncime de c. 1.85—2.50 m. sub nivelul solului antic, așà precum se poate vedeà din profilul V'V' (fig. 2 p. 504) pe secțiunea V'V' din planul general (fig 3 p. 506). In partea plană, dinspre platou, fundamentele sale sunt mai puțin adânci (1).

Tehnica zidului e, în două cuvinte, aceasta: beton antic, simplu în substrucții, placat în exterior, și anume dela fața pământului în sus, — adică: pe pământul galben, care alcătuește spre râpe massa platoului dela Pantelimon, au fost așezate fundamentele zidului la adâncimea de 1.50—2.50 m., bătându-se bine terenul de bază, sau întărindu-se cu pietre sfărâmate. Aceste fundamente de beton sunt lucrate, după obiceiu, din pietre mari neregulate, întărite cu mortar puternic de var, nisip și silex sfărâmat, resp. prundiș ordinar, și formează o massă compactă, foarte rezistentă, pe care e așezat zidul de apărare propriu zis. Zidul însuș se retrage la nivelul pământului cu 20—40 cm. îndărăt pe soclu și primește pe partea externă un placaj mai mult sau mai puțin regulat de pietre ecuarisate. Pe dinăuntrul cetății și al turnurilor zidul nu e placat, ci e lucrat ca și miezul său în *opus incertum*, dar bine legat și netezit.

In ce privește acum partea massivă a zidului, ea oferă două feluri de materiale: piatră albă de nisip, ori calcar ordinar, în cantitate mare, ambele aduse mai de departe, și apoi, în cantitate mult mai mică, o piatră verde din imediata apropiere a cetății. Asupra placajului extern e de observat aceeaș deosebire: în rândurile superioare ale placajului e întrebuințată o piatră de nisip foarte puțin rezistentă și tăiată în blocuri mici, pe când în rândurile inferioare și la porți avem calcar rezistent în blocuri mari, unele chiar enorme, de câte 1.50—2.70 m. lungime și constituind adesea pur și simplu un monument funerar ori votiv, anterior epocei reconstruirii cetății, întrebuințat apoi ca simplu material de construcție. Aceste monumente se găsesc adesea în zid chiar la nivelul pământului (2), la însăș baza placajului.

(1) Indicații precise voiu puteà da deabià anii viitori, când voiu liberà și profilul fortificațiilor accesorii.

(2) Astfel e piatra primă din rândul de jos al turnului din stânga la poarta de SV. în unghiul interior. (Vezi planșa XVII, fig. 1).

Din simpla considerare a acestor relațiuni între materiale, cred că putem formulà următoarele concluzii. Cetatea, așà cum ni se

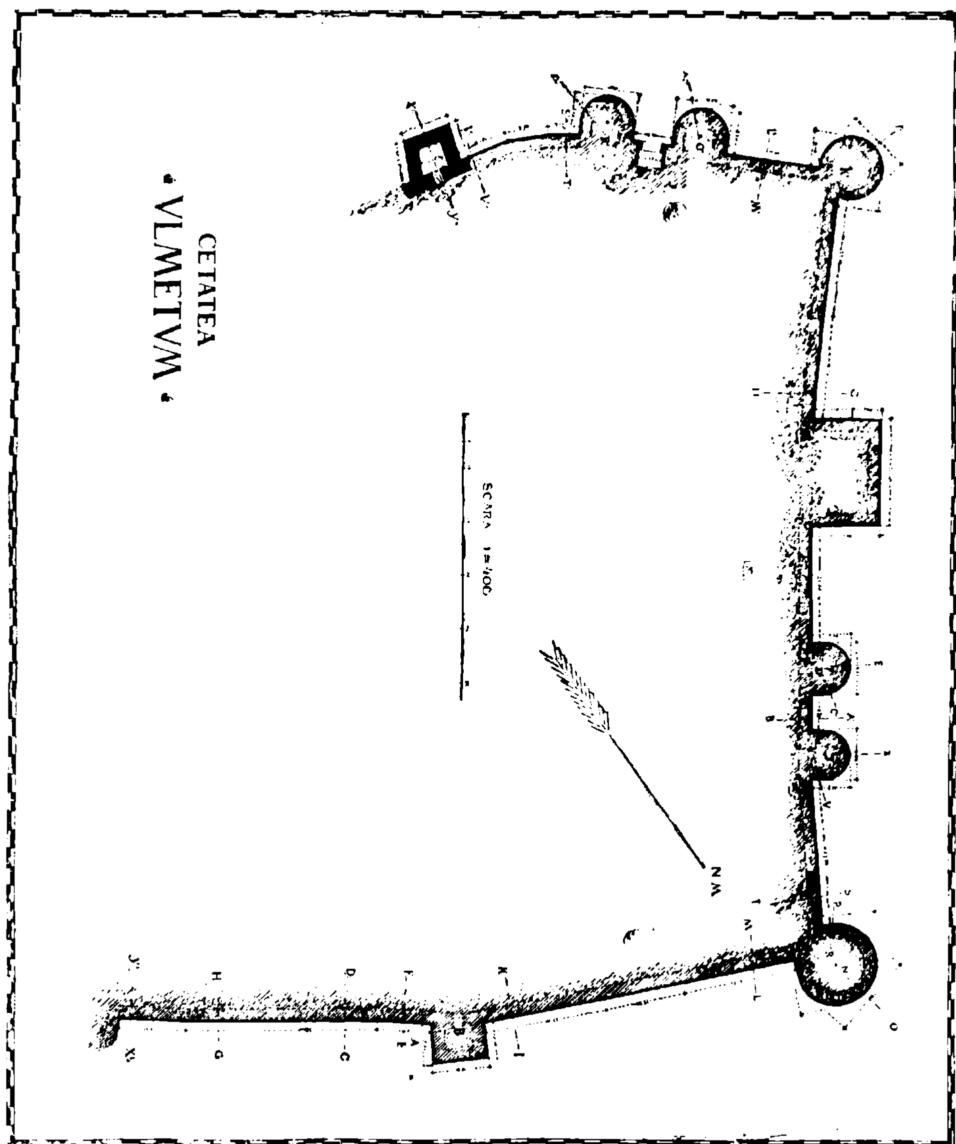


Fig. 3. — Planul general al săpăturilor din campania anului 1911.

înfățișează în prezent, a fost reclădită *din fundamente* cu material din dărâmături și monumente anterioare. Amestecul pietrii albe cu

piatra verde, ordinară, chiar în soclul subpământean al zidului, ne arată o construcţie târzie şi grăbită. Acelaş caracter îl trădează şi aşezarea negligentă a placajului, ceeace a adus căderea lui pe o mare întindere, în special din rândurile superioare, de jur împrejurul cetăţii, pe când nucleul massiv al zidului a rămas, purtând adesea încă proaspătă în ciment urma ornamentelor şi literelor, pe cari le avuseră monumentele puse cu faţa la zid, ca placaj (vezi fotogr. planşa XIII, fig. 2, XVII, fig. 2 şi XX fig. 2).

Examinând însă chiar traseul zidului, putem constată o lipsă de simetrie foarte caracteristică şi care nu e justificată adesea prin nici un accident de teren. Astfel e cazul cu întreaga lature NV şi cu partea nordică a laturei NE (vezi planul general, fig. 3). Această neacurateţă în alcătuirea planului indică iarăş o epocă târzie, simţitor mai recentă ca secolul al IV-lea, la începutul căruia a fost d. p. reclădită cetatea Tropaeum (1), cu o tehnică mult superioară celei dela Pantelimon (2).

In sfârşit hotărîtoare este pentru epoca reclădirii cetăţii tehnica placajului extern, destul de negligent făcut, din monumente şi alte pietre de talie, de mărimi foarte deosebite, prinse la întâmplare în zid, când cu faţa prelucrată la aer, când cu baza, ori cu o faţă laterală, ori cu cea posterioară, la aer.

Să examinăm acum mai deaproape, la rând, curtinele zidului cetăţii, ca traseu şi ca tehnică, rămânând apoi să procedăm la fel, întâiu cu turnurile şi apoi cu porţile cetăţii.

Incepând dela turnul de colţ, la E, avem chiar la prima curtină (vezi fot. pl. I, fig. 2 şi II, fig. 1) de observat două frângeri ale traseului, una spre exterior la 13.65 m. distanţă de turnul de colţ şi cealaltă spre interior, la 10.57 m. distanţă de turnul patrulater din mijlocul laturei acesteia a cetăţii. Intre cele două puncte de frângere, avem un traseu drept de 38.60 m. In total deci curtina I a laturei NE are o lungime de 13.65+38.60+10.57=62.82 m., ceeace constitue faţă de întinderile mult mai mici, atât ale altor curtine ale cetăţii

(1) Vezi inscripţia de reîntemeiere, a lui Constantin şi Licinius, din anul 316, în CIL. III 13734 şi cf. studiul meu *Cetatea Tropaeum. Consideraţii istorice,*—în *Buletinul comis. monum. ist.* pe 1911, şi aparte, Bucureşti 1912.

(2) Iau ca exemplu Tropaeum, pentrucă este, poate, singura cetate din Dobrogea, care ne înfăţişează mai credincios sistemul de clădire din timpul lui Constantin cel Mare, cetatea nefiind restaurată de Iustinian, odată cu imensa majoritate a celorlalte cetăţi dela Dunărea de jos.

noastre, cât şi în genere ale curtinelor romano-byzantine (1) un argument pentru părerea, că râpa şi azi existentă în faţa laturei acesteia a cetăţii a fost tot aşà de abruptă şi în vechime şi deci a alcătuit

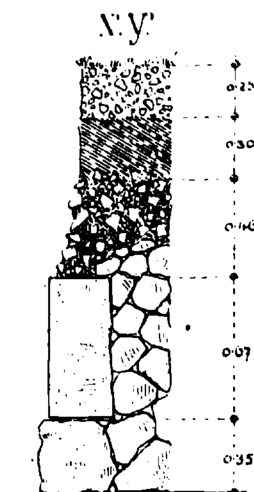


Fig. 4.

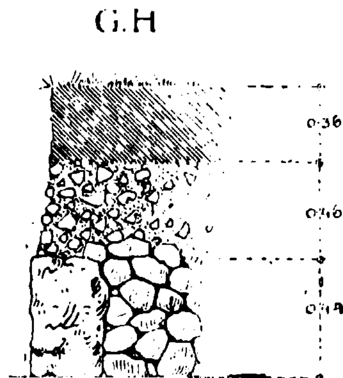


Fig. 5.

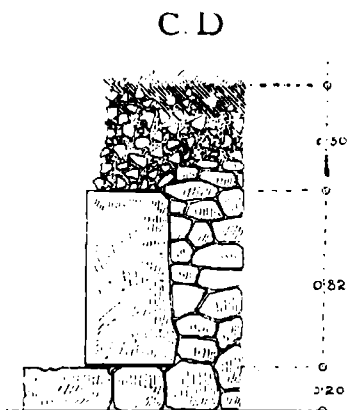


Fig. 6.

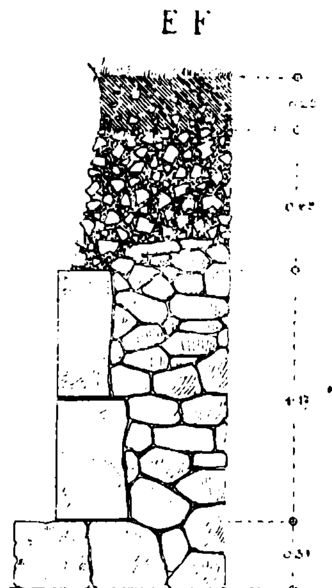


Fig. 7.

aici o fortificaţie accesorie, naturală, de mâna întâia. Altfel frontul prea lung al curtinei între cele două turnuri (căci 35—45 m. e media cea mai mare pentru o curtină obicinuită: vezi zìdul lui Au-

(1) Cf. aici şi pentru alte paralèle, Cohausen, *o. c.*, p. 89 şi 92 sqq.

relian din Roma) ar fi slăbit prea mult puterea de rezistenţă a frontului de NE al cetăţii (1).

Infăţişarea actuală a acestei curtine este destul de tristă. Lăsând la o parte aspectul barbar al placajului, făcut cu pietre de toate formele şi mărimile (vezi pl. I, fig. 2) şi oprindu-ne numai asupra zidului ca atare, putem observà că pe alocurea (pl. I, fig. 2) el a fost distrus până la soclu. De altă parte însăş tehnica acestei laturi a cetăţii este foarte neîngrijită. Pietrele sunt rău ecuarisate şi fără rânduează aşezate, iar soclul însuş e, ca de altfel pe toată întinderea zidului cetăţii, destul de urît. Pentru starea de astăzi a zidului pe diferite puncte ale curtinei, pot servì ca exemple secţiunile transversale X'Y', GH, CD şi EF din fig. 4—7, p. 508. Inălţimea pe care s'a păstrat zidul variază între c. 0.40 şi c. 1.50 m.

Ca rezistenţă, această curtină ca şi cea imediat următoare, poate tocmai din pricina planului special al acestei laturi a cetăţii, de a i se da prea puţine turnuri pe o aşà mare întindere, a fost mai slabă ca celelalte. In orice caz starea ei actuală pare a-şi găsì numai în acest fapt o explicare. Căci altfel cetatea a suferit deopotrivă pe toate laturile, cum se va vedeà mai departe.

Curtina următoare între turnul patrulater de mijloc şi turnul de colţ, la N, e aproape total distrusă. Dar nu atâta în antichitate, cât în timpurile noastre. Pe această curtină, către turnul de N, şi-a exercitat talentele de descoperitor arheologic, acel Turc din Toxof, despre care am spus că umblà după comori la cetatea noastră (vezi fotografiile de pe planşa V, fig. 2 şi pl. VI, fig. 1).

Şi această curtină are un front neregulat, prezentând două frângeri spre exterior la distanţele de 25 m. dela turnul patrulater şi 21.52 m. dela turnul rotund de colţ. Intinderea ei totală e de 25+15.70+21.52=62.22 m., adică cu o aproximaţie foarte mică, aproape exact aceeaş ca a curtinei prime, mai sus descrise. — Astfel turnul patrulater ocupă precis mijlocul laturei de NE a cetăţii.

Tehnica acestei curtine se poate bine observà în fotografia de pe pl. V, fig. 1: lespedea ce se observă în şanţ, la peretele din dreapta, e căzută din piatra mare ce se vede sus în zid în faţa ei şi care a fost fără îndoeală un monument funerar, întrebuinţat aici la placaj.

(1) De obiceiu turnurile de apărare flancau curtine de numai 15—30 m. întindere, pentru ca efectul proiectilelor aruncate de pe turnuri şi zidul curtinei să fie cât mai puternic. Cf. A. Leger, *Les travaux publics aux temps des Romains*, p. 535 şi 538.

Pentru a se puteà urmări și vandalismele de cari a avut a suferi această curtină, am dat și două fotografii (pl. V, f. 2 și VI, f. 1) ale șanțului transversal pe frontul curtinei făcut de arheologii locali, întâiu pentru comori și apoi pentru a scoate din cetate piatra cu inscripție și reliefe, ce se vede culcată pe o parte, afară, la marginea cetății, și care ne-a dat întâiu știre de existența în aceste părți a unui *locus* aparținând la ***territorium Capidavense*** (1).

Spre deosebire de curtina I, soclul acesteia e foarte puțin proeminent: 0.10, cel mult 0.15 m. față de 0.20—0.30 m., al celeilalte; vezi ca exemple secțiunile IK și LM în comparație cu secțiunile CD și EF (fig. 8—9 și fig. 6—7, p. 510 și 508).

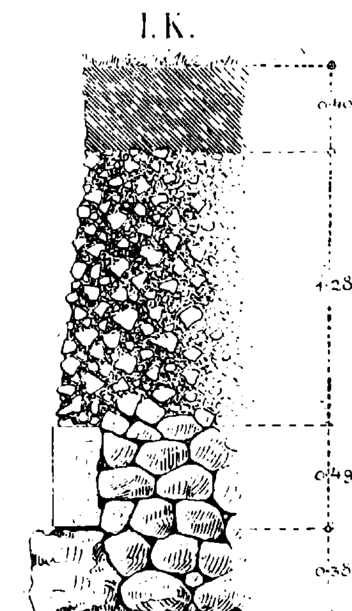


Fig. 8.

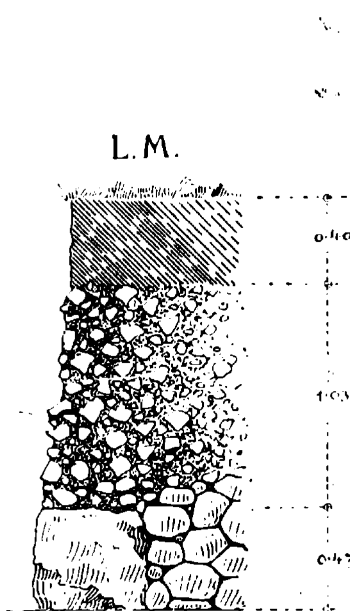


Fig. 9.

Fără turnul central laturea NE a cetății dela Pantelimon are deci deabià 125 m., iar cu tot cu lățimea turnului (cu baza la zid) 135 m., frontul ei total de apărare, cu cele trei laturi ale turnului, fiind de 150 m.

Curtinele laturei de NV sunt simțitor deosebite, și ca dimensiuni, și ca tehnică, și ca păstrare, de cele ale laturei de NE.

(1) Vezi mai sus, p. 498.

Privită în totalitatea ei, laturea NV are spre exterior o formă concavă, primind în părţile ei cele mai adânci două turnuri de poartă şi un mare turn patrulater, pe când laturea NE are o formă convexă, al cărei punct culminant de curbură e ocupat de turnul patrulater dela mijloc (vezi planul general, fig. 3, p. 506).

Prima curtină a laturei NV, între turnul de colţ la N şi primul turn al porţii de NV, are o lungime de 27 m. Ea e păstrată relativ bine pe o înălţime variind între 0.10 şi 1.50 m., şi anume: pe o întindere de 10.60 m., pe două rânduri de pietre de talie, cu înălţimea medie de 0.50—0.60 m. (rândul de jos ieşit în afară ca pseudo-soclu cu 0.15—0.20 m.) şi 0.70—0.90 m. (rândul de sus) (vezi fot. pl. IX, fig. 1); apoi, pe o întindere de 9 m., numai pe un rând de c. 0.65 m. înălţime, aşezat pe adevăratul soclu de pietre aproape neregulate, numai foarte aproximativ ecuarisate (vezi pl. VIII, fig. 2); mai departe, pe o întindere de c. 2.50 m. zidul e total distrus până la soclu (vezi pl. X, fig. 2); însfârşit pe ultima porţiune a acestei curtine, de c. 4.90 m. zidul e iarăş bine păstrat, pe o înălţime de c. 1.50 m., cu trei rânduri de pietre de talie (deasupra soclului neregulat): cel de jos de 0.35—0.60 m., cel dela mijloc de 0.53—0.67 m., şi cel de sus de 0.35—0.40 m. (vezi fot. pl. X, fig. 2 şi XI, fig. 1). Materialul întrebuinţat ca placaj la această curtină consistă în mare parte din monumente mai vechi funerare, întregi, ori rupte în câte două bucăţi, şi parte puse cu faţa la aer (vezi pl. IX, fig. 2), iar parte cu faţa la zid (astfel sunt primele 5—6 pietre din rândul de sus, vizibile în fotografia de pe pl. IX, fig. 1). Secţiunea transversală ST ilustrează tocmai profilul acestei părţi din prima curtină (vezi fig. 10, p. 512).

A doua curtină a laturei NV, între turnul semirotund de poartă şi marele turn patrulater (vezi planul general, fig. 3, p. 506), are o lungime de 21 m. Din această lungime totală, c. 3 m., de lângă turnul de poartă, sunt distruşi până la soclul de pietre mari, neregulate. Restul de 18 m. e păstrat precum urmează: rândul întâiu de pietre de talie, deasupra soclului, pe întreaga lungime de 18 m., având ca înălţime medie a blocurilor 0.45—0.50 m. pe primii 10 m. dela partea distrusă spre dreapta, şi de 0.55—0.60 m. pe restul de 8 m.; al doilea rând de pietre e păstrat numai pe ultimii cinci metri, de lângă marele turn patrulater, cu o înălţime medie a pietrelor de 0.40—0.45 m.

Ultima curtină a laturei NV (vezi planşa XIV, fig. 1—2) este mult mai lungă decât celelalte două, prezentând o frângere spre interior (foarte bine vizibilă în fotografii) la 19.20 m. distanţă de turnul patrulater şi

22 m. de turnul rotund de colţ, la V, şi măsurând astfel în total 41.20 m. Soclul acestei curtine înaintează foarte mult spre exterior, cu c. 0.35 m., ceeace-i dă o înfăţişare deosebită faţă de celelalte curtine, în special ca expresie de soliditate a fundamentelor. — In ce priveşte starea actuală de conservare, curtina se prezentă mai completă spre cele două turnuri cari o mărginesc, şi mai rău păstrată la mijloc. Pe soclul de pietre mari numai aproximativ ecuarisate, având o înălţime de c. 0.30—0.35 m. (vezi secţiunea G' H', fig. 11), se ridică zidul

Fig. 10.

Fig. 11.

de apărare propriu zis, pe o înălţime variind între 0.30 m. (soclul simplu) şi 1.25 m. (soclul + două rânduri de piatră de talie). Starea de conservare a zidului e aceasta: începând dela turnul patrulater spre dreapta, pe c. 4.50 m. avem două rânduri de pietre de talie, cel de jos înalt de c. 0.50 m., iar cel de sus de c. 0.30 m.; mai departe, pe alţi 3.30 m. avem numai rândul de jos; pe următorii 5.34 m. dispare şi rândul de jos; rămânând numai soclul; dar pe cei 6.93 m. ce vin apoi, avem iară primul rând de pietre cu o înălţime medie a blocurilor de 0.52—0.57 m., rând care, ce-i dreptul, iar dispare pe 5.05 m., pentru a reapărea fără altă întrerupere pe tot restul zidului, de 16.40 m., cu o înălţime medie de 0.56 m. Ultimii 5.80 m. prezentă şi al doilea rând de pietre, înalt de 0.31 m., legând solid curtina cu turnul rotund de colţ.

Ca prelucrare a materialului de placaj trebue să observăm că, în general, şi laturea de NV a cetăţii prezentă acelaş caracter de decadenţă, descris la laturea de NE, anume o încheiere nesistematică a rândurilor, atât vertical cât şi orizontal, şi o întrebuinţare la întâmplare a diferite blocuri cu totul disparate ca dimensiuni (vezi d. p. fotogr. de pe planşa XIV, fig. 1—2).

Trecem acum la curtinele laturei de SV.

Prima curtină, între turnul de colţ, la V, şi primul turn al porţii de SV are o lungime de numai 17.50 m. E absolut dreaptă şi destul de bine lucrată în ce priveşte placajul (vezi planşa XV, fig. 1),

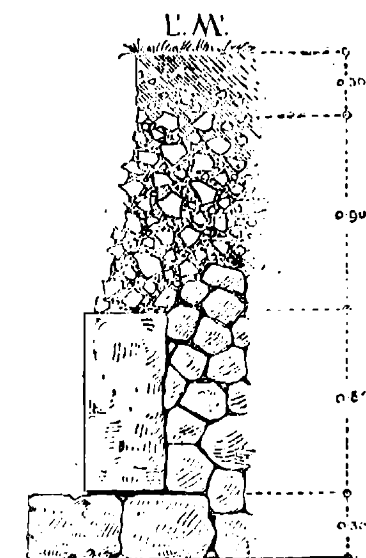


Fig. 12.

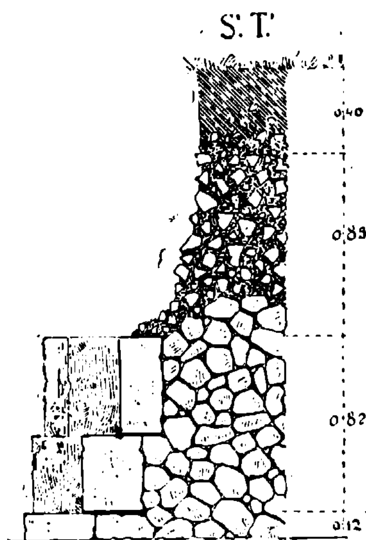


Fig. 13.

care prezentă o regularitate remarcabilă. Sunt păstrate două rânduri de pietre ecuarisate şi anume, un rând jos, ca soclu, de c. 0.30 m. înălţime şi al doilea ca placaj propriu zis, de două înălţimi: 14 blocuri de c. 0.70 m. şi 11 de c. 0.85 m. înălţime (cf. secţiunea L'M' fig. 12, p. 513). Diferinţa de înălţime e hotărîtă de nivelul solului, căruia soclul îi urmează înclinarea (1), pe când rândul superior de pietre caută să-l readucă la orizontalitate prin înălţimea mai mare

(1) Asupra nivelmentului voiu insistà în comunicarea viitoare, după ridicarea tuturor cotelor.

a pietrelor așezate pe partea mai joasă a soclului (1). Lățimea soclului e de c. 0.30 m.; înălțimea totală pe care e păstrat zidul deasupra pământului e de 0.90 m., resp. 1.20 m.

A doua curtină a laturei de SV între al doilea turn de poartă și turnul patrulater de S prezentă o formă neregulată atât ca traseu cât și ca tehnică a clădirii. Această curtină are pe un front total de 22.65 m., două frângeri pronunțate spre exterior, una la distanța de 6 m. de turnul de poartă, iar cealaltă la distanța de 9.15 m. de turnul patrulater. Prin aceste frângeri direcția zidului cetății se schimbă foarte simțitor dela S spre SE (vezi planul cetății, f. 3, p. 506). Pentru tehnica zidului e caracteristică evitarea liniei curbe în partea vizibilă a zidului și preferirea liniei frânte. In adevăr, soclul acestei curtine e, ca traseu, o curbă (vezi fot. de pe pl. XIX, fig. 2), dimpotrivă rândurile superioare de piatră sunt orânduite în linii drepte, fragmente ale unei linii frânte suprapuse soclului curb, cu retragere destul de însemnată (c. 0.30 m.) spre interior (cf. secțiunea S′ T′, f. 13, p. 513); în sfârșit, din pricina configurației terenului, aproape direct abrupt spre valea înconjurătoare a cetății, zidul prezentă o bază foarte largă, de pe care prin retrageri succesive spre interior, ale zidului aparent, se formează *trei* socluri consecutive (vezi secțiunea V′ V′, fig. 2, p. 504) ale curtinei. Inălțimea pe care e păstrat acest zid deasupra pământului variază între c. 1.40 m., la colțul turnului de poartă (vezi planșa XIX, fig. 2) și c. 0.53 m. la mijlocul curtinei. Inclinarea treptată și destul de repede a terenului spre turnul patrulater silește și această curtină (2), să afecteze la soclu forma de terase, cari apoi sunt treptat nivelate prin rândurile superioare ale placajului (3).

Asupra fragmentului de curtină, liberat dincolo de turnul patrulater, mă voiu oprì în comunicarea viitoare. Trec acum la turnurile cetății.

Forma și așezarea turnurilor unei cetăți antice dau — alăturea de forma și așezarea porților (intrărilor) — cele mai sigure elemente pentru datarea întemeierii acelei cetăți. Astfel, pe când toate cas-

(1) Aceste amănunte sunt foarte clare în fotografia de pe planșa XV, fig. 1.

(2) Vezi mai sus prima curtină a laturei SV și fotografia de pe planșa XIX, fig. 2.

(3) In fot. de pe pl. XX, fig. 2, se văd foarte clar urmele lăsate în ciment de monumentul funerar așezat cu fața la zid, ca piatră de placaj. Acest monument, deși rupt în patru bucăți, ni s'a păstrat complet și e o piatră funerară a unui Thrac și a soției sale, precum voiu arătà în amănunte la timpul său.

telele ridicate dealungul Rinului și Dunării la *limes*, în secolul I—II și, cel mai târziu, al III-lea d. Hr., sunt lipsite de turnuri nu numai pe laturi, dar chiar la colțuri, sau dacă — cevà mai târziu — le au la colțuri și pe laturi, ele nu ies în afara frontului, ci proeminează în interior (1), — cetățile ridicate din secolul al III-lea înainte, fie la granițe, fie în interiorul imperiului, capătă numeroase turnuri pe laturi și la intrări, iar aceste turnuri ies aproape cu totul înaintea frontului curtinelor, având adesea numai baza comună cu zidul înconjurător (2).

In secolul al V-lea și al VI-lea felul acesta de fortificație, cu ziduri groase și turnuri multe, se generalizează în tot imperiul de Răsărit și cetățile nenumărate ridicate de împăratul Iustinian, în special în părțile noastre, la Dunărea de jos, ne arată toate — așà cum sunt descrise de Procopius in *de aedificiis*, — o formă asemănătoare cu planul general al cetății dela Pantelimonul de sus. Acel turn mare, unic, sau cel mult însoțit de încă două-trei, numit de Procopius φρουρά (3), al cărui rol de apărare corespundeà elementului mai vechiu de fortificație numit *castrum*, sau *castellum civitatis*, anume ca loc de priveghere al comandantului și de retragere pentru ultimul atac al garnizoanei, pe care în forma completă îl întâlnim de pildă la Evreux (sec. III—IV) (4), iar în forma redusă, byzantină, la Troesmis (5)—despre care știm dela Procopius că a fost reclădit de Iustinian—îl întâlnim într'o formă și poziție identică celora dela Troesmis și la cetatea noastră dela Pantelimon. Cf. fig. 3 cu fig. 14.

---

(1) Cf. Cohausen, *o. c.*, p. 105 și marile publicații ale *limes*-ului german și austriac: ***Der Obergermanisch-Raetische Limes des Römerreiches***, Heidelberg 1894 și urm., și ***Der Römische Limes in Oesterreich***, Wien 1900 și urm., ***passim***. Pentru țara noastră cf. planurile de castele dela *limes*-ul alutan, publicate de Tocilescu in ***Fouilles et recherches archéologiques***, p. 122 sqq.

(2) Cf. la Cohausen, p. 117 sqq., descrierea diferitelor cetăți din sec. III, IV, V și VI in Vestul și Estul Imperiului, în special dela Rin și din Gallia. Cele mai importante pentru comparație sunt: Deutz bei Cöln (dela Constantin), p. 119 sq., Jublains (sec. IV—V), p. 123, Neumagen, Bittburg, Junkerath (amănuntele descrierii, foarte prețioase), p. 119, și castelele din Elveția, p. 124 sq. Cf. și Cöln, p. 117 sqq.

(3) Pentru felul de întărire al cetăților de pe vremea lui Iustinian e clasic pasagiul din Procopius ***de aedificiis***, II, 1 sqq., privitor la fortificarea orașului Dara din Mesopotamia, pe drumul cel mare dela Amida la Nisibis, la granița dinspre Persia.

(4) Vezi planul la Leger, *l. c.*, pl. IX, fig. 16.

(5) Vezi planul ridicat de Baudry, ***Revue archéologique***, VII, 1868, pl. IX și X, de unde și la Tocilescu, ***Revista p. ist. arch. și fil.***, I, 1, p. 104 sqq., și la Durm, ***Baukunst der Römer***, ed. 2, p. 433.

După aceste generalități istorice, cari în specie vor fi mai precis aplicate la studiul cetății dela Pantelimon — prin compararea cu cetatea dela Adamclisi, sigur datată, ca ridicată în anul 316 — la sfârșitul acestei comunicări, să trecem la însăș descrierea turnurilor cetății noastre.

Pe cele trei laturi până acum liberate, avem următoarele nouă turnuri: două rotunde, de colț, trei patrulatere, pe fronturile curtinelor, și patru semi-rotunde, de porți.

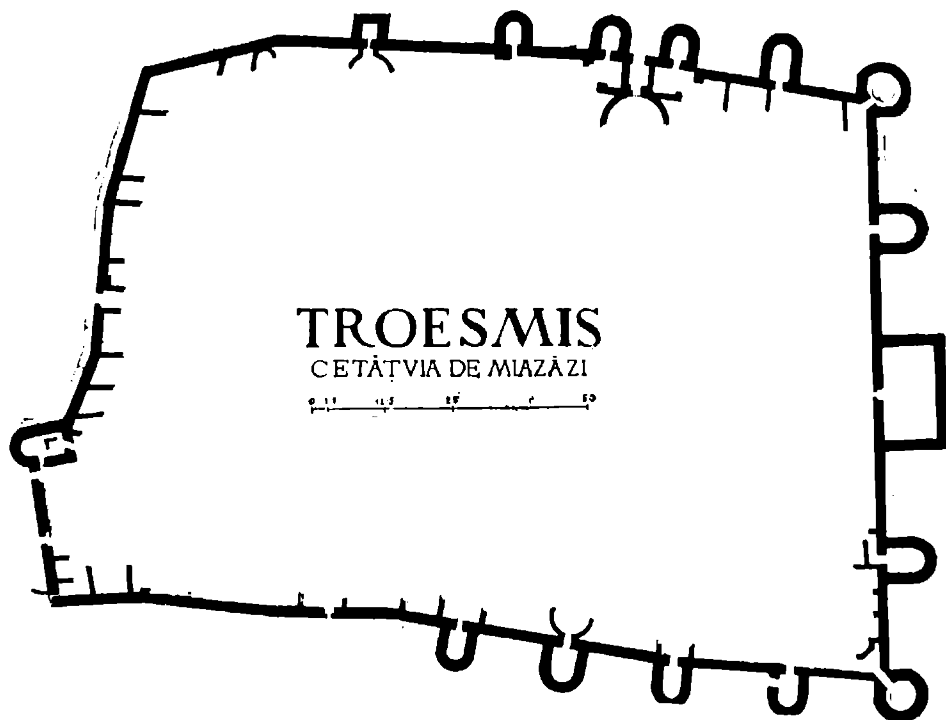


Fig. 14.

Dintre cele două turnuri rotunde de colț, cel de N e mult mai mare ca cel de V: diametrul celui dintâiu e de 15.60 m., pe când al celui de al doilea numai de 12 m. Această deosebire în dimensiunile lor nu e însă un semn de negligență, sau o întâmplare, ci e foarte bine motivată de rolul deosebit avut de cele două turnuri la apărarea cetății. Turnul mai mare, dela N, are în dreapta (privind din interior spre dușman) de apărat o curtină imensă de 60 m., iar în stânga e secundat de alte turnuri deabià la distanța, destul de respectabilă, de 27 m. Dimpotrivă turnul mai mic de V are în stânga

o curtină numai de 17.50 m., iar în dreapta, curtina mai lungă, de 41.20 m., are de partea cealaltă o apărare formidabilă în acea φρουρά patrulateră, de 20 pe 13 m., care domină toată làturea de N V.

Ambele turnuri de colţ sunt foarte rău conservate (cf. secţiunile I' K' şi NO, fig. 15—16, p. 517). Cel de V n'are decât nucleul de

I'.K'. O.N.

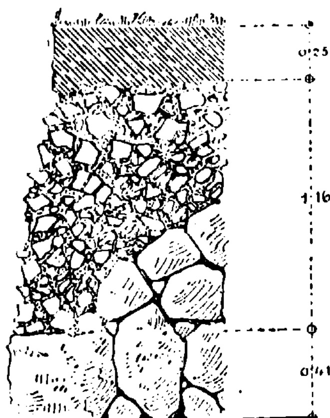


Fig. 15.

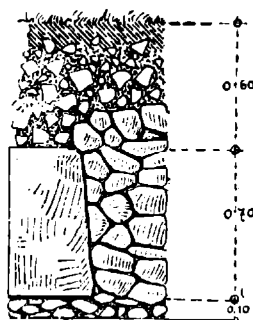


Fig. 16.

pietre neregulate pe o înălţime de c. 0.75—0.85 m., placajul fiind total distrus, iar cel de N e mai bine păstrat, cu tot cu placajul de pietre funerare cu faţa la aer (vezi fot. de pe pl. VI, fig. 2 şi VII, fig. 1), numai pe o distanţă de c. 3.40 m., începând dela colţul curtinei I de N V (vezi secţiunea P R, fig. 17), iar pe restul frontului exterior, de c. 34,60 m., numai din loc în loc posedă urme de placaj. In special, acest turn, de N, e foarte rău stricat tocmai înspre curtina cea lungă de N E, unde atacul a trebuit să fie mai violent şi — din pricina prea marei depărtări a turnurilor — mai greu de susţinut de apărătorii cetăţii. Pe această parte frontul turnului e pe alocurea distrus până aproape de soclul de pietre neregulate.

Pe partea de V însă, acolo unde e mai bine păstrat, turnul rotund de N prezentă un aspect destul de instructiv (1). Conservat pe o înălţime de c. 1.50 m., el posedă începând dela colţul curtinei două rânduri de blocuri peste soclul propriu zis, şi anume: cel de jos

(1) Vezi fotografiile de pe pl. VI, fig. 2, VII, fig. 1 şi IX, fig. 1.

având o înălţime de c. 0.40—0.60 m., şi format din blocuri cubice ordinare, iar cel de sus având o înălţime de c. 0.85—0.90 m. şi format din monumente funerare, rupte în două-trei bucăţi şi aşezate cu faţa la aer, unele culcate pe stânga (piatra lui Aemilius), altele pe dreapta (piatra cu geniul morţii), iar altele, ca piatra Valeriilor, chiar cu susul în jos. Nimic nu caracterizează mai bine epoca decadentă a clădirii cetăţii, ca acest front de V al turnului rotund de N (1).

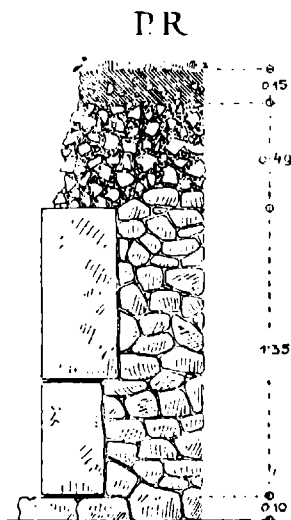


Fig. 17.

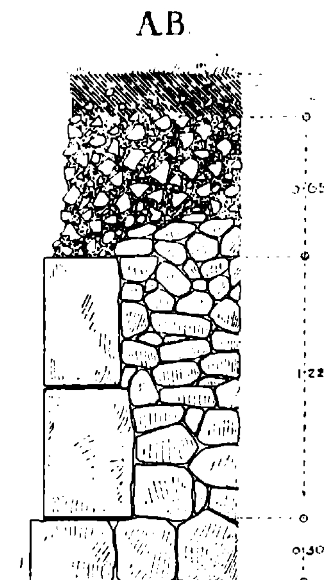


Fig. 18.

In ce priveşte acum cele trei turnuri patrulatere ale celor trei laturi ale cetăţii, atât forma cât şi conservarea lor e deosebită şi merită o tratare separată pentru fiecare.

Turnul patrulater al frontului de NE al cetăţii are următoarele dimensiuni: laturea sudică 7.22 m., laturea estică 10.51 m., şi laturea nordică 6.70 m. Prin deducerea grosimii zidurilor rămân în interior: S 4.62 m., E 5.31 m., N 4.10 m. Aceste dimensiuni sunt cele obicinuite pentru cetăţile târzii romane, resp. byzantine (2), pe când

(1) Pentru o datare şi mai precisă e peremptoriu turnul patrulater dela mijlocul laturei NE a cetăţii, cu inscripţia creştină greacă a lui Alexandros şi a Alexandriei, ca piatră de placaj pe frontul de N.

(2) Cf. Cohausen, *o. c.*, p. 117 sqq.

dimpotrivă turnurile pătrate pe frontul interior, la cetăţile mai vechi romane, din sec. I—III, sunt mult mai mici şi mai slab întărite (1).

Starea de conservare a acestui turn e destul de bună faţă de cele două curtine adiacente. In adevăr, pe laturea de Sud, începând dela legătura turnului cu zidul curtinei (vezi planşa II, fig. 1 şi secţiunea AB, fig. 18, p. 518), avem zidul turnului păstrat pe o lungime de c. 2.10 m., până la înălţimea de c. 1.60 m.: c. 0.40 m. soclul + 0.62 m. primul rând de blocuri ecuarisate + 0.60 al doilea rând; apoi pe restul de 5 m. al laturei S, două rânduri de pietre pe înălţimea de c. 0.80–0.92 m.: primul, soclul, de c. 0.40 m., iar al doilea, 0.40–0.52 m., întâiul strat de placaj.— Pe laturea cea lungă, de E, avem în execuţie bună, iarăş două rânduri de pietre păstrate fără întrerupere pe înălţimea de c. 0.80—0.90 m.: soclul de 0.30—0.35 m., şi primul strat de placaj, 0.50—0.55 m.—In sfârşit, laturea cea mai mică, de N, e păstrată tot pe două rânduri de pietre de c. 0.60 – 0.80 m., afară de punctul de încheiere cu curtina N a laturei NE, unde mai avem şi o piatră din al treilea rând, de sus, care, ce-i dreptul, în focurile cele mari, cari pe rând au pustiit cetatea, a fost total calcinată, astfel că numai cu mare greutate am putut salvà de completa distrugere aşchiile feţei interioare, lipite în ciment, ale acestei pietre care aveà pe ea o preţioasă inscripţie grecească creştină, de o însemnătate capitală pentru datarea cetăţii (vezi piatra *in situ* în fotogr. de pe pl. III, fig. 2, şi inscripţia reconstituită dintr'un mare număr de fragmente în fot. de pe pl. IV).—E de notat însă, că la acest turn au fost întrebuinţate ca material de construcţie şi alte preţioase monumente antice. Cel care formează legătura laturei S a turnului cu curtina, vizibil în fot. de pe pl. II, fig. 1, fiind aşezat cu faţa la aer, inscripţia, din care n'am mai putut zări decât vreo două litere, a fost din nenorocire total distrusă. Dimpotrivă monumentul funerar dela colţul de E al turnului, vizibil în fotografiile de pe pl. II, fig. 2 şi III, fig. 1, a rămas — exceptând cioplitúrile barbare ce a suferit, când a fost potrivit ca piatră de placaj — în stare relativ bună. El ne-a păstrat amintirea unui senator din Histria, oraşul grec dela mare, aşà de înfloritor încă la începutul secolului al III-lea d. Hr. Monumentul a fost lăsat pe loc spre a nu se desfigurà zidul, şi am căutat numai să-l apăr de intemperii acoperindu-i iară cele două feţe lucrate, cu pământ vegetal şi nisip, cari prezervă foarte bine piatra de îngheţ şi deci de pulverizare.

---

(1) Cf. cele două mari publicaţii ale limesului renan şi danubian, mai sus citate, *passim*.

In fața turnului acestuia, de partea opusă a cetății, pe laturea de SV, se află un turn patrulater asemănător ca dimensiuni, dar având o formă bine pronunțată de trapez (vezi planul general, fig. 3). Dimensiunile acestui turn sunt: laturea vestică 7.10 m., laturea sudică 9 m., laturea sudestică 7.80 m. Am liberat acest turn și pe dinăuntru, constatând că etajul de jos, existent și azi, a servit ca turn de provizii, precum voiu arătă în amănunte mai jos. Inălțimea pe care s'a păstrat, aproape uniform de jur împrejur, zidul acestui turn, e, pentru nivelul interior al pavimentului de pământ bătut cu nisip, de 1.80 m. Cât privește placajul exterior — căci pe dinăuntru, precum se vede foarte clar din secțiunea transversală X″ Y″ (vezi fig. 19, pag. 520), fața zidului e lăsată ca *opus incertum*,

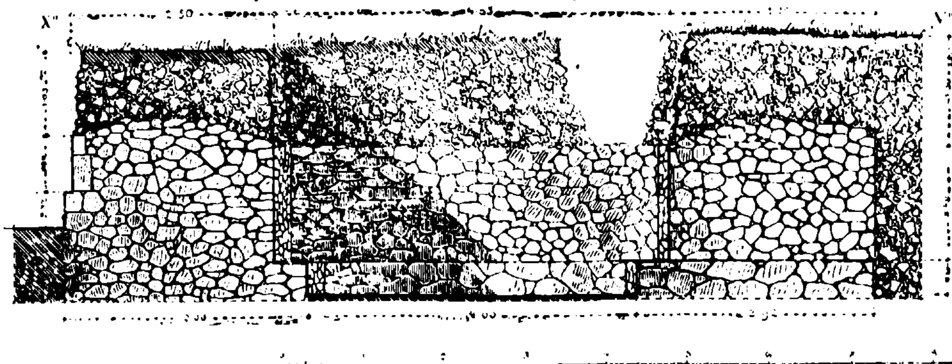


Fig. 19.

fiind numai cu îngrijire netezită, — el a fost probabil încă dela ultimul asalt asupra cetății, dat poate de Avari (vezi mai jos, cap. IV), desfăcut din zid și zace alăturea de turn și astăzi, precum am lăsat într'adins la săpături să se vază, păstrând pietrele căzute în poziția lor inițială de dărâmare, la diferite niveluri unele față de altele.

Ca amănunte tehnice ar mai fi de observat lățimea excepțională, de c. 0.40 m. a soclului interior format de zidul turnului, lățime care împreună cu cea a soclului exterior dă bazei zidului o grosime de peste 3 m. Intrarea în turn așezată la mijlocul laturei turnului dinspre interiorul cetății și tăiată chiar în acest zid, are o lărgime de c. 1.60 m., iar soclul interior al turnului se prelungește pe toată intrarea în cetate, formând un prag înalt de c. 0.40 m. (1).

(1) Pentru toate aceste amănunte cf. secțiunea transversală mai sus citată.

Al treilea turn patrulater, așezat pe laturea NV a cetății, se prezentă, prin dimensiunile sale excepționale, ca o φρουρά (1). Dimensiunile acestui *castellum civitatis* sunt: laturea nordică 13 m., laturea nord-vestică 20 m., laturea sud-vestică 5.60 + 7.40 m., adică tot 13 m. ca și laturea opusă ei, dar prezentând la distanțele indicate o frângere a frontului de apărare spre exterior.

Acest turn e, ca și turnurile rotunde de colț, destul de rău păstrat, ceeace ar fi un semn, că de fapt atacul a fost îndreptat de barbari tocmai asupra părților cetății, cari erau socotite și de Romani ca cele mai vrednice de apărare. Frontul extern al zidului, singurul până acum liberat, are în chip aproape omogen, deabià o înălțime de c. 0.60 m., pe două rânduri de placaj: primul, jos, ca soclu, de c. 0.15 m., iar al doilea, deasupra, de c. 0.45 m.

Cu acestea trecem la porțile cetății cu turnurile lor.

Printre diferitele sisteme de porți, pe cari le întimpinăm la cetățile romane, și anume: cu o singură intrare mare, ca la porțile Romei, cu două intrări egale, ca la Trier și la Verona, cu trei intrări egale, ca la Adalia, cu o intrare mare la mijloc și două laterale, pentru pietoni, ca la Pompeii (poarta dinspre Herculaneum), Aosta ori Colonia, cu două intrări mari, egale, la mijloc și două mici pe laturile lor, ca la Nemausus (Nîmes) sau Augustodunum (Autun), etc. (2),— cel mai simplu și mai ușor de apărat sistem e cel al unei singure intrări, apărate cu două turnuri, cât mai proeminente în exterior, pe cele două flancuri. Sistemul acesta, consecvent întrebuințat de Aurelian și Probus la fortificarea Romei (3), este de fapt și cel mai frecvent la castelele ridicate în provincii și e de notat, că de pildă porțile cetății dela Pantelimon par a fi deadreptul niște còpii ale porții Salaria dela Roma (4).

Dintre cele două porți ale cetății noastre până acum liberate, cea de SV, atât prin dimensiunile cât și prin înfățișarea ei, ne apare ca poartă principală, pe când cea de NV este o poartă laterală.

In adevăr, poarta de NV, la data ultimei restaurări a cetății, a fost chiar astupată de tot, circulația fiind mărginită, înspre platoul pe al căruia promontoriu se află cetatea, numai la intrarea și ieșirea de SV.

(1) Vezi mai sus, p. 515 și nota 5. Pentru cel dela Troesmis vezi fig. 14, p. 516.

(2) Vezi figurile și secțiunile respective la Durm, *o. c.*, p. 440 sqq., Cohausen, *o. c.*, p. 93 sqq. și R. Borrmann, ***Baukunst des Altertums***, Leipzig 1904, p. 274 sqq.

(3) Cf. Cohausen, *o. c.*, p. 93.

(4) ***Ibidem***, pl. 13, fig. 127.

Această relație între cele două porți este analog, exprimată și prin proporțiile turnurilor semirotunde ce le apără pe flancuri. Atât adâncimea cât și baza (r. diametrul) turnurilor este cevà mai mare la poarta de SV, ca la cea de NV, precum se va arătà numaidecât.

Poarta de NV cu tot cu ușorii ei prezentă un front de 6.70 m. (vezi planul fațadei, fig. 20), din cari 3.75 m. pentru însăș intrarea.

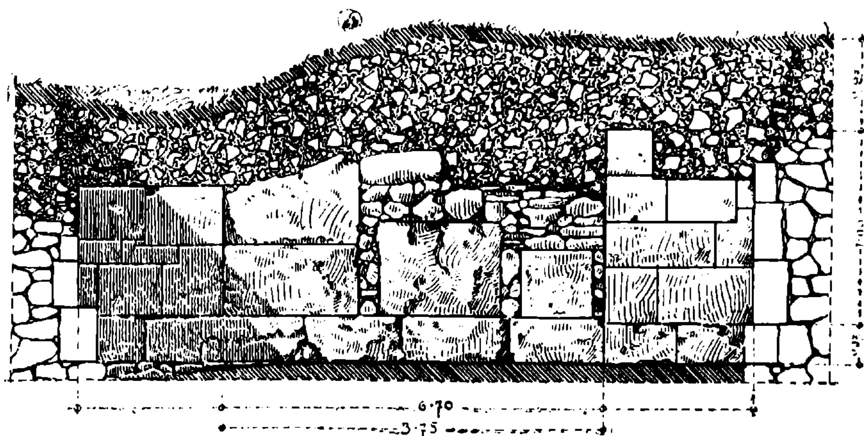


Fig. 20.

Deschiderea porții prezentă în chip clar întâiu o strâmtare — pe stânga — într'o epocă mai veche (strâmtare ce vom întimpinà — tot pe stânga — și la poarta de SV) și apoi o totală astupare, într'o epocă târzie, sau, poate, cum se făceà (1), numai cu prilejul unui asediu, care în acest caz a fost chiar ultimul pentru cetate, întru cât poarta nu s'a mai deschis.

Placajul frontului porții este păstrat până la înălțimea remarcabilă de 2.27 m. (Cf. în fotogr. de pe pl. XI, fig. 2, vederea generală a porții de NV cu legătura celor două turnuri ce o flanchează, și v. secțiunea A'B', pe flancul stâng al intrării, fig. 21, p. 523).

Cât privește cele două turnuri semirotunde de pe laturi, ele au diametrul obicinuit de c. 10 m. (2), și anume, cel din stânga de 9.66 m.,

(1) Cf. Cohausen, p. 109.

(2) Cf., de pildă, pentru Deutz lângă Colonia, Cohausen, p. 120; tot așà la Adamclisi pe laturea de Vest avem următoarele diametre ale turnurilor oblonge-semirotunde: la poartă 10.75 m., celelalte, 11.70 m, 12.18 m. și 9.56 m.

iar cel din dreapta de 9.75 m.; dimpotrivă adâncimea turnurilor e mult mai mică: ele sunt foarte turtite, faţă de turnurile lunguieţe ale epocei lui Constantin cel Mare (1), prezentând o proeminenţă de numai 7.40 m.

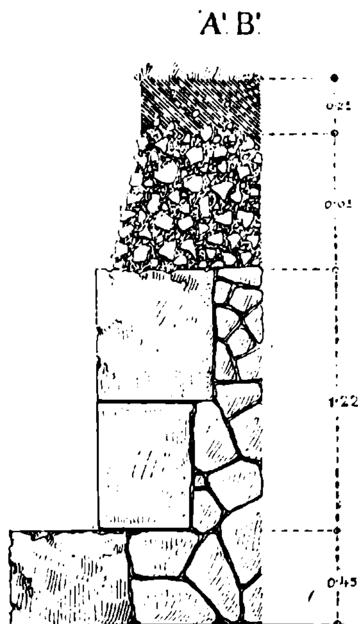


Fig. 21.

Starea de conservare a acestor turnuri e destul de bună, şi, în orice caz, foarte caracteristică pentru tehnica târzie a cetăţii. După cum se vede în fot. de pe pl. XI, fig. 2 şi XII, fig. 1, avem la turnul din stânga pe întregul front de apărare, păstrate cele două rânduri de pietre, de jos, pe o înălţime de c. 1.05 m., iar deasupra, în apropiere de încheierea cu uşorul porţii, încă un rând de blocuri mici de c. 0.30—0.40 m. înălţime, continuate spre stânga cu patru blocuri mari de c. 0.95 m. înălţime, alcătuind în fig. 1, pe pl. XII şi o notă caracteristică pentru înfăţişarea de total a placajului acestui turn. Toate cele patru blocuri sunt fragmente de vechi monumente, în special funerare, precum ne arată fotografia feţei laterale din stânga a primei pietre din dreapta (în fig. 1, de pe pl. XII), luată, fără a se mişcă de fel

(1) Astfel: la Deutz (Cohausen, p. 120; cf. p. 119) 13.50 m; la Adamclisi 12.20 m., la turnurile porţii de V, 12.06, 12.55 şi 10.44 la celelalte turnuri.

piatra din zid — operaţie pe care principiar am respins-o încă dela început din motive de pietate pentru ruinele antice — de d-l D. M. Teodorescu, asistentul Muzeului Naţional, din proprie iniţiativă, ca o... «piatră de încercare» a talentului d-sale de fotograf amator (planşa XII, fig. 2).

Placajul prezentă, în afară de soclul propriu zis, bine vizibil în secţiunea VV (fig. 22 şi în fotografia mai sus pomenită, pl. XI, f. 1), unde înălţimea totală a zidului păstrat e de 1.27 m., un pseudo-soclu vizibil de jur împrejurul turnului (vezi pl. XI, fig. 1 şi XII, fig. 1) şi care nu e decât un fel de suport mai sigur al rândurilor superioare ale placajului, — artificiu de zidărie ce întâlnim şi în alte părţi ale cetăţii noastre (vezi secţ. XY, fig. 23).

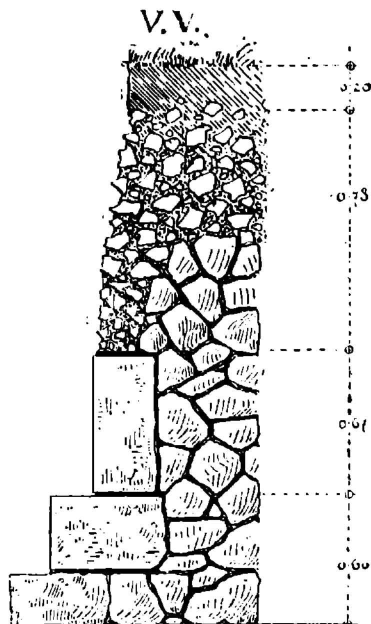


Fig. 22.

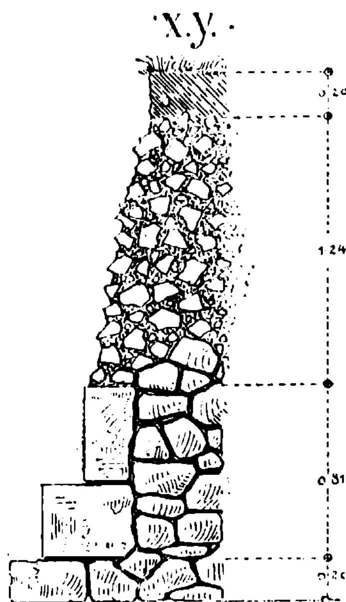


Fig. 23.

Considerând acum turnul din dreapta porţii de NV, primul lucru care ne atrage atenţia, este sistemul iarăş deosebit de placaj, cu blocuri mari imediat deasupra soclului şi cu pietre foarte înguste în rândul suprapus primului. Pentru oportunismul şi lipsa de preocupări mai înalte artistice, ale timpului când s'a ridicat cetatea noastră, e de sigur caracteristică această totală absenţă a simetriei chiar pe îngustul spaţiu de câţivă metri ai porţii de NV, cu turnurile ei (v.

planşa XIII, fig. 2). Inălţimea pe care e păstrat zidul turnului, variază; chiar la încheierea cu uşorul porţii (v. pl. XIII, fig. 1) el e conservat până la înălţimea de 2 m.: blocuri mari şi grele (1) au dat aici placajului o rezistenţă neobicinuită. Mai departe avem numai două rânduri de pietre deasupra soclului, pe înălţimea totală de c. 1—1.30 m., sau chiar numai unul, cu soclul, c. 0.70 m. înălţime, iar pe ultimii 4.50 m., la încheierea cu curtina a II-a de mijloc, a laturei NV, zidul e aproape total distrus până la soclu, — spărtura continuându-se şi în curtină pe c. 3 m., ceeace indică iarăş o distrugere a zidului tot cu prilejul unui ultim asalt asupra cetăţii. Cf. secţiunile C'D' şi E'F', fig. 24—25 pag. 525.

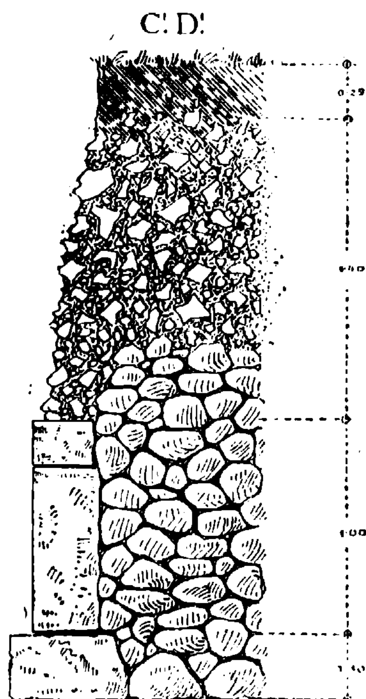


Fig. 24.

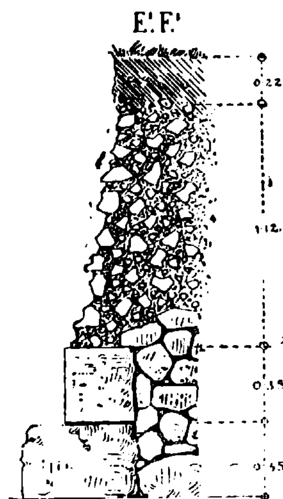


Fig. 25.

Poarta de SV (vezi faţada, planul orizontal şi secţiunile în fig. 26, p. 527 şi pl. XV, fig. 2) are cu tot cu uşori un front de 7.40 m., iar lărgimea intrării ei e de 3.60 m. Adâncimea ei (v. pl. XVI, fig. 1 şi 2) e

(1) Compară d. p. blocul enorm din rândul de sus, lung de 1.50 m. şi lat de 0.65 m., care de sigur a fost un monument votiv, după dimensiunile sale şi poate că inscripţia va fi existând chiar acum, pe faţa inferioară de aderare la zid.

de c. 4.20 m.; din acești 4.20 m., c. 1.60 m., sunt luați de pragul porții iar restul de 2.60 m. formează pe o lărgime de 4.55 m. un spațiu liber posibil de închis la partea dinspre oraș cu porți cu canaturi (1). Dimpotrivă la intrarea din exterior funcționà o poartă cu culisă (Fallgatter), o *cataracta*, al cărei sghiab, săpat cu îngrijire în blocurile ușorilor porții s'a păstrat perfect până azi în partea dreaptă a intrării, pe o înălțime de 1.15 m. (Vezi planul orizontal al porții, fig. 26, cu secțiunile AB și CD, litera *a*, precum și fotografiile de pe pl. XVI, fig. 1 și 2). Dacă afară de *cataracta* mai funcționà în interior și poarta cu canaturi, e o întrebare, la care aș răspunde după examinarea blocurilor dinspre interior, mai bucuros în chip negativ. In adevăr, atât la Trier, cât și la alte cetăți antice, nu erà întrebuințată decât cataracta dela ieșire, renunțându-se la porțile cu canaturi, dinspre interior (2). De notat e la poarta noastră îngustimea sghiabului cataractei, de numai 0.12 m., față de 0.34 m. la Porta Caesarea dela Salonae, 0.26 m. la Aosta, — dar pe de altă parte, și numai 0.16 m. la Porta aurea dela palatul lui Diocletian în Spalato.

Intr'o epocă mai târzie poarta cetății noastre a fost strâmtată pe stânga cu c. 1.10 m. (cf. pl. XV, fig. 2), lăsându-se o intrare de numai 2.50 m. Cu acest prilej sghiabul stâng al cataractei a fost astupat și în parte chiar stricat, iar în blocurile de obturare nu s'a mai practicat alt sghiab, renunțându-se la închiderea prin cataractă și întrebuințându-se poate, pentru cazul unui atac, sistemul mai simplu, dar și mai barbar, al totalei zidiri a porții, ca la intrarea de NV, mai sus descrisă, iar în timpurile obicinuite, de relativă liniște, folosindu-se sau de porți cu canaturi, mai mult ori mai puțin solide, sau de o simplă planșă de scânduri, groasă, fixată în ușorii intrării cu o manelă.

Un lucru însă merită să fie notat la poarta de SV: tehnica mult mai îngrijită ca la poarta de NV. Pietrele de placaj sunt bine ecuarisate, pragul și pavimentul intrării sunt alcătuite din mari blocuri de piatră foarte rezistentă, iar încheierea ușorilor porții cu turnurile de flanc e făcută prin îmbucarea reciprocă chiar a placajului, iar nu prin simpla alipire și adaptare.

---

(1) A caracterizà ca ***propugnaculum*** acest mic spațiu, ne oprèsc dimensiunile lui prea modeste, pentru a puteà servi vreunui scop militar defensiv.

(2) Vezi pentru comparație, asupra porților antice, precum și pentru funcționarea cataractelor, materialul strâns și explicat de Durm, *o. c.*, p. 437 sqq., și de Cohausen, *o. c.*, p. 95 sqq.

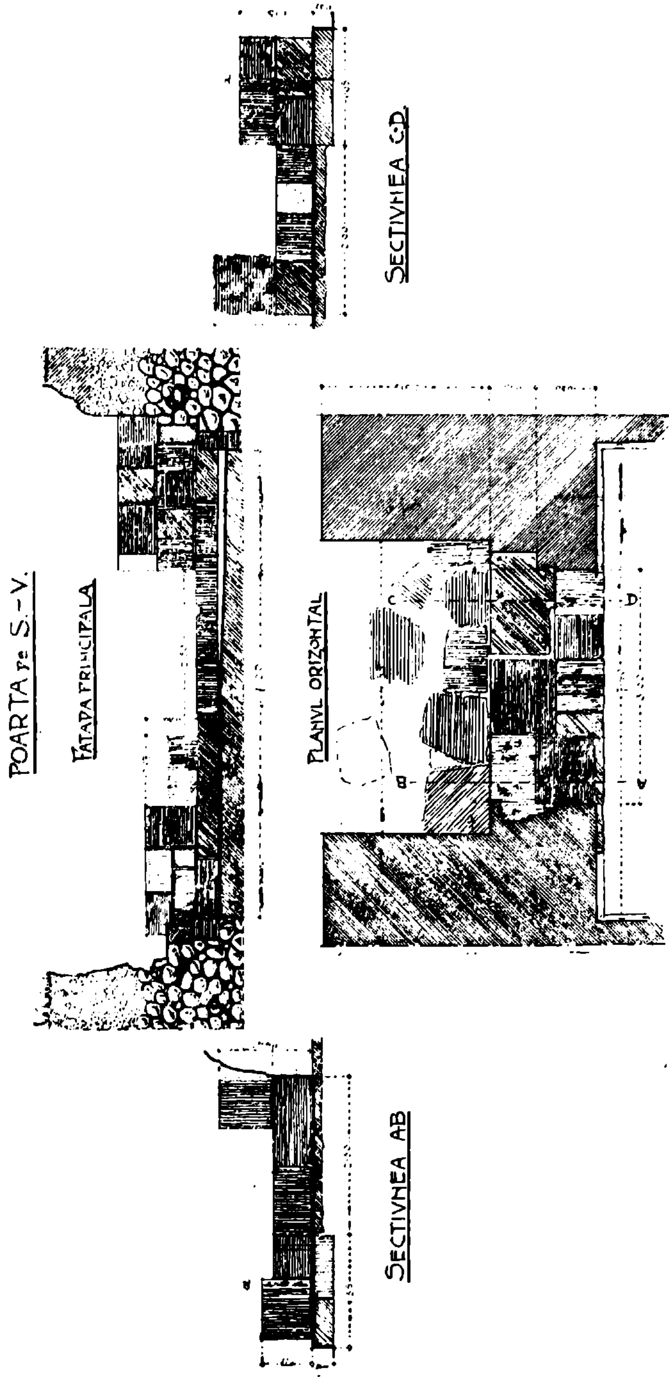

POARTA pe S.-V.
FAȚADA PRINCIPALĂ
PLANUL ORIZONTAL
SECȚIUNEA CD
SECȚIUNEA AB

Fig. 26.

Starea de conservare a porții de SV e din punct de vedere arhitectonic destul de bună, diferitele ei elemente componente putând fi clar deduse din resturile păstrate. Inălțimea zidului, resp. a blocurilor de învălire și consolidare a ușorilor, variază între c. 0.77—1.00—1.44 m. pe stânga, și c. 0.70—1.15—1.50—1.60 m. pe dreapta (vezi secțiunile și fotografiile mai sus citate).

Cât privește acum turnurile de flanc ale porții de SV, ele sunt cevà mai mari ca cele ale porții de NV, dar aproape numai imperceptibil mai mari. Astfel, ele au un diametru de 10.50 m. (cel din stânga), r. 10 m. (cel din dreapta) față de 9.66 și 9.75 m., ale

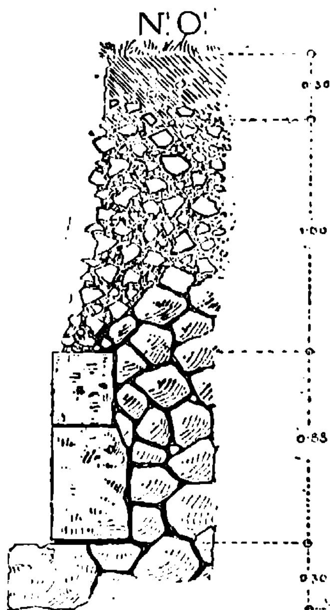


Fig. 27.

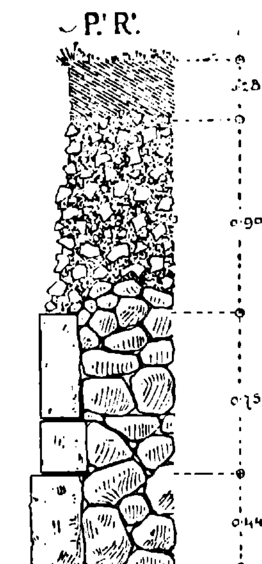


Fig. 28.

turnurilor porții de NV. Tot astfel adâncimea lor e de 7.80 m., numai cu 0.40 m. mai mare ca la celelalte. Tehnica lor prezentă aceleași semne de negligență ca în general toată cetatea. Caracteristică e întrebuințarea de vechi monumente ca placaj la punctele de încheiere ale turnurilor cu curtinele: am găsit *in situ* nu mai puțin de trei monumente, două votive la încheieturile turnului din stânga (unul cu fața la zid și altul cu fața în sus), un al treilea, funerar, la încheietura turnului din dreapta cu curtina de două ori frântă dela SV,—iar un al patrulea, azi dispărut, și-a lăsat imaginea în cimentul zidului la încheierea turnului din dreapta cu ușorul drept al porții

(vezi fot. de pe pl. XV, fig. 1, XVII, fig. 1 și 2 și XX, fig. 2)(1). – In plus trebue să notăm tot ca găsite aici încă două monumente: unul funerar, grec, și altul votiv, latin, mai deaproape descrise în cele ce urmează.

Starea de conservare a celor două turnuri e destul de bună (vezi pl. XVII, fig. 1 și 2); avem din placaj, la ambele, cel puțin două rânduri de blocuri — la cel din stânga chiar trei complete și, fragmentar, un al patrulea — variind ca aspect de ruine dela înălțimea minimă de 0.80 m. (la turnul din dreapta) până la cea maximă de 2.11 m. (la cel din stânga; vezi și secțiunile N′O′ și P′R′, fig. 27 – 28, pag. 528).

Acestea zise, trecem la descrierea monumentelor antice găsite în ruinele cetății.

II. Monumente antice, găsite în ruine sau descoperite în ziduri (2).

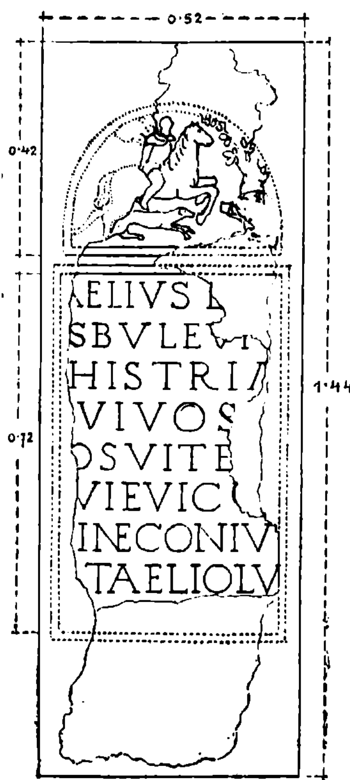
1. La colțul format de curtina de E a laturei NE cu turnul patrulater dela mijlocul acestei laturi, se află în rândul de sus al placajului turnului un bloc de c. 1.10 lungime și 0.60 m. înălțime care chiar prin aspectul său (vezi fotografia de pe pl. II, fig. 1, mai sus citată) se arată a fi un vechiu monument. Intru cât fața dela aier, deși frumos netezită, nu aveà inscripție, am căutat celelalte două laturi: de sus și dela perete, dar acestea erau numai slab prelucrate. Rămâneà dar numai ipoteza că întocmai ca alte monumente, pe cari le vom examinà mai la vale, tot suprafața dela aier avuse inscripția, dar fusese martelată. Intr'o zi însă, pe lumina slabă și oblică a soarelui de seară îmi părù că observ rânduri de litere pe fața pietrei; a doua zi pe o lumină asemănătoare de dimineață observația mea fu confirmată și de un d. asistent, care distinse câtevà linii: N, M, I, sau așà cevà. Inscripția nu fusese deci martelată, ci se tocise de intemperii și, la focurile ce au ars pe rând cetatea (vezi mai jos), fața săpată a pietrei calcinându-se, când apoi a plouat, s'a pulverizat cu totul. Monumentul a fost, probabil, un cip funerar,

(1) In fot. de pe pl. XV, fig. 1, piatra mai luminată, sus, cu fața la zid; în pl. XVII, fig. 1, piatra pe care șade domnul din mijloc, chiar pe partea scrisă; în pl. XVII, fig. 2, spațiul mare dintre ușorul porții și piatra singuratică din rândul superior; în pl. XX, fig. 2, urmele foarte clare în ciment ale inscripției căzute la săpături, dar ridicate și conservate de noi ca obiect independent, de Muzeu.

(2) Insemn aici numai pe cele ce le-am putut descrie, nu și pe cele pe cari le știu cu siguranță, că există în zid, dar nu le-am liberat, spre a nu strică zidul.

sau, cel mult, un monument votiv. Literele ce am putut observà, erau înguste, de forma sec. III d. Hr., şi cu o înălţime de c. 0.04 m.

2. La colţul estic al aceluiaş turn patrulater placajul în rândul păstrat de sus e format, pe laturea cea lungă a turnului, de un bloc —de calcar alb compact—lung de 1.44 m. şi lat şi gros de 0.52 m. Forma acestui bloc fiind neobicinuită pentru o simplă piatră de placaj, am pus de l-a curăţit întâiu pe faţa superioară, unde am dat de un relief, şi apoi pe faţa dinspre nucleul de beton al zidului, unde am dat şi peste inscripţie (vezi fot. de pe pl. II, fig. 2 şi III, fig. 1)(1).



(1) Din punctul de vedere al simetriei monumentul trebue să aibă, fireşte, şi faţa de jos, cu care zace pe zid, prelucrată. Credincios însă principiului ce mi-am impus de a nu mişcà din loc pietrele zidului, am renunţat la examinarea acelei feţe, care în orice caz şi aşà, mare lucru în plus nu ne poate da, afară de un relief ca cel de pe faţa superioară acum liberată, cu care trebue să fie şi cea de jos analoagă.

Monumentul, culcat pe stânga, a fost cioplit în chip barbar, pe colţurile şi proeminenţele lui profilate, spre a fi potrivit ca piatră de placaj; astfel, ambele laturi ale inscripţiei şi ale reliefului de deasupra ei au fost stricate. De asemenea ultimul rând, sau poate chiar două, au fost distruse din aceleaşi cauze.

Iată diferitele cuote ale suprafeţelor prelucrate. Partea reliefată de pe faţa superioară are înălţimea de c. 1 m.; partea cu inscripţia existentă, pe faţa laterală din stânga, are înălţimea de 0.62 m., cu tot cu rândul distrus, c. 0.72 m.; relieful de deasupra inscripţiei e înalt de c. 0.40 m. Literele sunt înalte de c. 0.050—0.057 m. şi foarte cu îngrijire săpate în stilul monumental al secolului al II-lea, cu tendinţa ornamentală de a le înscrie într'un pătrat. Spre mijlocul inscripţiei literele sunt cevà mai mari.

Relieful din susul inscripţiei reprezentă un călăreţ galopând spre dreapta, de unde îi vine împotrivă, se pare, un mistreţ; sub cal se vede un câine, iar în fund spre dreapta un arbore închide reprezentarea; în stânga relieful e cu totul mutilat. Relieful de pe faţa dreaptă a monumentului reprezentă sus doi luptători în armură completă, iar supt ei altă luptă, — poate răsboae cu barbarii (alăturea de vânătoarea reprezentată pe faţa cu inscripţie!).

[. . . .] Aelius L[. . . .]s buleu[ta] Histria[e se] vivo s[ibi p]osuit e[t Fla]vi(a)e Vic[tor]in(a)e coniu[gi e]t Aelio Lu[. . . . filio].

La rândul 3 e de observat că forma *Histria*, pentru numele oraşului grec dela mare, e asigurată prin prima jumătate a lui A, clar vizibilă pe piatră. Această nouă mărturie arată, că şi pe latineşte forma corectă erà tot Histria (ca în greceşte ΙΣΤΡΙΗ) (1), precum ne confirmă şi locul clasic din ***vita Maximi et Balbini***, 16, 3, referitor la dărâmarea Histriei de Goţi în anul 238: ***sub his*** (M. şi B.) ***pugnatum est a Carpis contra Moesos. fuit et Scythici belli principium, fuit et Histriae excidium eo tempore, ut autem Dexippus dicit, Histricae civitatis.***

In ce priveşte acum prezenţa acestui «senator» din Histria în cetatea noastră şi îmmormântarea lui aici, e deajuns să pomenesc inscripţiile din Kalakiöi, vechea ***Capidava***, puse de rudele şi urmaşii răposaţilor proprietari rurali de acolo, cu menţiunea expresă: ***obiti***

(1) Cf. legendele monetelor autonome ale oraşului, în catalogul de ***Greek Coins, Thrace***, etc., dela ***British Museum***, de R. S. Poole, p. 25 sqq., şi mai ales materialul, şi discuţia chiar asupra numelui oraşului, la B. Pick, ***Die antiken Münzen von Dacien und Moesien***, Berlin 1898, p. 139 sqq.

ad villam suam (1), ori *obita ad vila sua* (2), mențiune care poate fi subînțeleasă și pentru acest mare proprietar rural din Dobrogea antică, a cărui moșie erà la Pantelimon,—precum trebue să înțelegem din ridicarea monumentului său funerar tocmai aici, în satul numit de o altă inscripție, pe care am amintit-o la începutul acestei comunicări, *vicus Ulmetum*.

Mai interesantă însă decât chestiunea personală a lui *Aelius, buleuta Histriae*, este cea de ordin general a influenței reciproce dintre ținutul rural dobrogean, de cultură romană, și orașele grecești dela mare. Știm din alte inscripții, găsite la Karaharman, Karanasuf, Kasapkiöi, Cogelac și Küciuckiöi (3), că populația thraco-romană, de limbă latină, locuind pe *teritoriul* rural al orașului Histria (4), se întindeà în formele ei culturale romane chiar până la mare, înnăbușind astfel aproape cu totul elementul grecesc. Astfel găsim în Kasapkiöi, la malul mării, monumentul funerar al unui «senator» histrian, tot roman, ca și Aelius dela Pantelimon: *T. Manius Bassianus vixit an(nos) LXII, bul(euta) His(triae)* (5); nu mai puțin caracteristică e inscripția dela Karaharman, iarăș la malul mării, cu pomenirea în *vicus Cereris* și alți *vici*, a ceremoniilor de origine italică și adopțiune thraco-romană, ale Rosaliilor, cu tot formularul și obiceiurile lor respective, latine (6).

Dar acum și cazul invers, Histriani până în mijlocul Dobrogei, impietând chiar pe teritoriile altor centre comunale importante, se găsesc (ca o completare a inscripției noastre, așà de interesante din acest punct de vedere) în Cogelac și Küciuckiöi (7). Cea din Küciuckiöi e în special foarte caracteristică: *Lucius Pompeius Valens natus Fabia Anquira consistit regione Hist(ri)* (8) *muneraque fecit Histro in oppido archontium et aedilicium et sacerdotium at Liber[um] et sepulcrum se vivo ipse sibi fecit*... (9). Prin urmare avem exact cazul lui *Aelius, buleuta Histriae,* din cetatea noastră. A ocupat

(1) CIL. III 13737.
(2) CIL. III 14214[20].
(3) Vezi în CIL. III inscripțiile: 7524—7528, 12488, 12489, 14214[25] și 14449.
(4) Cf. și A. v. Domaszewski, în CIL. III p. 1357.
(5) CIL. III 14449.
(6) CIL. III 7526.—Cf. scrierea mea, *Contrib. epigr. la ist. creșt. daco-roman*, p. 110 sqq.
(7) CIL. III 7528 și 12489.
(8) Aici nu se poate completà ca mai sus, *Hist(ria)*, în loc de *Hist(rus)*, deoarece piatra ne dă însăș forma *Histrus*, care deși mai puțin corectă ca prima, se arată totuș a fi fost deopotrivă cu cealaltă întrebuințată de locuitorii de limbă romană ai provinciei.
(9) CIL. III 12489.

o demnitate în «capitala districtului», dar a stat la ţară. Ceeace însă trebue să observăm în special despre Aelius, este că locul unde el rezidează, nu ţine de *regio* sau *territorium Histri*, ci potrivit cu ştirea inscripţiei lui *C. Iulius Quadratus, loci princeps, quinquennalis territorii Capidavensis* (1), ţinutul dela Pantelimon făceà parte din celălalt mare organism comunal rural, grupat sub cârmuirea centrală din *Capidava*, la Dunăre. Intretăierea celor două teritorii la Pantelimon ne arată deci că aici, pe valea Casimcei, care curge cevà mai la Răsărit de sat, erà graniţa între ţinutul Histriei şi ţinutul Capidavei. Prezenţa unui histrian chiar la Pantelimon ne explică lămurit de ce găsim aici şi *inscripţii greceşti,* încă din sec. II—III. Precum Thraco-Romanii se întind până la mare, aşà Grecii ajung până departe în interior cu influenţa lor culturală, *afirmându-se ca element eterogen chiar în ţinuturi prin excelenţă romane,* cum erà *territorium Capidavense.*

3. La unghiul format de curtina de N a laturei NE cu turnul patrulater de care ne ocupăm acum, se află, aşà precum se vede în fotografia de pe planşa III, fig. 2, în rândul de sus al placajului păstrat, servind ca element de încheiere a turnului cu curtina, un bloc dreptunghiular lung de 1.85 m., resp. 2.25 m. (cu tot cu partea intrată în zidul curtinei), lat de c. 0.50 m. (la un capăt)—0.52 m. (la celalalt) şi gros de c. 0.22 m. Se vedeà dela început fără nici o greutate, că şi aici avem un monument antic întrebuinţat ca piatră de placaj şi pus cu faţa la zid. Ceeace erà însă îngrijitor pentru conservarea lui, erà starea cu adevărat lamentabilă în care se află. La o lovitură de târnăcop mai energică, aşchiile în cari se desfăcuse piatra prin calcinare şi apoi prin umezeală şi îngheţ, încă din timpurile vechi, s'ar fi risipit în toate părţile. O salvare a monumentului, posibilă numai cu sacrificiul desfacerii lui din zid, se impuneà. Cum însă faţa cu inscripţie erà aşà de crăpată încât numai la simpla atingere cădeau fragmente întregi din partea săpată, am oprit pe lucrători de a mai atinge piatra şi m'am hotărît s'o desfac eu însumi cu ajutorul d-lui asistent al Muzeului, restaurând imediat după scoaterea din moloz, bucată cu bucată, preţiosul monument. Fotografia de pe planşa IV arată, cred, clar, că munca noastră nu a fost zadarnică.

Avem înaintea noastră o stelă funerară, prelucrată sus şi jos în

(1) CIL. III 12491.

relief, iar la mijloc purtând, încadrată de un duplu chenar, inscripția. Colțul de sus, din dreapta, cu o parte din relief, erà distrus încă de când piatra se aflà *in situ*. Ornamentația e cu totul primitivă: sus într'un îndoit chenar patrulater de c. 0.34 m. lărgime, doi colaci concentrici (diam. 0.18 m.)—ca o vagă imitare a motivului coroanei cu o rozetă în mijloc, așà de obicinuit la ornamentarea monumentelor funerare mai vechi, tocmai în poziția aceasta: sus, în nișa boltită a stelei (1), — iar jos, într'un chenar analog, un fel de cruce byzantină destul de barbar săpată (0.41×0.42 m.). In contrast cu această ornamentație dintr'o epocă de mare decadență artistică—c. sec. VI—stă partea scrisă a pietrei: litere destul de frumoase și bine așezate și săpate, cari nu pot fi decât opera unui experient *lapicida*. Explicația deosebirii așà de mari între scriere și relief, cred că trebue căutată în următoarea împrejurare, pe care o putem controlà chiar la monumentele următoare: pietrele funerare se cumpărau sculptate gata, cu reliefele obicinuite (cina funebră, călărețul vânător, etc.) dela diferiții *negotiatores lapidarii*, cari aveau fabrici întregi cu lucrători speciali și furnizau până departe ținuturile rurale cu produsele lor, ei rezidând în centrele orășenești mai mari, în cazul nostru în orașele grecești dela mare, sau în vreun centru de pe lângă vreo carieră de piatră mai bună. Pe spațiul netezit, destinat inscripției, se săpà apoi de un meșter deosebit legenda funebră. In epoca târzie, când a fost pusă stela noastră, Histria, centrul cultural al Dobrogei mijlocii, erà aproape pustie, meșteri săpători se aflau mai greu, așà încât respectivul lucrător care învățase numai meșteșugul scrisului pe piatră, mai rentabil ca fiind absolut indispensabil pentru toată lumea, a trebuit de nevoie să sape și reliefele: cât de artistice au ieșit, am arătat mai sus.

Inălțimea spațiului scris pe stelă e de 0.90 m., lățimea, de 0.38 m. Lineatura lapicidului e încă vizibilă (2),—ca de altfel la majoritatea inscripțiilor mai târzii: liniile însă au fost trase în piatră numai pentru baza literelor, pe când la altele (vezi mai jos inscripția lui *Ithazis Dada*) ele sunt trase și sus și jos spre a închide perfect la aceeaș înălțime toate literele.—Inălțimea literelor e de 0.027—0.030 m.; spațiile, de 0.002—0.007 m.

(1) Cf. ca exemple tot din *Moesia inferior*, reproducerile dela Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, p. 295 sqq., 327, etc., și, în general, W. Altmann, *Die Römischen Grabaltäre der Kaiserzeit*, Berlin 1905 și H. Hofmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, Wien 1905, *passim*.

(2) Se poate observà chiar în fotografie.

ЄΝΘΑΚΑΤΑΚΙΝΤЄ
Δ///ΩΑΓΑΜΟΙΠΙϹ
Τ///ΛЄΞΑΝΔΡΟϹ
Υ·Ι·Ο///ΑΠΠΑΔΟϹ
ΚΑΙΔΟΜΝΗϹΖΗ
ϹΑΝΤΑЄΤΗΙ///
ΚΑΙΑΛЄΞΑΝΔΡΙΑ
ЄΓΓΟΝΗΑΥΤΟΥΖΗ
ϹΑϹ///ЄΤΗ·ΙΖ·ΘΥΓΑ
ΤΗΡΑϹΚΛΗΠΙΑΔΟΥ
ΚΑΙΑΜΜΙΑΔΟϹΚΑΤΑ
ΛΙΠΙΔЄΑΡΜΑЄΤΟΝ
ΟΥΤΟΙϹΥΝΗϹΤΡΗ
ϹΑΝЄΝΤΗЄΓΒΑϹΙ
ΩΡΑΜΙΑЄΝЄΤΑΞΑΝ
ΤΗΝϹΤΗΛΛΗΝΟΙ
ΓΟΝΙϹΑΥΤΩΝ
ΤΟΙϹΘЄΟΤΙΜΗ
ΤΟΙϹΤЄΚΝΟΙϹ
ΜΝΗΜΗϹΧΑΡΙΝ

ἔνθα κατάκιντε δ[ύ]ο ἄγαμοι πιστο[ί]· Ἀ[λέξανδρος υἱὸ[ς] Ἀππάδος καὶ Δόμνης, ζήσαντα ἔτη [...], καὶ Ἀλεξανδρία, ἐγγόνη αὐτοῦ, ζήσασ[α] ἔτη ιζ', θυγάτηρ Ἀσκληπιάδου καὶ Ἀμμιάδος, καταλίπι δὲ ἅρμα ἐτῶν. οὗτοι συνήστρησαν ἐν τῇ ἐγβάσι ὥρᾳ μιᾷ. ἐνέταξαν τὴν στήλλην (1) οἱ γονὶς αὐτῶν τοῖς θεοτιμήτοις τέκνοις μνήμης χάριν.

Asupra textului inscripției sunt de făcut următoarele observații. Rândurile 2, 3 și 4, unde lipsesc câtevà litere, se pot cu siguranță completà așà cum am făcut-o mai sus. In rândul 6 nu se poate înțelege nimic din urmele numărului anilor lui Alexandros.

Ca particularități linguistice, istorice și epigrafice sunt de notat cele ce urmează.

In r. 1, *κατάκιντε* în loc de *κατάκειται* redă, ca și mai jos, r. 11 sq., *καταλίπι*, în loc de *καταλείπει*, r. 14, *ἐγβάσι*, în loc de *ἐκβάσει*, r. 17, *γονὶς*, în loc de *γονεῖς*, pronunția medio-greacă în ortografia fonetică.

---

(1) Forma cu doi λ se întâlnește și în alte inscripții. *Cf. Arch.-epigr. Mitt.*, *Register*, p. 165.

Caracteristice sunt în r. 2 atributele ἄγαμοι și πιστοί. Primul, privitor la situația de necăsătoriți a răposaților, deși nu e obicinuit în inscripții, n'are nevoie de altă explicare. Al doilea însă, care e corespunzătorul latinului-creștin *fidelis*, merită o mențiune specială. In Noul Testament πιστός e întrebuințat ca termen tehnic alăturea de δοῦλος τοῦ θεοῦ pentru mărturisitorii credinței creștine (1). In inscripții însă, pre cât de des e *fidelis* în Apusul latin, pe atâta de rar e πιστός în Răsăritul grec. Aici se întrebuințează ca determinativ sacru pentru adormiții ἐν κυρίῳ Χριστῷ, mai ales atributul δοῦλος τοῦ θεοῦ, sau și νεοφώτιστος, χρηστιανός (al. χριστιανός), ἁμαρτωλός, φιλόχριστος, μακάριος, etc., iar pentru cler ὁσιώτατος, ἁγιώτατος, θεοφιλέστατος (2), θεοσεβέστατος, etc. (3). Inscripția noastră prezentă deci o terminologie rară și caracteristică pentru creștinismul din Scythia minor. Totodată și în vederea datării ei aproximative, termenul vechiu creștin πιστός, alăturea de forma târzie romană, r. primitivă byzantină, a crucii din relieful de bază, precum și anume împrejurări istorice, ce vor fi mai jos discutate, ne opresc a fixà această inscripție mai târziu ca în anii 500.

In r. 3 Ἀλέξανδρος e un nume care se întâlnește foarte des în inscripțiile grecești din părțile noastre (4); dimpotrivă numele feminin Ἀλεξανδρία (r. 7) apare la noi întâiu în inscripția noastră, pretutindeni întrebuințându-se altfel forma Ἀλεξάνδρα (5).

---

(1) Cf. Acta Apost. XVI, 1, 15, 17, etc.

(2) Dar și pentru mireni, cf. de Rossi, IVR. I p. CXVI, la C. M. Kaufmann, ***Handbuch der christl. Archäologie***, p. 233.

(3) Cf. Kaufmann, *l. c.*, p. 207 sqq., iar pentru inscripțiile creștine grecești din Moesia inferioară, Kalinka, *o. c.*, p. 284 (Μάρκελλος ὁ τῖς μακαρίας μνήμες), p. 285 (ὁ ὁσιώτατος καὶ ταπινός: clerici), p. 286 (ἡ δούλη τοῦ θεοῦ), etc.: vezi tot materialul sistematizat în indicele făcut de Frankfurter la cei 20 de ani din *Arch.-epigr. Mitt.*, Wien 1902, p. 163; pentru Dobrogea cf. cartea mea citată: *Creșt. daco-roman* p. 62 sqq.: aproape regulat avem ca atribut cuvântul μακάριος.

(4) Cf. Frankfurter, *Register zu den Arch.-epigr. Mitt. aus Oesterr.-Ungarn*, p. 127 și Kalinka, *o. c.*, p. 416.

(5) V. Frankfurter și Kalinka, *l. c.* In legătură însă cu numele orașului celebru din Egipt, întâlnim forma Alexandria în două inscripții grecești: una în Roma, o preoteasă a unui cult alexandrin (Cagnat, *Inscr. Gr. ad res Rom. pert.* I, 187) și o alta chiar în Egipt (ibid. n. 1359); apoi în Asia (Pisidia), la Adada, *o. c.*, III, 376.—In inscripțiile latine întâlnim — lucru caracteristic — numele *Alexandria* și *Alexandrius* (!) în două inscripții creștine: prima (CIL. III n. 9323) din *Salonae*, iar a doua (CIL. III 8236), de lângă *Scupi* (Ueskūb); tot creștină pare a fi și o altă inscripție din Salonae (CIL. III 8862), pomenind o Alexandria. Cât privește celelalte patru inscripții din CIL. III 617 (Fregania Alexandrea, în *Dyrrachium*), 4035 (Aurelia Alexandria, in *Poetovio*), 10553 (Macrinia Ale-

Tot neîntâlnită până acum pe la noi e forma de nume masculin Ἄππας (r. 4). Numele e, evident, oriental, precum putem de altfel vedeà și din două inscripții din Asia, unde găsim pentru masculin forma Ἄππα (1), iar pentru feminin forma Ἄππη (2). — Reținem deci pentru caracterizarea familiilor creștine din Inscripția noastră cele două nume specific orientale Ἀλεξανδρία (at. Ἀλεξάνδρεια) și Ἄππας.

In r. 5, numele frumos latin Δόμνη=*Domna* e comun în părțile noastre, încă din timpurile păgâne, atât ca nume divin, cât și ca nume uman (3).

In r. 5—6 ζήσαντα, în loc de ζήσας, nu e o greșeală propriu zisă, ci e o neatenție ușor explicabilă din forma consacrată în inscripțiile grecești funerare, de tip dedicatoriu, în cari acuzativul e cerut de înțelesul sintactic, întocmai cum e cerut totdeauna dativul în inscripțiile latinești. Puterea obicinuinței face pe lapicid—fie el grec, fie latin—foarte adesea să pună cazurile consacrate chiar dacă răposații sunt citați la început în nominativ.

In r. 9, ζήσασα pare a fi fost scris complet, între a treia și a cincea literă fiind un spațiu ros, suficient pentru A.

R. 10. Numele Ἀσκληπιάδης este foarte obicinuit în inscripțiile grecești dela Dunărea de jos (4).—Cât privește numele feminin Ἀμμιάς (r. 11), el este, deși mai rar, un nume bun grecesc, pe care-l întâlnim și în alte inscripții, fie chiar sub forma aceasta, fie sub forma echivalentă ca sens (doică) Ἀμμία (5).

Cu acestea am ajuns la explicațiile funebre ale inscripției, făcute într'o formă destul de necorectă și neclară.—R. 11 sq., καταλείπει δὲ ἅρμα ἐτῶν, intervine ca o parenteză foarte ciudată în mijlocul expunerii privitoare la ambii repausați, deopotrivă,—raportându-se, lucrul e evident, numai la Alexandria, care singură a murit în floarea vârstei și deci «părăsește sarcina anilor». Rândurile cari urmează imediat, 13—15, sunt încă și mai neclare: συνήστρησαν nu dă nici

---

xandria, în *Aquincum*, Buda) și 14347[3] (Aelia Alexandria, *ibid.*), ultimele două sunt din Aquincum, unde există probabil chiar o colonie de Alexandrini, din Egipt (!) (cf. CIL. III 10551), iar celelalte două vin iarăș din niște mari centre comerciale în legătură cu Răsăritul.

(1) Cagnat, *o. c.*, III 125 (Comana, în Cappadocia): Ἰου(λίου) Ἀν[τωνίου]? Μίτρα Ἄππα ...

(2) A. v. Domaszewski, în *Arch.-epigr. Mitt.* VII 181, 42 (Sivrilhissar, în Asia mică).

(3) Cf. *Creșt. daco-rom.*, ind. p. 206.

(4) Cf. Frankfurter, *o. c.*, p. 129; Cagnat, *o. c.*, I p. 521; Kalinka, *o. c.*, p. 417.

(5) Cagnat, III, p. 546; Frankfurter, p. 127, și cf. Pape, *Wörterb. d. Griech. Eigennamen*, *s. v.*

un înțeles deplin satisfăcător din punct de vedere obicinuit, logic și gramatical (1). Momentan, renunț la darea unei soluțiuni a acestei dificultăți.

Cuvântul θεοτίμητος în r. 18 (τοῖς θεοτιμήτοις τέκνοις), «cinstit de zei», apare aici în sens creștin, ca echivalent cu termenul specific creștin, θεοφιλέστατος, «prea iubit de Dumnezeu», pre cât am putut urmări, iarăș pentru întâia dată în inscripțiile grecești din părțile noastre.

4. In marele turn rotund de colț, la N cetății, și în curtina adiacentă, de N, a laturei NV, a fost pe vremuri incastrată în zid o întreagă colecție epigrafică. Dintr'însa ne-au mai rămas acum în turn numai trei monumente, iar în curtină, vizibile, două (2). Să le examinăm pe fiecare, începând cu cel mai aproape de cele până acum studiate.

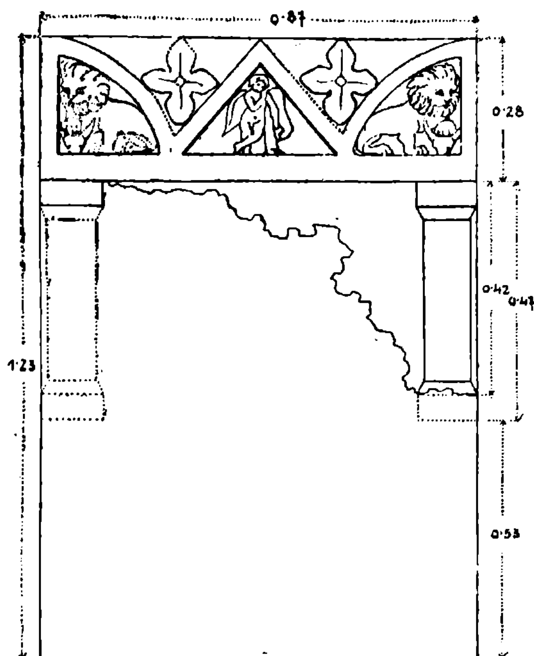
A treia piatră a turnului, începând a numără dela curtina de NV, în rândul păstrat de sus, este un monument funerar, a cărui inscripție a fost distrusă, rămânându-i numai ornamentația în relief, la partea superioară și, fragmentar, și la chenarul din dreapta. Piatra—un calcar alb destul de compact—are aceste dimensiuni: lungimea (adică înălțimea) 1.23 m.,—lățimea 0.87 m.,—grosimea, c. 0.25—0.30 m. La partea de jos (din punctul de vedere monumental,—căci acum piatra e așezată în zid culcată pe dreapta) monumentul e rupt; cât anume lipsește din el, nu se poate hotărî, deoarece chiar ornamentele chenarului sunt distruse pe jumătatea inferioară a pietrei.

Din înălțimea actuală a monumentului, de 1.23 m., deosebim: primii 28 cm. de sus sunt ocupați de un relief complet păstrat, imitând înfățișarea laturei înguste a unui capac de sarcofag și fiind încă destul de clar și în amănuntele lui; următorii 42 cm., pe marginea dreaptă a pietrei, prezentă un chenar stilizat ca pilastru; pe

(1) Dacă admitem cu Cichorius (com. personală) în συνήστρησαν o formă de aorist dela συν-]αστρίζω, cu un iotacism în silaba a treia, atunci sensul de «würfeln, spielen» nu se poate îmbină în chip firesc cu ἔγβασις, care urmează. Dacă de altă parte ne gândim la un eventual neologism latin, cum e înclinat a crede colegul Murnu, dintr'un neexistent **sinistror, -āri*, atunci ne lovim de altă greutate: derivarea unui verb grecesc abstract dintr'unul latin, absolut nedocumentat până acum, e aproape illogic de admis. Căci avem, ce-i dreptul, neologisme ca ἀβιτώριον (dela **abitorium*, special fabricat de provinciali) sau μαγιστράτη (dela *magistratus*, funcțiunea): *Arch.-epigr. Mitt.* XI 69—tot de prin părțile cetății noastre, la Karanasib, antica *Histria*, într'un *vicus*, κώμη, de lângă orașul grec,—dar acestea se referă fie la lucruri concrete, fie la concepte specific romane.

(2) Cf. fotografiile de pe pl. VII, fig. 1 și IX, fig. 2.

ultimii 53 cm. de jos piatra e cu totul stricată şi nu se mai distinge nimic din ornamentaţia ce a acoperit-o.



Relieful de pe partea superioară a monumentului se prezentă ca o friză de 0.28 m. înălţime şi 0.87 m. lungime, pe care avem reprezentate în proporţii reciproce cu totul nenaturale, dar consecvente cu tradiţia ornamentală a pietrelor funerare, un fronton flancat de două acroterii şi fără acroteriul de mijloc (1). Deasupra celor două unghiuri dintre fronton şi acroterii, câte o rozetă.—In câmpul frontonului e reprezentat un geniu înaripat, sprijinit cu subţioara stângă într'o făclie lungă, aşezată cu capătul de aprins în jos (2). Capul îi e aplecat—cu o expresie de reflexiune tristă—spre umărul stâng

(1) Cf. ca analogie—afară de piatra lui Ithazis Dada, tot din cetatea noastră (cf. mai jos) şi de numeroasele pietre dela *Tomi* (Constanţa), *Troesmis* (Igliţa) şi alte centre ale Dobrogei romane, aflătoare la Muzeul Naţional,—stela funerară dela Marcianopolis, reprodusă la Kalinka, *o. c.*, p. 273,—sau monumentul centurionului L. Blattius—chiar şi pentru pilaştrii servind ca chenare laterale ale pietrei—găsit la Fregose în Venetia, Hofmann, *Militärgrabsteine*, p. 26, sau încă monumentul lui C. Rufius din Poetovio (*ibid.*, p. 44), etc. (Cf. la Altmann, *Grabaltäre*, fig. 127, 129, 134, 138, etc.).

(2) Propriu zis el trebue să fie reprezentat ca stingând de pământ facla plecată în jos.

(la dreapta privitorului), iar mâna dreaptă şi-o ţine pe umărul stâng, oarecum ca spre a-şi sprijinì faţa; mâna stângă—ţinând o coroană—îi atârnă în jos dealungul faclei în care se sprijină. Figura toată—înaltă de 19 cm.—odihneşte pe piciorul drept, pe când cel stâng, încrucişat peste dreptul, e în stare de repaos.—Avem dar înaintea noastră pe Thanatos, zeul morţii (1), cunoscut în arta provinciei Scythia minor şi din alte exemplare, de figuri independente sculpturale, aflătoare la Muzeul Naţional de Antichităţi (2).

In câmpul celor două acroterii în loc să avem obicinuitele palmete, vedem două figuri de lei, simetric aşezate, cu corpul în profil, iar capul pe trei pătrimi, îndreptate cu partea anterioară a corpului—săltată dela pământ—spre marginile monumentului. Amândoi leii ţin laba stângă, r. dreaptă, de dinainte, pe câte un cap de taur, pe când cu picioarele de dinapoi odihnesc pe pământ (3). Inălţimea leilor în poziţia arătată e tot de c. 0.185—0.190 m., ca a îngerului. Nici aceste două motive simbolice, cu leul şi capul de taur, nu sunt nouă (4); gruparea lor însă, împreună cu Thanatos, e originală la monumentul nostru şi îi dă o valoare istoric-artistică şi religioasă deosebită.

5. Alături de monumentul cu Thanatos, la dreapta, se află incastrat în zid un alt fragment de monument funerar de calcar ordinar, foarte fărâmicios (cf. fotografiile de pe pl. VII, fig. 1 şi 2). Lipsesc ambele capete ale monumentului, ba chiar din fragmentul existent colţul drept de sus, *in situ,* e rupt de tot. Dimensiunile fragmentului sunt: lungimea (r. înălţimea) 0.95m.,—lăţimea 0.89m.,—grosimea c. 0.30 m. (e în zid!). Monumentul e aşezat răsturnat, aşà că literele sunt pe dos. Suprafaţa scrisă e, mai ales pe la mijlocul pietrei, foarte

---

(1) Pentru discuţia asupra naturei şi reprezentării acestei divinităţi, şi pentru bibliografia chestiunii, cf. Baumeister, *Denkm.*, III, 1728 sqq.

(2) Cf. în special monumentul funerar dela Constanţa,—cu inscripţie greacă pe laturea îngustă din stânga, a pietrei, având reprezentat în acelaş poziţie şi cu aceleaşi motive pe zeul morţii,—aşezat la intrarea Senatului, pe stânga. Apoi, trebue să notez, că şi din ruinele castrului dela Turnu Severin (Drobetae) avem în colecţiile Muzeului două reprezentări sculpturale (mici statuete) ale geniului morţii, prelucrate aproape exact în aceleaşi motive ca şi monumentele citate din Dobrogea.

(3) Vezi întocmai acelaş motiv în câmpul adânc sculptat al aripelor rampantului unui capac de sarcofag, găsit la Constanţa şi expus azi în grădina Muzeului. (O reproducere fotografică după acest monument, în *Buletinul comis. mon. ist.* III p. 84, la Moisil, *Sarcofagii de piatră).*

(4) Cf. asupra acestui punct Altmann, *Grabaltäre*, p. 13 sq. şi 28 sqq., şi v. la Kalinka, *o. c.*, fig. 121, monumentul din Steklen, *Novae.*

stricată, așà că numai cu mare greutate am mai putut ceti literele ale căror urme s'au mai păstrat. Dar mai mult: întreaga inscripție pare a fi scrisă pe o razură a unei inscripții anterioare. In adevăr, pe partea stângă a pietrei, chenarul interior, cu profilul corespunzător nivelului suprafeței scrise, e distrus și totuș literele, clare aici, se continuă fără întrerupere până acolo unde ar începe marginea primului profil. Dar și pe partea stângă se poate observà o martelare a profilului interior al chenarului (vezi fotografia mărită a acestei inscripții pe pl. VII, fig. 2). — Chenarul monumentului este alcătuit din motivul viței de vie, cu alternarea la infinit a unui strugure și a unei frunze, iar lăstarii închipuiți că cresc dintr'un ghiveciu, reprezentat pe baza monumentului,— motiv așà de răspândit în întreaga artă antică, și în special pe monumentele funerare dela Dunărea de jos, încât e de prisos a mai da vreo paralelă. Lățimea chenarului de struguri și frunze e de 0.145 m.; lățimea totală a chenarului până la litere, c. 0.22 m.— Inălțimea literelor e de 0.04—0.05: la mijloc mai mici, iar sus și jos cevà mai mari. Forma literelor este târzie, atât ca duct, cât și ca săpare. Avem c. finele sec. III d. Hr.

. . . .
VALERIVSVALES
(sic) ESATVRNINASATVR
NINIDECIOVALENTI
QVIVIXITANNISXIIII
(sic) ESATVRNINOVALEN
TISQVI VIXITANN
(sic) OSVIIIIEVA|||RON|||
NIVALENTISQVIVI||| ||T
A|||NOSVNA||| |||SCA|||||||
MISESIBIMEM|||RI|||M
||||| ||||OSVERVNTQVI
DEF|||||LTISVNTNAT|||
SSINTRAMESESVII
|||AVE ||| |AT|||||

.....Valerius Vale(n)s e(t) Saturnina Saturnini, Decio Valenti, qui vixit annis XIIII, e(t) Saturnino Valentis, qui vixit annos VIIII, e(t) Va[r]ronni Valentis, qui vi[xi]t a[n]nos V, na[ti]s car[issi]mis e(t) sibi mem[o]ri[a]m [cum eis (?) p]osuerunt; qui

def[unc]ti sunt na[ti] s(upra)s(cripti) intra me(n)ses VII. [H]ave [vi]at[or].

Precum se vede din fotografia acestei inscripţii, textul e pe alocurea total distrus, aşà încât lectura de mai sus e adesea mai mult o restaurare decât o copiare a legendei epigrafice. Totuş, afară de r. 11, unde o completare sigură a textului e imposibilă, din pricina multelor variante ce ne oferă formularul respectiv al monumentelor funerare, cred că lectura dată mai sus e exactă.

Cuprinsul inscripţiei ne arată, că dela sfârşitul ei nu lipseşte nimic, întrucât ni s'a păstrat şi obicinuita ***acclamatio, have viator,*** — iar dela început, se pare, nu lipseşte decât formula sacră a pomenirii zeilor subpământeni: ***Dis Manibus.***

In ce priveşte r. 11, am admis în partea distrusă vorbele ***cum eis***, conducându-mă după inscripţia găsită pe teritoriul rural al oraşului Tomi, între Palaz şi Anadolkiöi, — deci într'un ţinut thraco-roman direct învecinat cu cel al Capidavei, pe al cărei ***territorium*** se află cetatea noastră dela Pantelimon:... ***vix(it) ann(is) VIII et Quirilus fil(ius) vix(it) ann(is) VI Villatia Matrona coniux marito suo b(ene) mer(enti) et natis suis mem(oriam) p(osuit), qu(a)e et ipsa vivo sibi cum eis fec(it)*** (1).

Asupra formei eleno-barbare de numire a unora dintre persoanele pomenite în inscripţie, cu punerea la genitiv a numelui părinţilor, ***Saturnina Saturnini, Saturninus Valentis, Varro Valentis,*** e de ajuns să pomenim faptul, că prin îndoita înrâurire a Grecilor şi a indigenilor, Daci, Bessi, etc., Romanii din Moesia inferioară — în special cei de origine romană mai nouă, foşti nu de mult simpli aborigeni — sunt ispitiţi a se numì tot în felul neroman, pomenit. Pentru noii adepţi la romanism, cari întâmplător au mai păstrat vreun nume dela părinţii neromani, compunerea barbaro-greacă a numelui lor e chiar oarecum regula, iar compunerea romană numai o excepţie (2). In special însă, în centrul roman dela Pantelimon influenţa indigenilor erà deosebită, întrucât aici erau colonizaţi din Sud Bessi, cari locuiau în pacinică îngăduire şi activitate, împreună cu cetăţenii romani veritabili — precum zice inscripţia încă mai de demult găsită aici, ***cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto*** (3), —

(1) CIL. III 7569.

(2) Cf. pentru exemple, CIL. III p. 2378 sqq. şi 2630 sqq.: ***cognomina virorum et mulierum.***

(3) CIL. III 14214^{26}.

și, firește, înrâurirea dela unii la alții trebuià să fie nu numai în câștigul, ci măcar cât de puțin, și în paguba strictului romanism.

Incă un lucru ce mai trebue pomenit cu prilejul acestei inscripții, e și marele număr de Valerii, cari apar în cetatea noastră. Afară de inscripția lui Valerius Valens și a familiei sale, mai avem în turnul de V al porții de SV monumentul unui L. Valerius Victorinus, iarăș cu o numeroasă familie, apoi, din mai sus pomenita inscripție cu Bessii, un L. Valerius Maxellius, la a. 140, și în sfârșit, dintr'un alt monument, tot din turnul de V al porții de SV, un Valerius Felicx, de asemenea cu familia.—Cum acest ***nomen gentile*** nu e vreun derivat obicinuit din vreun nume imperial, ca Iulius, Flavius, Aelius, Aurelius, ci e un nume vechiu roman, și cum pe de altă parte întâlnim aici încă din a. 140 ca ***civis Romanus consistens vico Ulmeto*** pe L. Valerius Maxellius, închinând din propriile sale mijloace, desigur destul de respectabile, ca să poată face aceasta, un altar lui Iupiter și Iunonei, în numele întregii comunități thraco-romane din Ulmetum, cred că nu e o ipoteză prea îndrăzneață, de a admite între mulții Valerii din cetatea noastră legătura firească de înrudire dela cel mai vechiu dintre ei, Maxellius, la a. 140, și până la cei mai recenți cunoscuți, urmașii lui Valerius Valens, de peste un veac și jumătate, timp în care această familie de Romani se păstrează și se înmulțește continuu, spre înaintarea statornică și a romanismului din ținutul Capidavei și al Histriei.

6. Lângă piatra lui Valerius Valens, alcătuind chiar încheierea turnului cu curtina, stă tot cu fața la aier o altă piatră funerară, tot mutilată, cu jumătatea superioară lipsă, dar, cât e păstrată, înfățișând un frumos monument provincial-roman.

Fragmentul — așezat în zid culcat pe dreapta (1) — are o lungime (r. înălțime) de 1.32 m., fiind lat de 0.93 m. și gros de c. 0.30 m. Suprafața scrisă — înaltă de 0.75 m. și lată de 0.45 m. — e încadrată de un chenar bogat, — frumos și adânc profilat pe partea interioară, pe o lățime de 7 cm., — iar pe banda lată de pe margini lucrat ca relief, pe motivul cunoscut al viței de vie care crește dintr'un ghiveciu, la baza stelei funerare, pe cele două margini ale ei, cu ciorchini de struguri și frunze — alternativ: deosebit de reușită este aici reprezentarea poamei coarne, cu bobul mare lunguieț, cărnos și plin. Lă-

(1) Vezi fotografia de pe planșa VII, fig. 1, iar pentru amănuntele monumentului, fotografia mărită, pe planșa VIII, fig. 1.

ţimea reliefului e, jos, de 0.50 m., iar pe laturi de 0.17 m.; cu tot cu profilele cadrului, avem jos o lăţime de 0.57 m., iar pe laturi de câte 0.24 m. a chenarului stelei.—Un lucru foarte regretabil la acest monument e materialul slab, în care a fost săpat—un calcar poros, prea puţin rezistent la umezeală şi îngheţ.

Literele inscripţiei—înalte de c. 0.05 m.—prezentă ductul sec. III d. Hr. Ligaturile sunt frecvente şi, unele, neaşteptate: astfel *R* cu *I*, cu *T* şi cu *V*,—*V* cu *L* şi cu *X*, ori *M* socotit *eo ipso* ca *VM*.—Cât priveşte litera A în forma târzie romană (sec. IV şi urm.) de *A*, aici în Ulmetum, cred că ea e de socotit mai mult ca o imitaţie prematură a literei greceşti respective (1), decât ca un semn că însăş inscripţia noastră ar fi mai târzie ca sec. III. In adevăr, înfăţişarea generală bună a monumentului nu cadrează cu epoca de neliniştee şi decadenţă culturală a Dobrogei în veacul al IV-lea şi cele următoare.

AEM·PO ṢTMI
NVIX· AN XXXX·
THEODOTE·COIX
MARIB BENEMEREN
T·E·BARBARVS·E
THE ... RVS ET IVLIA
... ATRIBENE
M P

[D(is) M(anibus)]. Aem(ilio) Postumini, vix(it) an(nos) XXXX. Thecdote co(n)iux marito bene merenti et Barbarus et The[odo]rus et Iulia...... patri bene m(erenti) p(osuerunt).

Dela începutul inscripţiei e foarte probabil că nu lipseşte decât formula consacrată *Dis Manibus*. In r. 6 lectura *Theodorus* e absolut sigură. In r. 7 însă nu se mai poate descifrà de fel, ce nume de persoană ori cuvânt comun a fost.

De reţinut din această inscripţie sunt numele caracteristice ale soţiei şi copiilor lui Postuminus. Numele Theodote = Θεοδότη, curat

(1) Cf. în această ordine de idei expunerea lui Hübner din *Exempla scripturae epigraphicae Latinae*, Berlin 1885, p. LIV.

grecesc, se întâlneşte rar în inscripţii (1); din părţile noastre, în toată Moesia inferior, nu cunoaştem prin inscripţiile până acum publicate (2) nici o Theodote. Aceasta dela Pantelimon e prima. — Dimpotrivă numele Theodorus = Θεόδωρος, atât ca nume grecesc, cât şi ca ***cognomen*** roman, e foarte răspândit (3) atât la noi cât şi în alte provincii.

Cât priveşte numele ***Barbarus***, pe greceşte Βάρβαρος, el n'are nimic de a face cu influenţa barbarilor asupra provincialilor romani—cum am fi înclinaţi a crede—ci e un nume vechiu şi bun roman (4). In diferitele variante masculine şi feminine, Barbarus, Barbario, Barbaro, Barbarianus (în forma greacă Βαρβαριανός), Barbara, el se întâlneşte prea des în inscripţii, pentru a insistà mai mult aici asupra lui (5). Pentru provincialii Moesiei inferioare însă exemplul numelui Barbarus puteà fi mai de grabă dat de înalţii funcţionari romani de prin aceste părţi, cari eventual îl purtau, ca d. p. Statilius Barbarus — guvernatorul provinciei Thracia pe vremea lui Septimius Severus (6),— pe care întâmplător îl putem cità, şi alţii, dacă nu documentaţi, în orice caz absolut plauzibili.

7. Mai departe spre dreapta, pe curtina de N a laturei NV, întâlnim iarăş alte monumente ca pietre de placaj. Două din ele sunt cu faţa la aier şi le putem descrie; altele sunt cu faţa la zid şi deci, deocamdată cel puţin,—până la o cercetare viitoare, pe cât de prevăzătoare, pe atât de migăloasă, a feţei lucrate incastrate în beton, dar posibile de liberat fără a mişcà ori a stricà monumentul sau zidul,—sunt pentru noi neaccesibile.

A treia piatră, numărând dela colţul turnului, în rândul de sus, e jumătatea inferioară a unei mari stele funerare; fragmentul, acum

---

(1) Astfel avem în *Arch.-epigr. Mitt.* XIII 178,3 o Θεοδότη într'o inscripţie din Naxos,— iar în tot CIL. III numai de trei ori se întâlneşte: C. XXV (şi p. 2215), sub forma Theudote, într'o tablă cerată din Dacia, cu data de 4 Oct. 160, dar special indicată ca ***natione Cretica***, cumpărată ca sclavă, — apoi n. 8131, o Aurelia Theodote în Viminacium, — şi n. 9360, o Theodote Galene, în Salonae: o familie de Greci romanizaţi.

(2) La Kalinka, *o. c*, Cagnat, *o. c.*, vol. I şi ***Arch.-epigr. Mitt.***, — ***passim.***

(3) Cf. indicii la CIL. III, ***Arch.-epigr. Mitt.***, Cagnat şi Kalinka.

(4) Cf. inscr. din CIL III 6588, din a. R. 741/2, relativă la prefectul Egiptului P. Rubrius Barbarus; inscr. dela Cagnat I n. 453 privitoare la consulul C. Atilius Barbarus (a. 71 p. Chr.). Cf. şi mai jos nota 6 şi v. indicii diferitelor volume din CIL.

(5) V. indicele la CIL. III, p. 2382 şi Cagnat, vol. I, p. 522.

(6) Cagnat, I, n. 746, 747 şi 787,— cu ***Arch.-epigr. Mitt.*** XVIII, p. 119. Asupra lui Statilius Barbarus vezi toate ştirile istorice în ***Prosopographia imp. Rom.*** III, p. 258 sq., n. 591.

foarte deteriorat (vezi fotogr. de pe pl. X, fig. 1), are o înălţime de 0.95 m. şi o lăţime de 0.91 m., iar grosimea aproximativă—piatra e în zid—de c. 0.30 m.

Motivul de ornamentare e cel întâlnit şi la pietrele studiate sub n. 5 şi 6: viţă de vie cu struguri şi frunze, crescând în sus, dintr'un ghiveciu de bază, pe ambele laturi ale stelei. Relieful, lat jos de c. 0.43 m., iar pe laturi c. 0.15 m., mai e conservat numai la baza monumentului şi, până la o înălţime de c. 0.60 m., pe laturea lui dreaptă. Incolo e cu totul distrus. Din chenarul profilat, care înconjură partea scrisă din mijlocul stelei, nu mai avem decât un rest inform, jos. Insăş suprafaţa scrisă, nu mai e cea primitivă, ci peste textul vechiu, martelat, s'a scris într'o epocă târzie, sgâriindu-se, nu săpându-se, legenda actuală, care şi ea e aproape indescifrabilă.

Pentru continuitatea culturii romane în centrul dela Pantelimon e în orice caz preţios monumentul acesta cu două epoce istorice imprimate pe dânsul: chenarul vechiu de struguri de prin sec. II—III şi inscripţia târzie de prin sec. IV—V.

Se mai disting pe piatră următoarele litere:

N N|||
RVM
N||||OANNO||||V
M V
5 ENTEMMOR|||||MORT|||S
ESTINDOMVMSV|||M
OMNIBVSV¦RT ∖∕ ||||

Inscripţia, sgâriată fără nici o consideraţie pentru simetrie, are rândurile strâmbe şi, pe dreapta, se urcă cu literele şi pe suprafaţa fostului chenar, pe vremea când a fost pusă, de mult stricat.

Ca sens, am aveà cam atât:

[........? anno]rum[...... ?? Satur]ni[n]o (sau poate: *[f]i[li]o) anno[r]um V [......?? par]entem mor[t...] mort[uu]s est in domum su[a]m omnibus v[i]r[tutibus??....]*

După forma literelor, care este evident târzie—în special N de formă caracteristic «creştină» (1),—după confuzia romanică a cazurilor—acuzativul în locul ablativului,—după înşirarea circumstanţelor

(1) Vezi fotografia inscripţiei şi cf. Hübner, *o. c.*, p. LXIII.

răposării, în termeni cari se arată a fi mai mult creştini (1), — cred că avem în faţa noastră o inscripţie funerară creştină de prin anii 400 d. Hr.

In legătură cu această concluzie aş propune pentru restaurarea r. 5 încă şi următoarea lecţiune: *[....non tim]entem mor[tem]; mort[uu]s est, etc.*, după inscripţia Irenei, sora Papei Damasus, găsită în catacomba sfintei Domitilla,—.... ***non timui mortem coelos quod libera adiret***... (2).

8. Lângă monumentul creştin se află în zid, la dreapta, un alt fragment de stelă funerară. Cea mai mare parte a stelei lipseşte; nu ni s'a păstrat decât baza ei, pe o înălţime de 0.95 m., cu o lăţime de 0.90 m. şi o grosime de c. 0.30 m. Partea lucrată are la bază o lărgime (înălţime) de 0.65 m., iar pe laturile stelei, de 0.15 m. Din profilul chenarului interior, înconjurând suprafaţa scrisă, nu s'a păstrat decât un colţ de jos, în dreapta. Din inscripţie nu s'a păstrat nimic.

Ornamentaţia acestui monument — tot cu motivul viţei de vie, mai sus descris — a fost încă şi mai bogată ca a stelelor până acum studiate (vezi fot. de pe pl. IX, fig. 2). Deşi făcut de o mână nedibace, vasul din care răsare butucul viţei de vie, arată o preocupare de efecte artistice mai variate decât la celelalte monumente pe cari le-am întâlnit până acum. In afară de forma originală a vasului, mai de aproape imitând o amforă, observăm o prelucrare în lobi verticali, reliefaţi şi profilaţi, a pântecelui vasului şi o striare tot verticală a gâtului şi piciorului amforei, cu o dublă profilare, spre accentuarea mai puternică a echilibrului stabil, la baza piciorului vasului. Strugurii, ca şi frunzele de viţă, sunt de asemenea lucraţi cu mult simţ pentru realitate. — Totuş epoca târzie se străvede tocmai prin această prea mare accentuare a realului şi prin lipsa de măsură în întrebuinţarea elementelor ornamentale. Lucrarea în total e disgraţioasă şi stângace.

Ca vreme aproximativă a ridicării monumentului aş propune prima jumătate a secolului al III-lea.

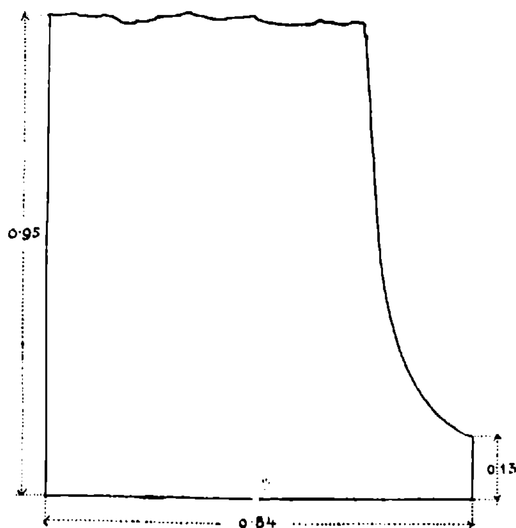
9. In turnul din stânga porţii de NV, pe faţa dinspre poartă, sunt

(1) Cf. la de Rossi, IVR., exemple mai multe, sau, pe scurt, la Kaufmann, ***Christl. Archäologie***, p. 191 sqq. pentru Roma, şi la mine, ***Creşt. daco-rom.***, ***passim***, pentru provinciile Illyricului, diferite exemple de inscripţii creştine.

(2) La Kaufmann, *o. c.*, p. 241.

în rândul superior al placajului patru pietre mari, despre cari am spus mai sus (1), că sunt vechi monumente, martelate și cioplite, în vederea scopului practic la care au servit în zid. Una din aceste pietre nu a fost total distrusă ca monument artistic, ci ni s'a păstrat, mulțămită faptului că a fost așezată cu fața prelucrată în interiorul zidului și incastrată în beton.

Monumentul are — aproximativ — forma unui trunchiu de piramidă, cu bazele aproape egale: prezentă deci tipul unui altar funerar (2). La partea superioară e mutilat, lipsindu-i tot chenarul cu profilul înconjurător al feței reliefate. Adâncimea bazei e de 0.84 m. Inălțimea pe frontul prelucrat 0.95 m. Fața posterioară a monu-



mentului este concavă pe jumătatea inferioară, formând la baza lui un profil foarte accentuat de 0.13 m. înălțime și cam tot atâta adâncime. Monumentul e așezat culcat, cu baza spre exterior și cu fața sculptată către stânga.

Fața monumentului e vizibilă numai în jumătatea ei superioară, unde avem reprezentată scena cunoscută a ospățului funebru (3), pe când în cea inferioară, care cade tocmai în suprafața de încheiere a pietrei noastre cu cea imediat următoare, nu se poate distinge

(1) Pag. 523 și planșa XII, fig. 1.
(2) Cf. pentru analogii cartea citată a lui W. Altmann, *Röm. Grabaltäre der Kaiserzeit.*
(3) V. planșa XII, fig. 2 și secțiunea monumentului, dată sus în text.

decât sus, deci d. p. d. v. al monumentului jos în dreapta, o figură umană în miniatură: e obicinuitul sclav, care servește pe triștii commeseni.— Deasupra sau dedesuptul scenei sculptate erà obiceiul să se sape la monumentele analoage inscripția (vezi reproducerile fotografice ale unor monumente funerare aproape identice, la Kalinka, *o. c.*, p. 205 și urm.). La monumentul nostru, se pare că n'a fost jos loc pentru inscripție; ea a trebuit deci să fi fost sus, pe epistylul, acum distrus, al altarului nostru funerar.

Pe un pat de masă antic, o κλίνη, a cărei rezemătoare laterală, îndoită sus spre exterior, se vede pe fotografie în dreapta, șeade pe jumătate culcat, sprijinit cu cotul stâng pe o perină, un bărbat, purtând după obiceiul grec o respectabilă barbă și îmbrăcat complet, în chiton și himation. El privește drept înaintea lui, spre stânga. In mâna stângă, care odihnește pe perină, el ține, pe podul palmei, sprijinit de toate părțile cu degetele, un vas conic, în felul unui pahar de apă modern. In dreapta nu se mai distinge ce a ținut, dar fără îndoeală, potrivit tradiției monumentelor analoage, a avut o cunună. Picioarele sunt cevà cam silit așezate, strânse spre corp, ca și cum patul ar fi fost prea scurt, și anume piciorul stâng fiind supus, iar cel drept odihnind deasupra lui, îndoit cam din loc și deci cu genunchiul mult proeminent spre partea superioară a reliefului.

Spre stânga se vede, la un nivel inferior celui ocupat de capul bărbatului, un cap de femeie cu un oval plăcut și cu părul frumos așezat în bucle vălurite, despărțite din mijlocul frunții drept în două și căzând în felul modern de pieptănătură, bine cunoscut, astfel ca să acopere și urechile. Cu mâna stângă ea ține în dreptul gâtului haina care o acopere peste chiton, potrivit obiceiului funerar, trasă și pe cap, întocmai ca un văl. Peste păr și sub «văl» se vede și o legătură de cap, poate un fel de σφενδόνη, care servià la ținerea în bună rânduealǎ a părului, — dacă nu cumvà e numai aducerea părului, împletit în două coade, peste creștet și înnodarea lor la spate, precum se vede mai clar din monumentul funerar al lui Κάλλιστος Μίδα, din Tomi, expus în sala de sculpturi a Muzeului Național (cf. Tocilescu, ***Fouilles et recherches***, p. 222, fig. 105).

Partea care lipsește (1) din figura aceasta feminină ne-o putem ușor completà după monumentele analoage: femeia ședeà la picioa-

(1) «Lipsește» din fotografie, căci în original s'a păstrat mai mult, dar e prins în strașnicul beton antic, a cărui massă compactă n'a mai fost sfărâmată din zid, spre a liberà total monumentul, lucrul fiind de prisos pentru caracterizarea monumentului și primejdios pentru buna stare a zidului.

rele bărbatului pe un scaun mai scund ca patul pe care odihniă soțul; ea erà îmbrăcată ca și acesta cu chiton și himation; cu stânga ținea, cum se vede încă, haina de deasupra, iar în dreapta aveà vreun obiect de mâncare de pe masa funebră.

Potrivit celor mai sus spuse putem deci conchide că monumentul a aparținut unei familii de Greci, stabiliți la Ulmetum, ca acel senator din Histria, pe care l-am întâlnit mai sus, cu deosebirea că cei dintâi, după cum se vede din monument, și-au păstrat neschimbate tradițiile lor grecești, și de sigur mai înainte de toate limba, precum vom aveà prilejul să cunoaștem mai jos, și după nume, o altă familie de Greci — resp. de aderenți ai culturei grecești — tot în epoca bună a centrului roman dela Pantelimon. Zic «tot din epoca bună», — deci c. sec. II d. Hr. — întrucât lucrarea reliefului nostru e — cu toată lipsa de școală mai înaltă a meșterului care a făcut-o — un monument vădit influențat de arta bună — provincială — care se cultivà în orașele grecești dela Marea Neagră.

In adevăr, față de schematismul lipsit de simț pentru firesc și armonios, al monumentelor similare din Moesia inferioară, figurile persoanelor de pe altarul nostru funerar — cu trăsături evident individualiste : încercări de portrete — se înfățișează ca niște lucrări bine gândite, vrednice de alăturat frumoaselor monumente funerare din Tomi, metropola provinciei Scythia minor, expuse astăzi în Muzeul Național.

10. Peste drum de monumentul grec studiat, în placajul turnului din dreapta al porții de NV, se află o piatră care trebue pomenită tot aici, întrucât prezintă pe suprafața ei, în relief foarte slab, dar totuș în relief, iar nu ca simplă sgâriare, o reprezentare interesantă a instrumentelor caracteristice ale meșterului pietrar : compasul, echerul, dalta și ciocanul (vezi pl. XIII, fig. 1 și 2). Acest monument interesant al vieții de meseriaș antic, se află jos, chiar la încheierea turnului din dreapta cu ușorul porții, în primul rând de placaj, drept deasupra soclului: e un bloc foarte respectabil de 1.02 m. lungime (aparentă, afară de partea intrată ca legătură în ușorul porții) și 0.63 m. lățime; asupra grosimii e greu de hotărît, piatra fiind incastrată tocmai jos în zid.

11. La încheierea turnului de V al porții de SV cu curtina de V a laturei SV (vezi fotografia mai sus citată, pe pl. XV, fig. 1), piatra de încheiere a ultimului rând de sus al placajului din turn cu placajul

curtinei e iarăș un monument antic, așezat cu fața la zid. Acest monument este de sigur, din punctul de vedere al istoriei cetății noastre, cel mai interesant — numai ca simplu material — din cele până acum găsite. Piatra, un calcar compact destul de rezistent, este roasă și pe dinafară și pe dinăuntru, unde anume inscripția în loc să fie frumos păstrată, căci a stat în ciment absolut apărată, este tot așà de roasă ca o piatră funerară creștină de pe pavimentul vreunei catedrale moderne. Dar mai mult: piatra este foarte calcinată, înroșită și pătată de foc, nu numai pe dinafară, ci și pe dinăuntru, pe fața care a fost în zid. Concluzia e clară: înainte de a servì la ultima restaurare a cetății noastre, piatra a fost roasă, firește nu în calitatea ei de monument votiv, așezat în curtea vreunui templu sau a vreunei clădiri publice, ci tot ca material expus loviturilor și frecării, deci tot în vreun scop practic, străin de menirea ei. Iar ca o încoronare a soartei ei triste, înainte de a fi fost pusă în zidul existent acum — unde iarăș de mai multe ori a fost expusă incendiilor, cari pe rând au pustiit cetatea noastră — ea a suferit de un cumplit foc încă de pe când se aflà și cu fața scrisă la aier. Avem astfel în vicisitudinile unei singure pietre oglindită întreaga istorie așà de furtunoasă și tristă, a cetății noastre dela Pantelimon, și — de ce n'am generalizà? — chiar a provinciei Scythia minor, în totalitatea centrelor ei de străveche cultură.

Monumentul e un altar votiv înalt de 1.45 m., lat de 0.57 m. la mijloc, iar la nivelul profilelor de sus și de jos, de 0.73 m., și adânc de 0.40 m. la mijloc, r. de 0.48 m. la profile.

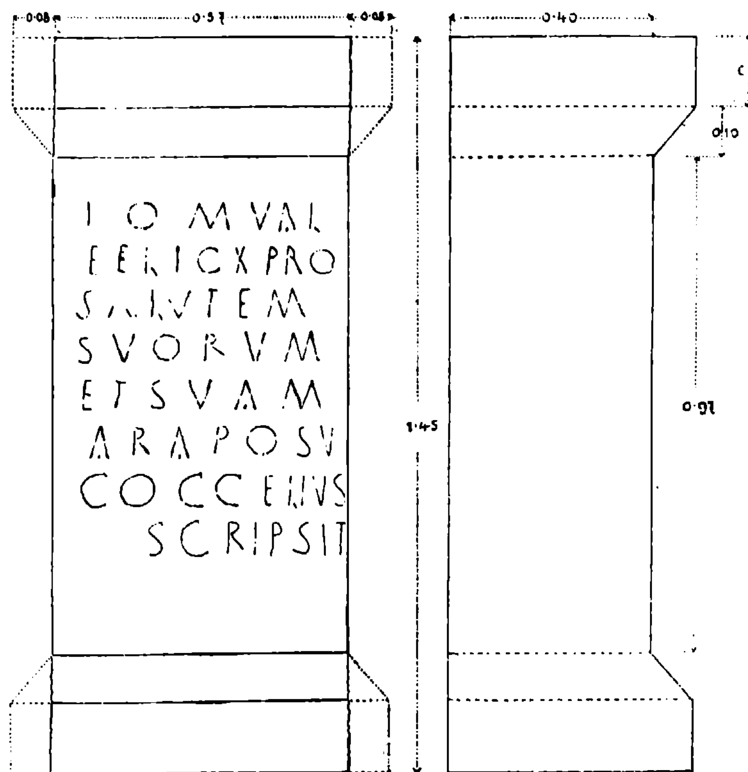
Pentru a fi potrivit în zid, profilele laterale de sus și de jos au fost stricate, rămânând întregi numai cele din față, unde ele sunt proeminente, față de câmpul scris, cu 0.105 m. și au o înălțime totală de 0.24 m., din cari 0.14 m. front vertical, iar 0.13 m. oblic (1), spre fața cu inscripția.

Inălțimea literelor e de 0.055—0.065 m. Forma lor, caracteristică (vezi reproducerea inscripției în desemnul dela pag. 552): P mic sus, — R mic sus, — O perfect rotund, — k = l, — T, F, E, cu bare orizontale foarte scurte (pe alocurea poate și pentrucă ele erau mai puțin adânc săpate și s'au ros, totuș în orice caz literele fiind foarte inguste, căci spațiile dintre barele verticale ale diferitelor litere, deosebite ca formă și natură, sunt egale), — apoi A în forma Λ,

(1) Pe înălțimea (verticală) de 0.10 m. și adâncimea (orizontală) de 0.105 m.

etc. Toate aceste note specifice definesc scrierea monumentală a sec. II și mai ales III d. Hr. (1).

Infățișarea încă bună a monumentului nostru și prelucrarea lui îngrijită ca *ara* votivă, alături de împrejurările de ordin istoric, mai sus expuse, speciale acestei pietre, ne îndeamnă să nu punem mai târziu ca vremea lui Caracalla inscripția ce împodobește altarul.



I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Val(erius) Felicx pro salutem suorum et suam ara(m) posu(it). Cocc(eius) Elius scripsit.

Asupra lui *pro salutem... et suam,* r. 2—5, ar fi oțios să insist; e un fenomen linguistic general provincial, încă odată documentat și prin inscripția noastră.

Mai însemnate sunt rândurile 7 și 8: *Cocceius Elius scripsit.*— Din inscripția adesea citată până acum a lui C. Iulius Quadratus,

(1) Vezi la Hübner, *l. c.,* tot materialul respectiv.

loci princeps, quinquennalis territorii Capidavensis, comparată cu inscripția iarăș cunoscută a cetățenilor romani locuind împreună cu Bessii în *vicus Ulmetum*, știm că centrul thraco-roman dela Pantelimon, Ulmetum, ţineà de teritoriul Capidavei. De altă parte însă, din două inscripţii găsite tocmai, în ruinele Capidavei, la Kalakiöi cunoaștem, din aceeaș vreme cu altarul nostru dela Ulmetum — judecând după caracterele epigrafice ale pietrelor — pe un Cocceius (H)elius împreună cu toată familia sa: Cocceius Vitales și Cocceia Iulia, părinții lui, — Cocceius Clemens, fratele lui (1) și Titia Matrina, soția lui (2). Cu toții sunt proprietari rurali și ni se spune apriat că au răposat (părinții și soția) *ad villam suam*, la moșia lor. Dacă deci Capidava și Ulmetum sunt împreună o comună — ceeace e neîndoios — iar Cocceius (H)elius din Ulmetum, după toate semnele, e identic cu Cocceius (H)elius din Capidava — ceeace e mai mult ca probabil — atunci avem în chipul cel mai clar posibil demonstrate legăturile de ordin cultural și economic dintre cele două centre. Locuitorii din Ulmetum au moșii și gospodărie la Capidava și cei din Capidava la fel în Ulmetum. Dar mai departe. Am văzut cu prilejul inscripției lui Aelius, *buleuta Histriae*, că la Ulmetum și prin împrejurimile lui se concentrau și elementele rurale de cultură mai ales latină și mai rar greacă, din teritoriul, roman până la mare, al greceștei Histria. Avem dară atunci în Dobrogea de mijloc, unde Dunărea se apropie cel mai mult de mare, documentată în chipul cel mai mulțămitor nu numai o vieață romană intensă, pe baze rurale, dar o întrețesere în forme prin excelență romane a tuturor elementelor eterogene din acest ţinut, în așà chip, că prin secolul al III-lea, când încep năvălirile Goților, toată această regiune a trebuit să fie fundamental romanizată.

Prin aceste concluziumi și considerații — sprijinite pe înseși monumentele antice — însemnătatea Ulmetului ca centru roman crește într'o măsură foarte respectabilă și implicit se justifică și alegerea, pe care mai târziu Iustinian o face între diferitele cetăți de restaurat împotriva barbariior Slavi și pentru regenerarea elementului originar-provincial, prin reclădirea din temelii tcomai a Ulmetului, aici

(1) CIL. III 13737: ***Dis Manibus. Cocceius Vitales, vixsit annis L, et Coc(ceia) Iulia, coniunxs eius, vixsit annis XL; obiti ad villam suam. Coceeius Clemens et Coc(ceius) Helius, fili, patri et matri bene merentibus titulum posuerunt.***

(2) CIL. III 14214[20]: ***Dis Manibus. Coc(ceius) (H)elius pos(uit) vivo suo sibi et Titi(a)e Matrin(a)e co(n)iuci su(a)e bene merenti, qu(a)e vixit ann(os) XXX, obita ad vila sua, ti[t]ulum posuit.***

în mijlocul Dobrogei. Poziţia centrală a Ulmetului, valorată în vremile de pace pe terenul economic şi cultural, este accentuată de Iustinian şi ca un element capital strategic; deosebirea între cele două epoce e numai aceea a direcţiei curentului de vieaţă spre Ulmetum. In timpurile bune romane iradiaţia energiei acestui centru e orientată pe linia Dunăre-Mare, — Apus-Răsărit şi invers; în vremile de apoi, cu turburările năvălirilor şi răsboaielor, Ulmetum e cetate de seamă pe drumul imperial Marcianopolis—Abrittus—Tropaeum—Noviodunum, adică Sud-Nord şi înapoi.

Menţiunea din r. 8 al inscripţiei noastre, (Cocceius Elius) ***scripsit***, îşi are şi ea importanţa ei.— Se ştie, şi a fost vorba şi mai sus, că monumentele funerare şi votive antice se fabricau — după câtevà modèle devenite tradiţionale în ţinutul respectiv — de către ***negotiatores artis lapidariae*** sau ***negotiatores marmorarii*** (pe greceşte λιθέμποροι) (1) în diferitele centre însemnate, cari aveau cariere bune de piatră prin apropiere şi pietrele astfel sculptate, se desfăceau apoi prin provincie, unde, după ce-şi găsiau o aşezare (2), căpătau pe ele şi micul amănunt, care erà inscripţia însăş, — din punct de vedere tehnic foarte uşor de adăogat.

Această deosebire între stadiile prin cari trece un monument antic până la completa lui «punere în circulaţie», îşi găseşte ecoul şi în formularul inscripţiilor. Astfel: o inscripţie din Savaria (Pannonia superior) distinge între răposaţii, ***(qui) hunc titulum scripserunt*** şi moştenitorii, ***(qui) posuerunt*** acel monument (3), pe când invers, într'o inscripţie din Virunum (în Noricum) vedem că pe un monument, ***«factum» a vivo, «scribendum curaverunt» heredes*** (4), lucru pe care într'o formă asemănătoare îl întâlnim şi în următoarea inscripţie din Castra Regina (Regensburg — în Raetia): ***[D(is) M(anibus)]. Iul(io) Cattano im(muni) leg(ions) III Ital(icae), quond(am) marito, Cl(audia) Paterna uxor et sibi v[iv]a fecit. Iul(ius) Saturninus opt(io), maritus Paternae (obitae), perscribendum c[ur(avit)]*** (5). Şi acelaş lucru pentru monumentele votive: ***D(eo) I(nvicto) M(ithrae) M. Titius Maximus (duum)viralis col(o-***

---

(1) Cf. cartea mea ***Die Nationalität der Kaufleute im röm. Kaiserr.***, pp. 60 şi 89.

(2) Căci multe pietre funerare cumpărate încă din vieaţă de respectivii cari voiau să-şi eternizeze memoria, căpătau abià după moartea lor o aşezare şi inscripţia.

(3) CIL. III 4185.

(4) CIL. III 4836.

(5) CIL. III 11969.

niae) [Oesci] voto libens posuit. Scr(ipsit) Aelian(us) (1),— sau, pentru a mai luà din multele exemple (2) numai unul singur, din părţile noastre, poate chiar tot din ***territorium Capidavense*** : ***Veneria Castoris votu(m) ponet Dom(n)ae Regina(e). P. Iulius scri[p(sit)]*** (3).

Ultima inscripţie, care, după forma literelor, e din aceeaş vreme cu monumentul lui Valerius Felicx şi al lui Cocceius Elius din cetatea noastră, ne dă un caz absolut identic de tovărăşie la ridicarea de monumente votive: unul pune piatra, celălalt o scrie: zeul îi va aveà în vedere de o potrivă pe amândoi (4).

Prin monumentul nostru se documentează deci legătura strânsă între familia Cocceilor din Capidava şi familia — cum am văzut şi vom vedeà din nou numai decât — foarte numeroasă a ***Valeriilor*** din Ulmetum: un Cocceius, Elius al nostru, care are moşie tot lângă Capidava, ca şi părinţii săi, apare în Ulmetum, ca ctitor al unei frumoase ***ara,*** închinate lui ***Iupiter Optimus Maximus,*** împreună cu un nou Valerius — pe lângă cei ce erau până acum cunoscuţi — Felicx.

12. In acelaş turn de V, al porţii de SV, dar pe partea opusă, la încheierea placajului turnului cu uşorul porţii, tot în rândul cel mai de sus păstrat, se află un alt monument votiv, aşezat în zid cu faţa scrisă spre cer (vezi fot. de pe pl. XVII, fig. 1 şi XVIII, fig. 1). E o ***ara*** de calcar compact, cu profilele de sus şi de jos cioplite, spre a puteà fi potrivită în zid. Capătul de sus, intrat în zidul porţii, e incastrat solid în beton, aşà că nu i-am putut luà dimensiunile. Lungimea (adică înălţimea) vizibilă acum, a monumentului e de 1.35 m., lăţimea de 0.48—0.50 m. iar adâncimea de 0.54 m. Literele sunt înalte de 0.055—0.060 m., cu o formă mai mult lunguiaţă, unele chiar înclinate şi, spre sfârşit, crescând în dimensiuni

(1) CIL. III 7426 (Gigen, în Bulgaria).

(2) Cf. CIL. III, ind., p. 2594: ***nomina inscripsit, nomina scripsit et sculpsit,*** etc., etc., şi p. 2602, precum şi p. 2681: caracteristică, inscripţia 14651 din Žrnovnica în Dalmaţia: *scripsit Nevius Cassius fratri misero;* cf. şi 14162 [2]: . . . ἔγραψεν raportându-se, sigur, nu la τεχνίτης, ci la respectivul cetăţean care a plătit pentru scris,—etc. Cf. de altfel şi Hübner, *o. c.*, p. XXV sq.

(3) CIL. III 12476: din cetatea antică dela Seimenii mari.

(4) Cf. în această ordine de idei, ca sens deşi nu ca împrejurări, şi invocaţia creştină cu care se încheie o inscripţie greacă din Cairo: *Σῶτηρ, ἀνάπαυσον καὶ τὸν γράψαντα*: «scriitorul» nu e nici aici cumvà meşterul săpător, ci fiul răposatului, căruia cu pietate i-a ridicat urmaşul său monumentul: Kaufmann, ***Christl. Archäologie,*** p. 216 sq.

și rărindu-se puțin. Forma literelor e târzie: c. sec. III: S e înclinat, O e de obiceiu mai mic, N când drept, când înclinat, B în forma cursivă: b; ligaturile sunt evitate: găsim una singură în r. 3: V cu L și cu P, la un loc. — Primele rânduri ale inscripției — cel puțin unul și jumătate, pre cât am putut urmări pe lângă betonul ce acopere capătul superior al altarului — sunt martelate: probabil în epoca creștină, și pe când monumentul erà încă în picioare, iar nu la punerea în zid, — căci celelalte *«ex voto»* păgâne, rămase nemartelate în timpul existenței lor independente, au fost lăsate tot așà și în zid și ne-au păstrat până azi numele divinităților adorate de cei ce le-au dedicat.

. . . .
· · · · · ‾ · L · V A · V I C T o
R I N I E T · VP · N I C A N
D R A S · E T · F I L I O R V M
E O R V M · L · V · V I C T O
R I N I E T · L · V · A · T V R b o
N I S · E T · L · V A · S O T E R I
V A L E R I V S N I L V S
A C T O R · E X · V O T v
N P O S V I T

In rândul 2, la sfârșitul razurei, se pare că a fost un E.

[Deo, Deae — ? — pro salute] L. Va(leri) Victorini et Ulp(iae) Nicandras et filiorum eorum: L. V(aleri) Victorini et L. Va(leri) Turbonis et L. Va(leri) Soteri, — Valerius Nilus actor ex votun posuit.

De observat sunt numele grecești ale soției, Nicandra, fiului, Soter, și administratorului — libert al familiei — Nilus. Numele Nicandra — cu pronunția dorică: în loc de Νικάνδρη — e chiar declinat grecește, nu latinește. Acest cognomen feminin e cu totul rar în inscripțiile atât latinești cât și grecești dela Dunăre și din Răsărit: în tot CIL. III, Cagnat, IGR., I și III, *Arch.-epigr. Mitt.*, CIA. I—III, nu se întimpină nici măcar o singură dată. Masculinul însă, *Nicander* sau *Nicandrus*, — Νίκανδρος, e destul de frecvent, în special în ținuturile curat grecești.

De asemenea nici *Soter* — Σωτήρ — nu e un *cognomen* întrebuințat în Illyricum și la Dunărea de jos, ci găsim numai forma *Soterichus*,

Sotericus, — Σωτήριχος (1). — In sfârşit nici Nilus — Νῖλος (2) — nu se mai întâlneşte decât o singură dată, într'o inscripţie din Tomi, un decret de proxenie pentru un anume Νῖλος din Tyras, care este făcut de Tomitani cetăţean de onoare, pentru activitatea sa rodnică în vederea cultivării şi strângerii legăturilor comerciale dintre cele două oraşe greceşti dela Marea Neagră (3).

Valerius Nilus, libertul (4) lui L. Valerius Victorinus, se întitulează *actor*. Aceasta înseamnă că patronul său Victorinus aveà o gospodărie foarte respectabilă, dacă îşi permite luxul unui administrator sau intendent special, şi încă de condiţie liberă, iar nu servilă. Ce fel de bogăţii va fi avut el, înţelegem din reliefele oarecum simbolice ale monumentului lui C. Iulius Quadratus, *loci princeps* în Ulmetum şi *quinquennalis* al întregului *territorium Capidavense*: pe laturea din dreapta se vede o scenă de arat, iar pe cea din stânga un păstor sprijinit în toiag: ogoare întinse, lucrate cu ţărani Daci şi Bessi — treptat-treptat romanizaţi — ai satelor Dobrogei antice, şi turme numeroase, purtate ca şi azi, din lung în latul întregei provincii.

Caracteristic e pentru romanismul acestui înstărit locuitor al Ulmetului, faptul că-şi numeşte toţi copiii cu acelaş *praenomen* ca al său: toţi se chiamă *Lucius*, ceeace înseamnă, că mai mult ca o respectare a tradiţiei nobile de a da trei nume, îşi numeşte Victorinus copiii şi cu *praenomen*; valoare practică, acum în sec. III, când trăesc ei, nu mai au decât celelalte două nume, şi în special *cognomen*-ul.

Cam aceeaş pretenţie de romanism veritabil, nedibaciu exprimată, e de constatat şi în caracterizarea monumentului sacru ridicat de intendent pentru sporul şi sănătatea familiei patronului său: *ex votun posuit*, scrie Nilus, cu un fel de ortografie academică, faţă de *ex votum posuit*, care i se pare fonetic, neetimologic, acuzativul fiind doară pentru el, ca Grec, terminat în *n* nu în *m*. Iar cât priveşte pe *ex*, care şi-ar fi avut rostul cu *voto*, dar întrebuinţându-se *votum (posuit)*, nu mai are ce căută, şi acest *ex* trebue înţeles tot ca o încercare

(1) Cf. aceleaşi colecţii ca mai sus, în text, la ind. numelor.

(2) Despre care Pape în al său *Wörterbuch d. Griech. Eigenn.*, după Etym. Magnum, observă că e un nume barbar.

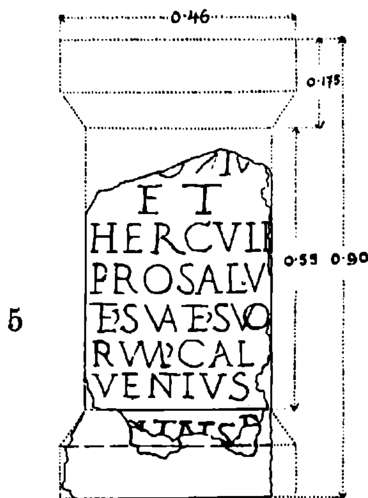
(3) *Arch.-epigr. Mitt.* XI 41,55 cu XII 129.

(4) De obiceiu diferiţii *actores* sunt sclavi: cf. CIL. III, ind. p. 2556 şi 2674; V, ind. p. 1199; VIII, ind. p. 1102, etc. Nilus însă, purtând gentiliciul şefului familiei, nu poate fi decât libert. In inscripţie el apare — prin numele lui — pur şi simplu ca un membru al familiei.

de a scrie ca cei culţi şi adevărat Latini, încercare iarăş puţin reuşită şi încă şi mai puţin onorabilă pentru Nilus, Valerius Nilus, Romanul, căci numai unul-doi de s'au mai găsit aici la Dunăre — cât e ea de mare — ca să-i adopte regulele sale speciale de gramatică latină: v. ind. la CIL. III, p. 2565 sq., 2590, 2675 şi 2680.

13. Chiar înaintea pragului porţii de SV, căzut fireşte tot din zid, s'a găsit în moloz un alt monument votiv, tot latin, dar de dimensiuni mai modeste ca cel precedent (1).

Şi acestei *ara* — de calcar bun — i s'a întâmplat acelaş accident ca şi celorlalte două mai sus descrise: profilele de sus şi de jos i-au fost cioplite — şi astfel chiar inscripţia în ambele părţi desfigurată — numai spre a se potrivì cât mai exact în placajul zidului cetăţii. — Dimensiunile monumentului în starea actuală sunt: înălţimea totală 0.70 m. (faţă de c. 0.90 m., când erà întreg); înălţimea soclului — profilul de jos — 0.18 m.; lăţimea 0.36 m. la mijloc şi c. 0.46 m. la nivelul profilelor; adâncimea 0.325 m. la mijloc şi c. 0.41 m. la nivelul profilelor.



Literele, înalte de c. 0.050—0.055, deşi nu săpate cu dalta, ci gravate cu un vârf ascuţit, sunt din epoca cea mai bună a cetăţii noastre: probabil chiar prima jumătate a secolului al II-lea.

(1) Vezi desemnul de mai jos şi cf. fot. acestei *ara* pe pl. XIX, fig. 1.

In r. 1 se cunosc bine urmele literelor O și M, astfel că putem restaurà sigur tot rândul ca I · O · M. Rândul al 8-lea însă, scris pe soclul altarului îmi e foarte obscur: literele au fost aproape total distruse, așà încât, afară de restul unui P la capătul rândului pentru *p(osuit)*, nu pot înțelege mai nimic din celelalte semne; literele indicate de aceste urme pe piatră, nu corespund cu nici una din formulele prescurtate obicinuite, așà încât cred, că mai degrabă aici e de căutat un nume propriu, cu caracter provincial (poate chiar neroman), deci în orice caz foarte greu de restaurat, — completarea numelui *Calventius* din rândul precedent.

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) et Herculi, pro salute sua et suorum, Calventius [Cons]tans (?) p(osuit).

Cercetând inscripțiile latine din cuprinsul imperiului roman asupra numelui *Calventius*, am constatat că el este de origine din Noricum. In Alpii nord-estici, pe valea Enns-ului și a Dravei, în ținuturile Salzburg-ului, Stiriei și Carintiei de astăzi, locuià gintea numeroasă a Calventiilor (1), de neam, probabil, celtic (2). Din părțile acestea, ca soldați, ca negustori, ca agricultori coloniști, ori chiar ca sclavi—apoi liberați și deveniți înșiși cetățeni romani — ajung Calventiii întâiu în Italia: la Comum (3), la Cortona (4) și — firește — la Roma (5), — iar mai apoi până în Africa, unde-i întâlnim la Lambaesis (6) — marele lagăr și oraș militar al Numidiei, sau la Arsacal (7), în aceeaș provincie. In majoritatea lor (8) acești fii ai Noricului nu poartă alt nume — cum poartă de obiceiu Romanii — pe lângă cel de Calventius. Doar la Roma dacă îi găsim că-și iau și alte *cognomina* (9), iar pe Calventius din Cortona (în Etruria) îl vedem luându-și chiar

(1) CIL. III 5641 (Lietzen), 4845 (Virunum), 14368[22] (Flavia Solva), 5522, 5495, 5519 (cf. p. 2328[18]), 14368[26], 14368[27].

(2) Cf. inscr. CIL. III 5522: *Calventius Iutumari f(ilius) o(biit) a(nnorum) LV; Iantumara c(oniux) e(ius); Severinus f(ilius) e(ius); Ursa f(ilia).*

(3) CIL. V 5273: peregrin, pomenit numai printr'o fiică a sa, căsătorită aici, dar nu locuind și el în Comum.

(4) CIL. I 1539-a: dela sfârșitul Republicei.

(5) CIL. VI[3], 14266 și 14267: doi Calventii, după numele lor întreg, evident peregrini,— și 14268, o Calbentia, probabil, tot așà.

(6) CIL. VIII 2668: «*ob sacerdotium*», și totuș nepurtând decât numai *cognomen*-ul de Calventius.

(7) CIL. VIII 6061: numit tot numai Calventius.

(8) Toate inscripțiile mai sus citate, afară de cele din Cortona și Roma.

(9) Asclepiacus (CIL. VI[3], 14266) și Nardus (14267).

un *praenomen*, pe cel al stăpânitorului lumii de pe vremea lui, Caius (1).

Inscripția noastră ne arată astfel, că după cucerirea definitivă a Dobrogei antice prin împărații din dinastia Flaviilor, provincialii romani, *cives Romani*, de prin provinciile apusene ale Imperiului, ca acest Calventius al nostru, din Noricum, îmbărbătați de măsurile excelente luate de Traian și Hadrian pentru paza și organizarea militară și economică a ținutului, vin să-și încerce norocul și în regiunea thraco-elenă dela gurile Dunării, și apoi, an de an, ca simpli *consistentes (vico...)*, ori dacă centrul lor crește, ca cetățeni ai unui *municipium*, ei rămân statornic aici și promovează în spiritul adevărat roman cultura patriei lor adoptive.

14. In dărâmăturile dela poarta de SV s'a mai găsit și o stelă de piatră de nisip cu inscripție grecească, și anume desfăcută în două bucăți aproape egale, zăcând la mare distanță una de alta: partea de sus, înaintea porții, pe stânga, în colțul format cu turnul de V, iar partea de jos, la rândul ei crăpată prin cădere în trei fragmente, înăuntrul porții, pe un morman de ruine din zid. Poziția inițială în placaj a acestei stele trebue dară să fi fost cât mai sus, în zidul care alcătuià ușorul stâng al porții de SV. In cădere ea s'a frânt întâiu în două mari fragmente, dintre cari unul a alunecat înăuntrul iar celălalt în afara porții. In total stela a fost lungă (adică înaltă) de 2.20 m., lată la bază de 0.73 m., iar la nivelul reliefului din nișa superioară, deasupra inscripției, de 0.69 m. și groasă de 0.32 m.

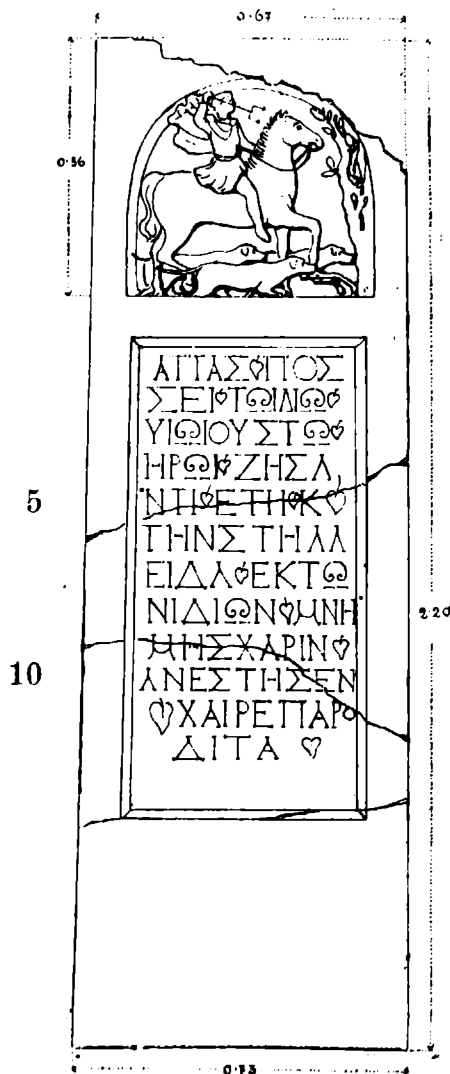
Monumentul (vezi reproducerea lui grafică mai jos și cea fotografică — inscripția — pe planșa XVIII, fig. 2) e împărțit în două câmpuri puternic adâncite în piatră: sus unul mic în formă aproximativ semicirculară, lat (jos) de 0.54 m. și înalt de 0.56 m.; la mijlocul pietrei, câmpul mare, de formă ușor trapezoidală, înalt de 1.05 m., lat sus de 0.51 m. și jos de 0.54 m., conținând inscripția.

Literele sunt înalte de 0.05 m., au un duct foarte frumos, și, împreună cu relieful din câmpul de sus, indică pentru stelă ca dată a așezării ei, cel mai târziu a doua jumătate a secolului al II-lea.

Relieful reprezintă cunoscutul motiv al călărețului vânător: o figură bărboasă galopează spre dreapta; mantia îi flutură în vânt; cu stânga ține frâul iar cu dreapta asvârle ca o lance, cu toată puterea, un fel de furcă scurtă cu două ramuri, un *ferrum bidens*

(1) CIL. I 1539-a.

în genul tridentului lui Neptun, sau al gladiatorilor ***retiarii,*** deci o ***fuscina*** numai cu două ramuri; supt cal se văd trei câini; la dreapta un copac închide peisagiul.



'Αττας Πόσσει τῷ ἰδίῳ υἱῷ 'Ιούστῳ ἥρωι ζήσαντι ἔτη κ', τὴν στηλλεῖδά ἐκ τῶν ἰδίων μνήμης χάριν ἀνέστησεν· χαῖρε παροδῖτα.

La r. 1—2, Πόσσει (genitiv!), putem da şi nominativul numelui după o inscripţie din Thracia, găsită lângă Iambol în Bulgaria sud-estică

(pe râul Tundža [anticul Tonzus], la cotul ce-l face spre Sud): un Πόσσης Βεί[θ]υος ridică un monument votiv lui Apollo (1). Numele thrac Πόσσης apare apoi și în formele Πόσσεις și Πόσις, fem. Ποσσία, în alte inscripții tot din Moesia inferior (2).

Interesantă e însă reflectarea împrejurărilor culturale din Thracia și Moesia în numele persoanelor pomenite de inscripția ce o studiem: bunicul a purtat un nume thrac, Πόσσης; tatăl a căpătat un nume grec, Ἄττας; nepotul fu apoi numit cu un *cognomen* roman, Ἰοῦστος— *Iustus*. Inscripția, pusă de Ἄττας, Thracul-Grec, fu redactată în grecește, dându-ne astfel o dovadă mai mult despre lucrul știut și din alte părți, dar nu în deajuns accentuat: Thracii sudici au fost câștigați peste tot pentru cultura grecească; când au fost apoi colonizați de Romani alături cu elemente de cultură romană, sau în mijlocul unor atari elemente, ei nu au reprezentat o rezistență etnic-națională, thracă, ci una cultural-națională, greacă, mult mai puternică față de romanism și mult mai statornică. Astfel dară, acei *Bessi consistentes vico Ulmeto* împreună cu *cives Romani*, în centrul thraco-roman dela Pantelimon, au fost, cel puțin în primele timpuri, precum ne arată și piatra lui Iustus, fiul lui Ἄττας Πόσσει, reprezentanții culturii grecești dela mare, puternică și altfel în Dobrogea antică, dar prin această împrejurare cu atât mai rezistentă încă.

R. 4, ἥρωι, ne arată împreună cu relieful din nișa superioară a stelei funerare, cultul greco-thrac pentru cei răposați, socotiți îndată după moarte ca *eroi*, divinități secundare, subpământene, a căror natură fantomatică, mai mult rău, decât binevoitoare pentru cei în vieață, trebuià îmblânzită prin acele numeroase ceremonii, pe cari Thracii sub înrâurirea Romanilor le fixaseră la Rosalii și alte sărbători funerare italice de peste an, cu rugăciuni și sacrificii speciale — întâlnite tocmai și in Scythia minor, atât în ținutnl tomitan, dela Sud-Est, cât și în ținutul Histriei, dela Răsăritul Ulmetului. In special Bessii, cari — cum știm — locuiau și în Ulmetum, aduceau chiar din patria lor, de pe lângă Philippi în Macedonia, alăturea de cultul lor străvechiu pentru cei răposați, formele italo-romane de onorare a memoriei «eroilor» la Rosalii (3).

---

(1) H. și K. Škorpil, ***Antike Inschriften aus Bulgarien***, în ***Arch.-epigr. Mitt.*** XV, p. 107.

(2) Cf. W. Tomaschek, ***Die alten Thraker***, II, în ***Sitzungsber. d. k. Akademie d. Wiss. zu Wien, phil.-hist. Cl.*** 131, p. 20.

(3) Cf. ***Ist. creșt. daco-roman***, p. 113 sqq. Pentru diferitele inscripții greco-thrace cu ἥρως, găsite în părțile Thraciei și Moesiei inferioare, cf. Kalinka, *o. c.*, p. 435, și Frankfurter, ***Register (Arch.-epigr. Mitt.)***, p. 164.

R. 6—7: forma στηλλείς, în loc de στήλη, e rară, și se întâlnește numai în alte două inscripții tot din Dobrogea, anume în Tomi: ἀνέθηκα τὴν στηλεῖδα și ἀνέστησεν στηλλεῖδα (1).

15. La încheierea turnului de S al porții de SV cu curtina de S a laturei SV, în rândul superior al placajului curtinei, se află o altă stelă funerară așezată cu fața la zid și cu baza prinsă în placajul turnului (vezi planșa XX, fig. 2). Când am liberat acea porțiune a zidului, o bucată din partea de sus a monumentului erà căzută în moloz; restul monumentului erà încă în zid, destul de solid prins, dar crăpat în patru locuri, din pricina focurilor de pe vremuri, cari au pustiit cetatea. Pentru a salvà monumentul de completa fărâmare prin umiditate și îngheț în timpul iernii, trebuià să-l scot, ca și pe cel creștin dela turnul patrulater de NV, cu totul din zid, punându-l la adăpost. Cu părere de rău că trebuià să mă abat dela principiul ce urmasem cu toate celelalte monumente din zidul cetății, pe cari le lăsasem la locul lor, am liberat din zid întreaga stelă. Valoarea ei artistică și epigrafic-istorică, constatată deplin abià după ce i-am văzut toată fața, mi-a risipit toate scrupulele exagerate ce avusem la desprinderea ei din placaj.

Monumentul (2), un bloc de piatră de nisip, cu respectabila înălțime de 2.81 m., din cari 2.61 stela propriu zisă și 0.20 pivotul de fixat într'un soclu special tot de piatră, — lățimea, jos, de 0.85 m., și sus de 0.83, — iar grosimea, de 0.33 m. la pivot, 0.30 m. în josul inscripției, 0.29 m. la relieful cu scena ospățului funebru și 0.27 m. la fronton.

Stela — ruptă în patru bucăți, cari însă aderează perfeçt — e foarte frumos ornamentată pe marginile ei cu motivul cunoscut al vrejilor cari cresc dintr'un ghiveciu dela baza stelei, în sus, pe cele două laturi ale chenarului reliefat. Planta stilizată nu mai e însă vița, ci iedera. Sus stela e terminată într'un frumos fronton, flancat de semipalmete pe cele două unghiuri externe, ca pseudo-acroterii.

Sub fronton, în două registre de adâncime deosebită, sunt reprezentate ambele scene, cari formează elementul obicinuit de împodo-

(1) Tocilescu, *Inschriften aus der Dobrudscha*, în *Arch.-epigr. Mitt.*, VI, 22, 43 și 28, 57.

(2) Stela trebuind așezată în picioare, spre a puteà fi fotografiată și atât locul de expunere cât și instrumentele necesare pentru ridicarea în acest chip a enormului monument lipsindu-mi momentan, am amânat pentru anul acesta facerea unei fotografii a lui. In comunicarea viitoare asupra descoperirilor nouă dela Ulmetum voiu reveni deci și cu o descriere mai amănunțită a acestui monument.

bire a monumentelor funerare provinciale: jos ospățul funebru, într'un relief mai din adânc scos, iar sus călărețul vânător, într'un relief mai slab. — Lățimea părții figurate și scrise e de 0.45 m., iar înălțimea de 1.46 m. — In amănunte: «călărețul» cu cadru și reprezentarea, 0.32 m. înălțime și 0.46 m. lățime; «ospățul», cu cadru și reprezentarea, 0.38 m. înălțime și 0.46 m. lățime. — Inscripția începe imediat sub relieful cu scena ospățului funebru.

Literele (vezi fot. inscripției pe planșa XX, fig. 1), cu îngrijire săpate, trădează prin forma lor oblongă, în parte înclinată, *S*, *N*, sau prin micșorările ne la locul lor a literelor, *O*, *C*, — ori prin ligaturile rare, *IX*, o epocă mai târzie, c. a doua jumătate a secolului al II-lea.

Pe suprafața perfect conservată a pietrei se cunoaște încă foarte bine lineatura, ușor sgâriată de lapicid, pe fața bine netezită a stelei, spre a da înălțimi și spații egale tuturor rândurilor: pentru litere înălțimea e de 0.055 m., iar pentru spații 0.010—0.013 m. Ultimul rând, din motive ornamentale, are o înălțime mai mică, de numai 0.045 m.

Cu însuș textul inscripției lapicidul a fost foarte negligent: litere uitate, altele puse de două ori, interpunctare greșită, — sunt lipsuri cari contrastează în chip cu totul neplăcut cu lucrarea sculptural-ornamentală bogată și îngrijită a monumentului. Firește, avem și aici cele două etape, deosebite ca origine și timp, ale nașterii stelei: pregătirea ei ca piatră funerară în vreun atelier al unui ***negotians artis lapidariae*** dela Dunăre ori dela Mare, — și apoi săparea inscripției, pe loc, de un lapicid oarecare, așezat prin Ulmetum sau prin împrejurimi.

· D · M ·
ITHAZISDA
DA · TITVM (sic)
SIBIS · E · VIVIVO · (sic)
5 ET · ZIFTIAE · IXO
RI · SVAE · DEFVNC
TAE · POSVIT ·

D(is) M(anibus). Ithazis Dada titu[l]um sibi se vi<vi>vo et Ziftiae uxori suae defunctae posuit.

De reținut sunt din această inscripție numele proprii: ele ne documentează încă odată în provinciile romane dela Dunăre o stare de lucruri foarte îmbucurătoare — din ce în ce mai bine cunoscută

acum din inscripţii. — Rassa viguroasă indigenă nu e nici distrusă, nici alungată, ci, pe cale pacinică, e adusă la romanism.

Numele *Ithazis* apare pentru întâia dată în inscripţia noastră: inscripţiile găsite până acum pe tot teritoriul thrac din stânga şi din dreapta Dunării — şi sunt destul de numeroase (1) — nu documentează nicăeri acest nume.

Dimpotrivă numele *Dada* ne e bine cunoscut şi anume, mai înainte de toate, tocmai din Dobrogea: un *Apollonius Dadae* pune mamei sale, *Mama Dadae*, *«sacerdoti To[mit]ano[rum]»*, o piatră funerară, la Tomi (2); un *Δάδας* Ἑστιαίου şi un Σεραπίων *Δάδα*, *ἱεροκήρυξ*, apar ca membri ai unui thiasos, într'o inscripţie din Haziduluk, lângă Constanţa (3); un *Δάδας* *Διονυσίου*, *ἱερεύς*, într'o altă inscripţie, tot a vreunui thiasos, chiar în Tomi (4), — şi tot astfel, un *Δάδα* într'o inscripţie anaioagă (5); apoi mai găsim un *Διονύσιος* *Δαδα*, membru al unei asociaţii de efebi din Odessus (Varna) (6); în Olbia, — care steteà în strânse legături nu numai cu oraşele dobrogene dela mare (7), dar chiar cu cele din interior, ca Tropaeum Traiani (8), — un Καλλισθένης Δάδου (9); în Phanagoria (Bosporus), un *Δάδα* (10); în Philippi (Macedonia — ţinutul thracic!), un Gaius Dada (11); în Apulum (Dacia), un Dades, *actor* (deci de condiţie servilă) (12); în Sivrilhissar (Asia mică) o *Δάδα*, — ca nume feminin (13).

Numele, evident thracic, nu grecesc (14), e răspândit deci pe întregul teritoriu thrac din Vestul, Sudul şi Nordul Mării Negre.

---

(1) Publicate în CIL. III, Cagnat, *o. c.*, I, Kalinka, *o. c.*, şi *Arch.-epigr. Mitt.* cu *Jahreshefte d. Österr. arch. Inst.* Cf. şi Tomaschek, *Die alten Thraker, l. c.*

(2) CIL. III 7559.

(3) *Arch.-epigr. Mitt.* XIX 222, 89.

(4) *Arch.-epigr. Mitt.* VIII 12, 26.

(5) *Arch.-epigr. Mitt.* VI 25, 50.

(6) Kalinka, p. 112.

(7) Cf. în *Arch.-epigr. Mitt.* VIII 18, 50 (Tomi) şi mai ales XI 41, 55: τῶν εἰς Ὀλβίαν πόλιν πεπορευμένων, din Tomi.

(8) Cf. în CIL. III 12464, inscripţia dedicată *Iovi Olbiopolitano* de Nevius Palmas Theotimianus.

(9) Cagnat, *o. c.*, I, n. 854.

(10) Cagnat, *o. c.*, I, n. 910.

(11) CIL. III 676.

(12) CIL. III 1181 şi 1182.

(13) *Arch.-epigr. Mitt.* VII 182, 46. Poate tot ca nume feminin va fi şi mai sus, CIL. III 7559, *Mama Dada.*

(14) Pape, *o. c.*, s. v. *Δάδα*, *Δάδας* şi *Δάδος*, unde toate sunt problematic date ca greceşti.

Cât priveşte acum numele feminin ***Ziftia***, r. 5, al inscripţiei noastre, pre cât l-am putut urmări prin monumente, nu l-am mai găsit nicăeri şi e, ca şi Ithazis, pentru întâia oară documentat de piatra noastră dela Pantelimon.

Ca şi în inscripţia precedentă cu Ἄττας Πόσσει, Thracii pomeniţi de inscripţia cu Ithazis Dada şi Ziftia, vor fi fost—mai mult ca probabil—Bessi; căci afară de Daci, cari poartă altfel de nume, singurii Thraci existenţi în ţinutul Capidavei sunt Bessii. Iar cum în Ulmetum ni se spune apriat că erau ***Bessi consistentes*** împreună cu ***cives Romani***, putem admite ca un fapt câştigat, că din colonia de Bessi aşezată în Ulmetum au făcut parte şi familiile thrace pomenite în ultimele două monumente studiate aici.

III. Descoperiri mărunte.

A. ***Monete.*** Săpăturile privind deocamdată numai conturul cetăţii, nu va fi de mirare că nu s'au găsit aproape de fel monete în spaţiul liberat de dărâmături de jur împrejurul zidurilor. Cele câtevà monete găsite totuş la cetate—la suprafaţa pământului, spălate de ape—sunt—afară de două—cu totul şterse. Cevà mai departe de cetate, dincolo de valul de apărare pe linia NV—SV, acolo unde în vechime au trebuit să fie aşezările civile, cari înfloriau sub ocrotirea garnizoanei din cetate, iar azi e satul Pantelimonul de sus, s'au mai găsit încă două monete în armanul locuitorului Ion Lipan.

In ordinea cronologică putem înşirà aici următoarele trei monete sigur descifrate şi una destul de precis fixată într'un interval de c. 50 de ani.

No.	Cohen[2]	Revers	Turnătoria
		Constantinus Magnus	
1.	253	GLORIA EXERCITVS	—
		Honorius	
2.	56	Legenda e roasă	—
		Flavius Iulius Nepos	
3.	14	Legenda e ştearsă	—
	Sabatier	Anastasius (?)	
4.	17	+ *M*	

Nr. 4 poate fi și dela Iustinus, sau, cel mai târziu, dela Iustinianus. Atât aversul cât și reversul sunt foarte roase; de pe av. se distinge ....VSPPAVG și un profil de împărat spre dreapta; de pe rev. numai indicele M, cu stelele din dr. și st. și cu crucea de sus,— partea de jos a monetei fiind așà de roasă, că nu se mai distinge nici exerga, nici semnul care eventual a mai fost sub M.

B. *Cărămizi și olane.* De jur împrejurul zidului cetății s'au găsit numeroase cărămizi, fie goale, fie cu mortarul de var și nisip încă pe ele, fie chiar ca fragment mare de zid, într'un strat întreg de cărămizi alternând cu mortar (pătura de mortar e în acest caz — pe alocurea — chiar mai groasă decât cărămida: c. 6 cm.). Aceste resturi de zid ne arată clar, că dela o înălțime anumită în sus (probabil dela c. 3 m., căci avem zidul de piatră păstrat ca atare până la înălțimea de c. 2.20 m.), nu mai erà piatra singură, care alcătuià zidul, ci, fără îndoeală, ca în toate clădirile analoage ale aceleiaș epoce (1), straturi de cărămidă, alternând cu un rând (sau și mai multe) de piatră măruntă, dar bine ecuarisată, sau, în cazul că avem beton, alternând cu un strat gros de beton, pe care de sus și de jos îl încadrează și îl strâng solid stratele de cărămidă cu mortar.

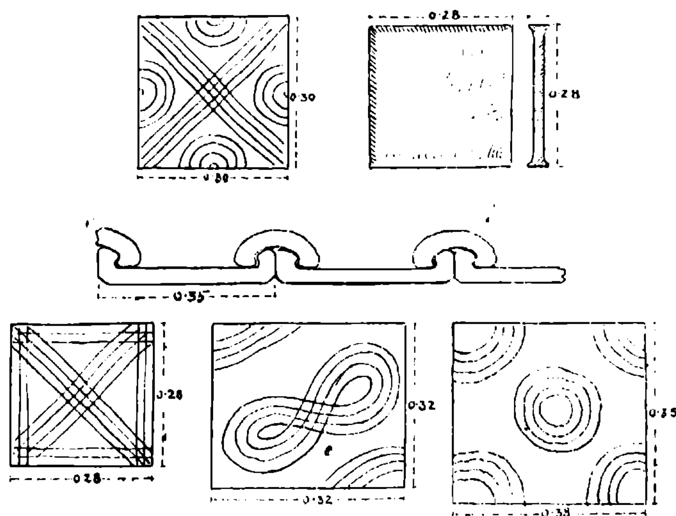
Cărămizile găsite sunt ca material și dimensiuni de patru feluri: 1° roșii-gălbui, de pământ bine ars, având sau 0.35—0.38 × 0.35—0.38 m., sau 0.28 × 0.28 fața, — iar grosimea de 0.045 (2): acestea sunt și cele mai numeroase; ele au alcătuit principalul element component al zidului cetății în partea lui superioară; 2° curat galbene, cam de aceleași dimensiuni: pământul e bine frământat și presat, iar apoi ars: ele sunt foarte rezistente; în compoziția lor intră de sigur foarte mult lut galben din straturile adânci, pe cari se ridică chiar temeliile cetății și care lut le va fi dat coloarea galbenă ce o au; 3° tot

(1) Vezi zidul de înconjur al cetățuii dela Celeiu (vechea Sucidava), restaurată tot de Iustinian, ca și Ulmetum (Procopius, *de aedif.* IV 6, ed. Bonn p. 291 — Σικίβιδα), în fot. de pe pl. XXI, fig. 1, — și zidurile cetății dela Hissar-Bania, la Nord de Philippopolis, în Bulgaria, în studiul lui B. Filow, *Cetatea dela Hissar-Bania și basilica ei* (în limba bulgară), *Buletinul societății arheologice bulgare* (Извѣстия на Българското археологическо дружество) tom. II 1911 p. 99 sqq., fig. 4 și următoarele, — și cf. pentru timpurile mai vechi, Durm, *o. c.*, p. 208 și fig. 212.

(2) Grosimea (ca de altfel adesea și celelalte dimensiuni) nu e constantă: avem și cărămizi de 3 cm. grosime, cu aceeaș lățime și înălțime de 28 cm. (prin urmare de tipul Mainz și Hüfingen), precum și de alte grosimi. Cărămizi de 0.36 × 0.36, cu grosimea de 0.04 m., avem la Augst și Mannheim, etc. (Cf. pentru toate acestea, tabloul dela Durm, *o. c.*, pag. 184).

galbene, dar mai subţiri şi mai mici (1), având însă aceeaş consistenţă ca şi celelalte, sunt o sumă de cărămizi, găsite mai ales în dărâmăturile laturei de SV a cetăţii; 4° o clasă aparte de cărămizi e formată de puţinele exemplare de o coloare roşie intensă, cari trădează în compoziţia lor o întrebuinţare mai mare de pământ negru, argilos, şi cari se întimpină cevà mai la Vest şi la Nord de cetate, nu chiar în apropierea ei.

Cărămizile sunt toate «ornamentate»: avem urmele trase cu degetele pe pământul moale, pentru a formà mici adâncituri, în cari mortarul să aibă o priză mai puternică; forma acestor «ornamente» e general răspândită în toate provinciile: avem sau un «8», sau un «X», sau un fel de reliefare în profil a marginilor cărămizii, sau alte motive (2).



Numeroase sunt şi olanele de coperiş, găsite atât împrejurul zidului cât şi în interiorul cetăţii, chiar la faţa pământului. Ca şi cărămizile, ele sunt după material de două feluri: roşii şi galbene: cele roşii sunt mai din uşor lucrate, pământul rămânând adesea înfoiat, iar marginile fiind lăsate fără relieful necesar pentru îmbucarea perfectă (3), — pe când cele galbene sunt bine presate şi zim-

(1) 0.28×0.28×0.025—0.030.
(2) Cf. desemnele de sus, în text, şi vezi şi Durm, p. 186 sqq., fig. 193 sqq.
(3) Cf. la Durm, *o. c.*, p. 80 şi fig 88.

ţuite pe margini, pentru alipirea nemijlocită a olanului plan la cel convex, imediat suprapus lui (1).

C. *Ceramica* (2). *Vase de lut.* Nu s'a găsit până acum în săpături nici un vas întreg. Fragmente însă, din cari să putem reconstitui forma vasului, avem destule.

După materialul constitutiv şi prelucrarea lui distingem trei (r. patru) feluri de vase de pământ printre resturile dela Ulmetum: 1° vase fabricate pe loc în vremea romană, 2° vase importate (cu tot cu conţinutul lor) din Sud (în special din oraşele greceşti dela Marea Neagră şi Egee şi de prin insule), 3° vase primitive, de pământ rău ars sau chiar nears, din epoca barbară (sau şi contemporane cu celelalte, dar fabricate de locuitori, nu de meşteri olari). Ca o a patra specie, ar fi de notat fragmentele de *terra sigillata*, găsite în destul de mare număr chiar la faţa pământului, pe teritoriul cetăţii, dar prea mici, ca să se poată conchide din ele fie forma vaselor, fie, prin ornamentaţie, originea lor. Un singur fragment avem, care prezentă ornamente pe motivul frunzelor de brad (pl. XXIII, fig. 2, nr. 19).

Categoria vaselor fabricate pe loc cuprinde diferite chiupuri (de tipul amforei) şi ulcioare (de tipul hydriei, sau mai mici, de tipul oenochoei), lucrate destul de rudimentar, dar arse bine şi cu pereţii foarte rezistenţi, până la 0.01 m. grosime (vezi pl. XXI, fig. 2, şi XXII, fig. 1, nr. 5, 6, 8 şi 11).

Vasele importate, a căror ornamentaţie (vezi pl. XXII, fig. 2, şi XXIII, fig. 1) revine de altfel, aproape identică, pe vasele din Tomi şi alte oraşe dela mare, sunt aduse cu producte alimentare pe calea comerţului şi dau apoi ele însele provincialilor din interior modèle, după cari să-şi împodobească şi ei propriile fabricate. Aşà se explică apariţia unor elemente ornamentale absolut asemănătoare la distanţe foarte mari între locurile unde s'au găsit. Printre vasele acestea importate găsim şi exemplare de *terra nigra*, cu ornamente în vechiul stil grec, produse prin apăsarea cu un vârf ascuţit pe suprafaţa smălţuită a vasului (3). Fără îndoeală, tot ca import grec avem a

(1) Vezi desemnul de pe pag. 568.

(2) Vezi şi mai jos, sub litera F.

(3) Vezi pl. XXIII, fig. 2, nr. 4 şi cf. de o parte, pentru motivul grec, S. Birch, ***History of ancient Pottery***, II, p. 4—5 cu fig. 29, iar de alta, pentru întrebuinţarea acestui motiv — cevà schimbat — tot pe terra nigra, de provenienţă romană provincială, Scheller-Drexel, ***Kastell Faimingen***, fasc. XXXV, din ***Der Obergermanisch-Raetische Limes des Roemerreiches***, Heidelberg 1911, p. 76, Ersatz zu Abb. 6.

socoti și nr. 18 de pe pl. XXIII, fig. 2, cum și nr. 13 de pe aceeaș planșă, primul, cu pictură roșie pe fond galben, al doilea, cu începutul unei litere, trase cu roșu pe fondul galben, el însuș vopsit, iar nu originar, al pastei.

Pe două dintre vasele de import ni s'au păstrat și urme de litere. Pe un fragment din pântecele unei *hydria*, literele M=*Ma* (pl. XXII, fig. 1, nr. 1), — iar pe o amforă de formă foarte scundă și umflată, un III (pl. XXII, fig. 1, nr. 7), poate o indicație de număr pe grecește (s'ar raportà atunci la cantitatea de lichid conținută: «18 . . . .»).

Cu caracter specific local sunt fragmentele de vase strânse pe pl. XXIII, fig. 2, nr. 1, 2, 6—12, 14, 15—17 și 20. Toate, afară de nr. 20, sunt un fel de *terra nigra*, nesmălțuită și așà de primitiv arsă, încât se observă clar în pereții groși până la 0.01 m., stratul de pământ numai uscat, față de cel cu adevărat ars. Pasta este foarte rău frământată și însuș materialul din care e făcută lasă mult de dorit: se găsesc chiar pietricele, fragmente de calcar și silex până la 0.003 m. în diametru, amestecate cu lutul negru, din care e făcută pasta. La unele fragmente se observă clar o vopsire mată a suprafeței vasului, tot cu negru: astfel sunt frg. pl. XXIII, fig. 2, nr. 7 și 10. La vasele acestea negre se observă, că acolo unde arderea a fost perfectă, coloarea vasului a devenit roșie, deși pasta are aceeaș compoziție ca și la cele rămase negre. Motivele ornamentale sunt: grupe de linii paralèle vălurite, cuprinse între grupe de linii paralèle drepte; direcția ornamentării e constant orizontală.

De observat e, în general, pentru toate trele felurile de vase, mai sus enumerate, faptul că ornamentația cuprinde adesea și mănușile vaselor, nu numai trupul. Torțile, urechile sau mănușile strânse pe pl. XXIV, fig. 1, sunt mai toate striate, fie cu linii regulate, paralèle, fie imitând motivul curpenilor de cucurbitacee.

Atât deocamdată asupra vaselor dela cetatea noastră. Un studiu comparativ asupra ceramicei dela Ulmetum, în legătură cu diferitele centre mai însemnate, grecești și romane, din toată Moesia inferioară, și cu excursii în vederea căutării de analogii, pre cât se va puteà urmări lucrul, și în ținuturile provinciale romane din Apus, va întreprinde pentru monografia de total asupra Ulmetului, pe care o prelucrez — pas de pas — odată cu săpăturile, d-l asistent al Muzeului, D. M. Teodorescu.

Lămpi (vezi pl. XXIV, fig. 2, nr. 1—4) s'au găsit până acum numai patru: și și acestea sunt numai niște fragmente. Pe unul dintre ele, nr. 4, se recunoaște, cu oarecare greutate, capul și aripa unui amoreț.

D. *Arme* (şi alte obiecte de fier). Cauza care a făcut să nu avem azi nici un exemplar bine păstrat de ***pilum*** şi chiar de ***hasta***, puţina rezistenţă a fierului la oxidare, adică prefacerea lui în rugină şi pulverizarea totală, a împiedecat şi la cetatea noastră păstrarea în stare cevà mai bună a armelor. Precum se vede din pl. XXV, fig. 1, nr. 1—8, 13 şi 17 (cf. fig. 29, dela pag. 572), nu avem decât fragmente informe din vârfurile armelor de atac romane.

Singurul exemplar, în chip aproape neexplicabil, bine păstrat, e un vârf de săgeată în trei muchi, ascuţite ca trei tăişuri (nr. 6). Celelalte resturi mai mult pentru forma lor rotundă, sau poate şi poligonală (e greu de hotărît, aşà cum sunt acum mâncate de rugină), trebuesc socotite drept vârfuri de lănci scurte, ***veruta*** (cari erau ***pila*** mai mici) (1), arme pe cari soldaţii romani le aruncau asupra duşmanilor şi cari, întocmai ca ***hasta velitaris***, având vârful foarte delicat, dacă nu nimeriau ţelul viu, şi se loviau de cevà tare, se frângeau devenind inutilizabile pentru duşman. Ca ***veruta*** sau ***hastae velitares*** avem dar de socotit toate celelalte fragmente de arme, reproduse în pl. XXV, fig. 1, sub nr. 1—5, 7, 8, 13 şi 17.

Ca obiecte de fier cu întrebuinţare pacinică, găsite la cetatea noastră şi înfăţişate tot pe pl. XXV, fig. 1, mai însemnăm aici următoarele: o buceă dela butucul (s. căpăţâna) roţii unui car (nr. 24), — mai multe cuie (nr. 9—12 şi 18),— un cârlig (nr. 27),— un nit (cuiu cu floare mare, lată: 20), — un belciug (nr. 33), — un fragment de bară cu o verigă, poate dela un frâu (n. 19), — şi un alt fragment neidentificabil (21). (Cf. şi fig. 29 de pe pag. 572).

E. *Bronzuri*. De citat în fruntea obiectelor de bronz, găsite la cetate, sunt două fibule (agrafe) în formă de arbalet, dintre cari una complet păstrată, cu acul prins înăuntru, acoperită de o frumoasă patină verde (pl. XXV, fig. 1, nr. 26, şi fig. 29), iar cealaltă având lipsă numai capătul lung al mânerului (extremitatea patului de arbalet) şi acul, lucrată încă şi mai cu îngrijire ca cealaltă, cu incrustaţii de smalţ (dispărut azi) pe partea rotundă a patului arbaletului (pl. XXV, fig. 1, nr. 31). Forma aceasta de fibule, caracteristică pentru sec. III d. Hr. (2),

(1) Cf. Vegetius, *r. mil.*, II 15 (a cărui descriere făcută la sfârşitul sec. IV-lea e cu atât mai preţioasă pentru împrejurările târzii, acum în discuţie, dela cetatea noastră) şi ilustraţiile dela Rich, *Dict. ant. rom.* pag. 313, *s. v. hasta velitaris* şi p. 703 *s. v. veru.*

(2) Cf. pentru alte descoperiri, Hans Lehner, *Die Einzelfunde von Novaesium*, in opera *Novaesium*, Bonn 1904, p. 395 sq. şi pl. XXIV, fig. 51, 52 şi 53,— Drexel, *Kastell Faimingen*, OGRL, XXXV, p. 40 şi pl. VI, fig. 1 şi 3 (forme mai vechi, sec. II—III), — etc. (RLÖ şi OGRL, *passim*).

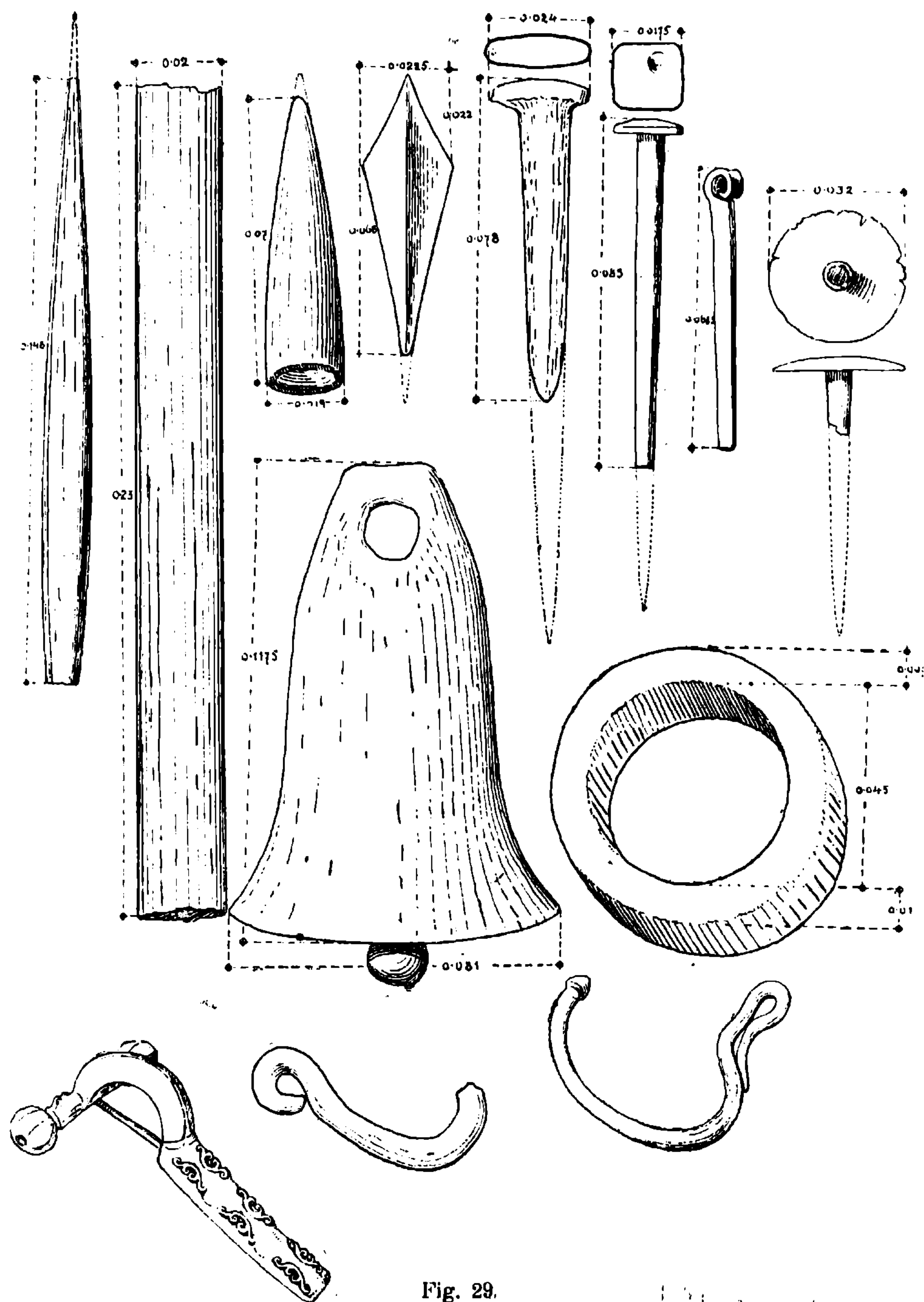

0·02
0·23
0·07
0·0225
0·022
0·024
0·078
0·085
0·032
0·1175
0·081
0·045
0·01

Fig. 29.

ne este cunoscută tot în Dobrogea şi din tezaurul de curând descoperit la Suluc, lângă Măcin, datat sigur, întocmai ca la Regensburg în Bavaria (1), prin monetele dela Gallienus (253—268), găsite împreună cu celelalte obiecte de aur—fibule (una completă cu incrustaţii de smalţ, cealaltă numai ca fragment din curbura patului de arbalet), o statuetă votivă (fragmentară), etc.

Dimensiunile fibulelor dela Pantelimon sunt: pentru nr. 26, 0.080 m. lungimea patului, 0.053 m. lungimea vergii arcului, 0.032 m. diametrul curburii; pentru nr. 31, 0.050 m. lungimea vergii arcului şi 0.035 m. diametrul curburii dela patul arbaletului.

Ambele fibule s'au găsit la poarta de SV: cea completă, la piciorul turnului din stânga, iar cea fragmentară, la piciorul turnului din dreapta.

Alte obiecte de bronz s'au găsit în interiorul turnului patrulater de S, şi anume: un clopot de vite, în formă conică, cu un ochiu *(ansa)* sus, de petrecut prin el un lanţ sau o coardă, cu care să fie legat împrejurul grumazului animalului (pl. XXV, f. 1, nr. 15 şi f. 29); un cârlig, poate de atârnat carne (pl. cit., nr. 28 şi f.29), căci turnul în care s'a găsit, a servit ca magazie de provizii, după cum arată cantitatea extraordinar de mare de oase (necalcinate) de bou, de oaie, de capră, etc.; două alte fragmente de plăci subţiri de bronz, poate tot din tălăngi de vite (nr. 14 şi 16); un fragment dintr'un tub de bronz, găsit la poarta de SV (nr. 22), unde s'au cules şi cele mai multe din obiectele de fier; o verigă de bronz (nr. 30), găsită la turnul circular de colţ, dela N, şi alte vreo două fragmente, fără importanţă deosebită (nr. 25: ţintă de bronz cu floare convexă; 23: fragment ornamental; 29: bobiţă de joc).

F. ***Obiecte de sticlă, os, piatră şi lemn.*** Nici vase de sticlă nu ni s'au păstrat întregi la Ulmetum, ci avem numai vreo câtevà fragmente, dintre cari cinci de sticlă verde — foarte comună în provincii (2) — sunt picioare de pahare (pl. XXIV, fig. 2, nr. 8, 14, 17, 19 şi 22) cu diametrul cercului de bază, de 40—46 mm., iar un fragment de sticlă albicioasă, transparentă, foarte frumos irizată (pl. cit., nr. 16) alcătueşte peretele cu buza unui pahar. Nr. 9 şi 13 — de sticlă verzuie — sunt două tortiţe de ceşti mici; nr. 15 — tot de sticlă galben-verde — baza unui vas cu fundul foarte

(1) Cf. ***Novaesium***, p. 396.
(2) Cf. L. Jacobi, ***Das Römerkastell Saalburg***, Homburg vor der Höhe 1897, p. 457.

lat; nr. 18, 20 și 24 sunt buze de căni, prima de sticlă verde ordinară, a doua de sticlă galbenă frumos reliefată și acoperită de un *iris* argintiu, iar a treia de sticlă galbenă-fumurie, transparentă. Nr. 25 reprezintă marginea unei patere, interesantă prin amănuntul de tehnică antică, ce ni-l arată în secțiune: marginea e formată prin îndoirea, adică supunerea, extremității sticlei, întocmai ca la o pânză, sau la un carton, așà încât avem o margine dublă, mult mai groasă decât corpul vasului. Sticla e incoloră și transparentă. Nr. 21 e un fragment tot de sticlă incoloră, dela o mică cupă sau dela vreun pahar cu picior. In sfârșit în nr. 23 avem un fragment din acea sticlă verzuie translucidă, care erà întrebuințată de cei antici pentru geamuri; nr. 7 pare a fi marginea neregulată a unui astfel de geam. Aceste din urmă două fragmente sunt foarte prețioase prin valoarea lor documentară directă, cu privire la amănuntul istoric cultural și altfel de presupus, dar acum demonstrat prin însuș restul antic, că locuințele cetățenilor din Ulmetum, cel puțin acele ale celor mai avuți dintre dânșii, erau prevăzute cu geamuri de sticlă, — ceeace constituià un element de civilizație înaintată în acest colț îndepărtat al Imperiului. Pentru fusaiola de sticlă, găsită tot aici, vezi mai jos.

Ca obiecte de os, avem mai întâiu două ace cu grosimea respectabilă de 2 mm. în diametru (pl. XXIV, 2, n. 10 și 12): la unul din ele (12) s'a păstrat și urechea. Apoi, un obiect de atârnat la gât, ca ornament, un fel de amuletă în formă de piramidă cu patru laturi, înaltă de 0.064 m. și având baza pătrată de 0.014 m., pe o latură. Motivul ornamental e format de o serie verticală de cercuri, fiecare cerc având altele mai mici, concentrice, în interior. Acest motiv ne e cunoscut atât de pe obiecte cari au servit chiar ca amulete (1), ca simbol sacru, cât și de pe obiecte de uz zilnic (2), ca simplă ornamentare. Cât privește cele două oase, prelucrate ca un fel de undrèle (pl. cit., nr. 5 și 6), ele par a fi mai mult niște surogate barbare pentru àcele din epoca bună.

Pe pl. XXV, fig. 2, am strâns, după cuprins, nu după material, toate «fusaiolele» găsite la Ulmetum. Trei dintre ele (nr. 4, 13 și 15) sunt de piatră; nr. 15 e chiar de marmoră, albă, zaharoidală. Nr. 9 e de sticlă, verde, ordinară, — iar toate celelalte sunt de pământ ars, și anume: nr. 7, 12, 16, 18, 19, 17 și 21 de *terra nigra*;

(1) Cf. Baumeister, *Denkm.* I, p. 76, fig. 76 (la p. 75).
(2) Cf. RLIÖ, XI, p. 55 sq., fig. 30, nr. 12.

nr. 8, o simplă cărămidă, prelucrată ca roată găurită, probabil pentru vreun joc de copii; nr. 11, 14 și 22 sunt de lut ars, roșu.

Ca obiecte excepționale de pământ ars, avem la nr. 1 un fragment de pastă, cu o inimă săpată cu un vârf ascuțit, ca obiect de dar glumeț; nr. 5, un rest de pământ, din pasta vaselor ordinare indigene, cu un desen în formă de cruce, rămas impregnat dela obiectul original, poate tot un vas; nr. 3 și 6 sunt capace de hydriae (ulcioare), iar nr. 20 e un fel de mistrie, a cărei întrebuințare îmi e neclară.

Resturi de lemne arse s'au găsit în mare cantitate de jur împrejurul cetății: după cât se poate recunoaște din cărbunii destul de bine păstrați, esențele întrebuințate de preferință în cetatea noastră au fost stejarul, specia «tufan», și bradul: ambele feluri de lemne sunt până astăzi întrebuințate aproape exclusiv în Dobrogea, care, în ce privește tufanul, are atât în județul Tulcea cât și în județul Constanța încă până acum, chiar ea însăș, întinse păduri de astfel de stejari de stepă, numiți după înfățișarea lor modestă tufani.

IV. Considerații istorice.

Paza Dobrogei fu bine întemeiată deabia dela Traian — între anii 100 și 110 — când se așează în Nord, la Troesmis (Iglița), legiunea V Macedonica, iar în Sud, la Durostorum (Silistra), legiunea XI Claudia (1). Avântul luat imediat după ocupația militară de această provincie «scythică» fu așà de puternic și cuceritor, încât numai în timp de două generații, până pe la 160—170, găsim întregul ținut inundat cu populație romană, și până în imediata apropiere a orașelor grecești dela mare întimpinăm colòni romani așezați alăturea cu Thracii indigeni și cultivând în bună înțelegere cu ei pământul Dobrogei. Am arătat în alt loc (2), cum dela granița actuală spre Bulgaria și până la Tulcea și Isaccea, diferiții *vici*, cu respectivele *villae* ale marilor proprietari, se țin lanț, atestând o vieață rurală thraco-romană, organizată chiar — până la un anume punct — municipal-roman, în *territoria* cu *quinquennales*, a căror capitală e în vreuna din vechile așezări *dacice*, precum erau diferitele *-dave* ale Dobrogei, *Capi-*

(1) Cf. B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Leipzig 1906 (VI. Beiheft la *Klio. Beiträge zur alten Geschichte)*, p. 64 și 66.

(2) *Cetatea Tropaeum. Considerații istorice*, în *Buletinul comisiunii monumentelor istorice* IV, p. 1 sqq., și 163 sqq. și aparte, București 1912.

dava, *Sucidava*, etc., ori *civitas Ausdec*.... și altele, — sau în ***regiones***, cu capitala în orașele grecești — pe latinește ***oppida*** (1) — dela mare. Diferiții ***vici*** sunt direct administrați de ***magistri***, aleși de locuitori, sau, mult mai rar, trimeși, resp. aleși dela centru (în ultimul caz respectivul «primar» pare a se fi numit cu un termen special, ***princeps loci*** (2), ca la Ulmetum), sau, ca în cazul «cetății» ***Ausdec***..., de ***actores***, ca în unele canabe de pe lângă lagărele militare din Germania, — în canabele dela Troesmis fiind însă tot ***magistri***, ca în toți ***vici***-i dobrogeni (3).

Printre aceste sate — comune rurale — întemeiate pe baze thraco-romane, găsim și așezarea dela Pantelimonul de sus, încă de prin anii 140 d. Hr. Prezența acestui ***vicus***, numit ***Ulmetum***, aici în mijlocul Dobrogei, ca centru important, unde sunt activi în calitate de coloniști agricoli ***cives Romani*** alăturea de ***Bessi***, aduși tocmai din Thracia, are nevoie și de o explicare pur economică, în afară de împrejurările de ordin general, expuse mai sus.

Sistemul drumurilor dobrogene în vremea romană este plănuit dela început după anume principii statornice: avem drumuri mari imperiale, ***viae***, în direcția Nord-Sud, pentru circulația trupelor, funcționarilor și călătorilor cu afaceri însemnate, spre centrul Imperiului, — și avem drumuri vicinale, ***semitae***, în direcția Vest-Est, pentru legăturile economice și sociale ale localnicilor: în special pentru circulația dela orașele grecești, comerciale, spre centrele rurale și militare din mijlocul Dobrogei și dela Dunăre, și invers.

E acum lucru firesc, că acolo unde se întretăiau, pe axa longitudinală a provinciei, diferitele ***viae*** și ***semitae***, să se fi desvoltat mai repede și mai înfloritor centrele economice și culturale, cari cădeau la punctele de intersecție.

Trei drumuri imperiale taie Dobrogea dela Sud la Nord: unul pe lângă Dunăre, altul pe lângă Mare, și al treilea prin interiorul provinciei. Cele două dintâi alcătuesc propriu zis un sigur drum, care, pornind dela Marcianopolis, merge direct la Durostorum, iar de acolo o iea pe Dunăre la vale până la vărsarea fluviului în Mare, de unde calea o apucă spre Sud, prin orașele grecești de pe litoral, spre a se sfârși prin Odessus (Varna) iarăș la Marcianopolis, de unde a plecat. Acest mare drum circular, care ne apare în pietrele miliare

(1) Cf. CIL. III 12489: ***Histrus oppidum.***

(2) Asupra acestui termen voiu reveni mai jos în amănunte, cu documentele necesare.

(3) Dând odată tot materialul respectiv în citatul meu studiu asupra cetății ***Tropaeum***, cred oțios a mai încărcà notele cercetării de față cu o documentare acum cunoscută.

până acum descoperite ca deplin întemeiat încă dela Hadrian, a fost fără îndoeală tot de Traian isprăvit (1), ca drum imperial roman cu caracter oficial, având ***mutationes*** şi ***mansiones*** hotărîte, în diferitele castre şi castele de pe malul Dunării, şi în diferiţii ***vici*** de pe lângă oraşele greceşti dela malul Mării.

Drumul prin interiorul provinciei «scythice» pornià tot dela Marcianopolis, direct spre Nord. El treceà întâiu prin Abrittus şi apoi prin Tropaeum (2). Pe unde mergeà însă dela Tropaeum înainte, spre Nord, nu e tocmai sigur. Harta din CIL. III, făcută numai cu aproximaţie, după descoperirile izolate de pietre miliare, dă acestui drum o direcţie cu totul schematică şi ipotetică, trecându-l pe la Apus de Enigea, Cocargea, Dorobanţul (Bilarlar) (3), apoi direct prin Caildere şi Kizilassar la Isaccea (Noviodunum). Acest traseu cred că trebue modificat precum urmează.

Lângă staţia Mircea-Vodă, pe linia Cernavoda-Constanţa, s'au păstrat urmele unei cetăţi însemnate, ***singura*** de acest fel din întregul sistem al valurilor de piatră şi de pământ dintre Axiopolis şi Tomi. Tocilescu credeà chiar că ar fi cunoscuta Zaldapa sau Zeldepa (4), ceeace nu e de fel probabil (5). In orice caz primul punct dela Tropaeum spre Nord, de admis ca principală etapă a drumului imperial, trebue să fie cetatea dela Mircea-Vodă. Al doilea punct (6) e admis şi de editorii «Corpului»: e ***vicus Hi...*** dela Dorobanţul (Bilarlar) (7). Dela Bilarlar spre Nord nu găsim altă aşezare antică mai însemnată ca cea dela Pantelimonul de sus: ***vicus Ulmetum***. Iar această localitate e chiar în direcţia drumului imperial, încât suntem oarecum siliţi s'o admitem ca principală staţiune a acestui drum. La Nord

(1) Căci de sigur, încă din timpul Flaviilor, drumul Dunării a trebuit să fie întemeiat, pentru circulaţia soldaţilor şi funcţionarilor, cari staţionau ori aveau afaceri pe *limes*, iar în ce priveşte drumul pe litoralul Mării, acesta erà tot aşà de vechiu ca şi înseşi oraşele greceşti de aici.

(2) Cf. şi studiul meu *Cetatea Tropaeum*, în *Bul. com. mon. ist.*, IV.

(3) In CIL. Danikiöi este greşit identificat cu Dorobanţul. Acesta din urmă e numele satului Bilarlar, aşezat la NV de Danikiöi.

(4) *Fouilles et recherches*, p. 151, unde «Notitia Dignitatum» e de sigur o scăpare din vedere, în loc de Theophylactus.

(5) Din ştirile lui Theophylactus reiese clar, că trebue să fie mai la Sud. Asupra chestiunii voi reveni cu alt prilej.

(6) Inainte de acesta mai avem fixat încă un punct la Celebikiöi, printr'o descoperire antiocarică: aici s'a găsit «într'un şanţ un vas cu monete antice, astupat la gură cu o piatră». Dosar MNdA pe 1897, p. 98.

(7) CIL. III 12494.

de Ulmetum avem o altă așezare romană la Küciuk-Kiöi, documentată prin inscripția lui L. Pompeius Valons, mare proprietar rural în ***regio Histri*** (1). Apoi, avem la Caildere un ***vicus***(2), iar și mai la Nord, lângă Slava Rusească, avem o cetate excepțional de mare — cea mai însemnată din toate cele cunoscute în interiorul Dobrogei (3) — și care, firește, a fost — precum reiese și dintr'o piatră miliară din anul 237, găsită aici (4) — și punctul de intersecție al tuturor drumurilor din Nordul provinciei. Dela Slava Rusească spre Isaccea-***Noviodunum***, unde avem dela Diocletian, ca garnizoană o întreagă legiune (5), o serie de alte așezări romane cunoscute, indică lămurit direcția drumului imperial prin interior: Daucea, Meidankiöi și Niculițel sunt etapele mai însemnate, documentate prin inscripții și ruine, ca așezări romane (6), pe drumul la Noviodunum.

După ce am fixat astfel drumul principal prin interiorul Dobrogei, să examinăm, cari sunt diferitele căi secundare, cu direcție mai ales vest-ostică, prin cari se făceà legătura repede și ușoară între cen-

---

(1) CIL. III 12489: v. mai sus, p. 532 sq.

(2) CIL. III 12487, din anul 187 d. Chr.: citat un ***magister vici***.

(3) Are o suprafață de c. 24 ha. Această cetate însemnată cred că ar puteà fi ***Ibida***, pomenită de Procopius în ***De aedif.*** IV 7, ed. Bonn, p. 293, cu aceste cuvinte: ἔστι δέ που μετὰ τοῦτο (adică după Ulmetum, mai la Nord) Ἰβιδὰ πόλις, ἧς δὴ τοῦ περιβόλου πολλὰ ἐπεπόνθει, ἅπερ ἀνανεωσάμενος οὐδεμιᾷ μελλήσει ὀχυρωτάτην διεπράξατο εἶναι. In adevăr, Procopius trecând la orașele reinnoite de Iustinian in Scythia minor, înșiră dela Sud spre Nord castelul S. Cyrillus (lângă Axiopolis), Ulmetum, Ibida și Aegyssus. Dintre acestea trei sunt localizate; a patra, Ibida, având în vedere enumerarea sistematică dela Sud spre Nord, ar trebui să fie cetatea dela Slava Rusească. Aceasta, cu atât mai mult, cu cât noi, pe de altă parte putem constată, că de fapt această cetate prezintă toate caracterele specifice fortificațiilor târzii romane (cu zidurile și turnurile acelui timp).

(4) Maximinus și Maximus pun ***miliaria nova*** și repară ***vias et pontes disru[ptas]***. Piatra miliară, pe care și în CIL. III, harta IV, și la Weiss, ***Dobrudscha***, harta și pag. 53 (unde găsim chiar vorbele: «und ein zweiter ***ohne Zweifel*** diese Route (dela Noviodunum spre Sud) festlegender Meilenstein kam in Tschamurli de sus, südlich von Babadag, zum Vorschein), o vedem fixată ca semn de drum antic prin Ceamurli de sus, e în realitate adusă din cetatea dela Slava, cum spune clar Tocilescu, ***Arch.-epigr. Mitt.*** XI, p. 38, n. 42, unde însă în loc de Camăna, e a se ceti Kamena, și tot așà și în CIL. III la nr. 7612, unde chiar e citată aserția lui Tocilescu și totuș piatra e neexact localizată.

(5) După Filow, *o. c.*, p. 84, în Noviodunum a fost așezată chiar dela început ***legio I Iovia***. Părerea mea în această privință am expus-o în studiul despre ***Salsovia***, p. 26 și n. 1, pe baza unei nouă inscripții, care pomenește un centurion din ***legio I***, foarte probabil ***[Iovia]***, la Salsovia. Am dară aceeaș convingere ca Filow, pe baza unor argumente cevà deosebite.

(6) CIL. III 7522 (Daucea); 14445 (Meidankiöi); 7520, 7521 și 7611 (Niculițel): ultima, o piatră miliară pusă în cinstea împăratului Iulian.

trele romane dela Dunăre și cele din interior, ori centrele grecești dela Mare, și invers.

Prima cale secundară, dela Dunăre la Mare, începând din Sudul Dobrogei, trebuià să lege diferitele centre însemnate din interior— Abrittus, Tropaeum și cetatea dela Cavaclar (1), — cu cele două mari artere de circulație. Avem deci ca dat, mai înainte de toate triunghiul de drumuri: Abrittus-Tropaeum-Cavaclar, trecând prin Saragea *(vicus....)* (2), Azarlâc *(Civitas Ausdec...)* (3), Kerimkuius (4), Kioseler (monumente și ruine) (5) și Beșoùl (6). Dela Cavaclar avem asigurat, printr'o piatră miliară cu *m.p. VI* (probabil începând dela Cavaclar)(7), găsită la Edilkiöi, drumul spre Tomi, prin centrul de cultură greacă, Sofular(8), nu departe la NE de Cavaclar și de sigur în relații strânse cu acesta, și prin însemnatul centru rural roman dela Hassiduluk (9), *vicus* — de *veterani* și *cives Romani* — aparținând teritoriului orașului grec dela Mare. Pe de altă parte tot prin Cavaclar treceà și drumul, care legà direct Callatis cu Tropaeum, și, prin Tropaeum, cu castrele și castelele dela Dunăre. In adevăr,

(1) Ruine însemnate ale unei așezări întărite din epoca bizantină, încă nedate în vileag prin vreo publicație.

(2) CIL. III 14210, 14211; cf. și Kalinka p. 232, n. 289 (fragment de piatră funerară, numai cu relieful).

(3) CIL. III 14437[2] (găsită, după știri orale, la Azarlâc). Cf. și inscripția funerară greacă din *Arch.-epigr. Mitt.* XVII, p. 98, găsită tot la Azarlâc.

(4) Cărămizi și un conduct de apă (mergând la Tropaeum și de aceeaș factură cu unul din conductele aflătoare aici), chiar pe ulița principală a satului. Vezi și inscripția greacă din *Arch.-epigr. Mitt.* XVII p. 113.

(5) In special e de citat drumul antic, tăiat în piatră, vizibil și astăzi. O statue găsită acolo se află la Muzeu în sala de sculpturi (e încă nepublicată).

(6) Centru thraco-roman: cf. CIL. III 7530, influențat și de cultura greacă dela mare: CIL. III 7540: inscripție onorară pentru Septimius Severus și familia lui (din a. 201) în latinește și grecește.

(7) E drept, că în CIL. III, la nr. 12518 și nr. 13756, se emite părerea că piatra a fost adusă tocmai dela mare și că în r. 10 ar fi de completat *[a Cal]l[atide] m. p. VI.* Această ipoteză e însă cu totul neverosimilă, Edilkiöi fiind la 25 de km. de locul unde ar fi trebuit să stea piatra pe drumul dela Callatis la Tomi și deci monumentul n'ar aveà cum și de ce să fi fost transportat la așà distanță. Dacă Weiss, *Dobrudscha*, p. 66, admite acelaș lucru ca editorii Corpului, aceasta provine de acolo, că nici el nu știe de existența însemnatei cetăți dela Cavaclar. Timpul când a fost pusă piatra, sub Valentinian, Valens și Gratian, concordă perfect cu caracterul târziu roman al cetății dela Cavaclar. Distanța între Cavaclar și Edilkiöi e cevà mai mare ca 9 km. (6 *m. p.)*, dar numai cu vreo 2 km., așà că piatra a trebuit să fie de sigur cevà mutată din locul ei.

(8) Cf. inscr. din *Arch.-epigr. Mitt.* VIII, p. 8.

(9) Cf. CIL. III 7532, 7543, 7544, 12495—12501.

avem până la jumătatea drumului Callatis-Cavaclar — începând dela Callatis — încă două stațiuni asigurate, la Sarighiol și Keragi, unde s'au găsit însemnate resturi antice, — în special morminte romane, foarte solid clădite (1).

Dela Tropaeum spre VNV, pentru legătura cu castrul legionar dela Durostorum și cu însemnatul centru militar și economic dela Axiopolis (2), stațiune principală a flotei dunărene (3), porniau două drumuri scurte, cari, ***indirect***, duceau la cele două centre: spre Durostorum trecând prin castelele dela Cuzgun și Oltina (vechiul *Altinum*), de unde se mergeà la Apus pe drumul cel mare al Dunării, — iar spre Axiopolis prin castelul dela Rasova (poate vechea *Flaviana*) (4).

Al doilea drum secundar dela Dunăre la Mare e cel direct Axiopolis-Tomi, pe linia valurilor, trecând prin cetatea dela Mircea-Vodă, prin centrul rural — foarte înfloritor — romano-greco-thrac, dela Alakapu (ținând de Tomi) (5) și prin satul, iarăș de cultură mixtă grecoromană, ca toate cele din ***teritoriul*** cetății Tomi, dela Hasancea (6). O dovadă sigură — dacă mai e nevoie — că la Axiopolis se desfăceà cel puțin acest drum spre interior, o avem într'o inscripție a unui ***beneficiarius legati legionis XI Claudiae*** (7), care ne arată că în Axiopolis erà o ***statio*** de ***beneficiarii***, ceeace însemnà, prin însăș existența ei, o răscruce de drumuri (8).

A treia cale secundară dela Dunăre spre Mare a plecat sigur din Capidava, unde iar avem documentată o ***statio*** de ***beneficiarii*** (9). — Nu departe de Dunăre, la Băltăgești (v. mai jos) această cale însă se bifurcà: un drum o apucà spre SE către Dorobanțul ***(vicus***

---

(1) Inedite.

(2) Cf. pentru documentare datele dela Weiss, *o. c.,* p. 45, și Tomaschek, la Pauly-Wissowa, II, p. 2628. Vezi și mai jos.

(3) CIL. III 7485: inscripție închinată împărătesei Iulia Domna de *nautae universi Danuvii.*

(4) Până în ziua de astăzi drumul dela Cernavoda la Adamclisi trece tot prin Rasova, calea directă fiind cu totul grea din pricina accidentelor de teren.

(5) CIL. III 7537 din a. 116/7, — 14214,27 (bilinguă) și *Arch.-epigr. Mitt.* VIII 22 și XIX 93.

(6) *Arch.-epigr. Mitt.* XI 62 și XVII 97: două inscripții funerare grecești.

(7) CIL. III 14439.

(8) Cf. studiul lui A. v. Domaszewski, *Die Beneficiarierposten und die Römischen Strassennetze,* în *Westdeutsche Zeitschrift,* XXI, 2 (1902), p. 158 sqq.

(9) CIL. III 14214[19]: fratele răposatului *beneficiarius consularis*, domiciliat în Capidava, e *optio leg. I Italicae*: semn că poate o *vexillatio* steteà în sec. III chiar în castrul de aici (cf. și Patsch, la Pauly-Wissowa, *s. v.*).

Hi...) (1), iar de aici, prin Caramurat *(vicus Clementinus)* (2) și Canara (3), la Tomi. Un argument de ordin istoric (4) — destul de puternic — pentru admiterea acestui drum, cred că poate fi și faptul că elementul grec se poate urmărì în direcția aceasta NV cèl puțin până în apropiere de Dorobanțul *(vicus Hi...)* (5), la Caramurat *(vicus Clementinus)*, — unde el erà importat direct din Tomi, creându-se astfel aici un centru de cultură mixtă, greco-romană, și care apare în chip învederat ca făcând parte din organismul tomitan (6). Weiss, admițând și el în parte acest drum, crede că pornià numai din Dorobanțul, unde va fi fost acea enigmatică *statio*, numită *Tres protomae* («Trei chipuri cioplite»), dela care se numărau *XXVII m. p.* până la Tomi, unde s'a găsit piatra miliară cu această indicație, din a. 134 d. Hr. (7): din întâmplare nu se prea potrivește distanța, care e, în realitate, simțitor mai mică,— pe când dela Tomi la cetatea de lângă Mircea-Vodă, cele 27 mile sunt tocmai distanța exactă. Dar nici pentru Mircea-Vodă nu se pare că e de admis numele modest de *Tres protomae*. Așà încât deocamdată stațiunea *Tres protomae* va trebuì să rămână tot neidentificată.

Direcția celuilalt drum e bine fixată prin centrele antice aflătoare direct spre Răsărit, în calea lui către Histria: Băltăgești (8), Pante-

---

(1) CIL. III 12494.

(2) Iarăș un centru thraco-roman. CIL. III 7565 și *Arch.-epigr. Mitt.* XI 63 și XIV 29: două pietre funerare grecești ale unor persoane cu nume romane.

(3) Intre Canarà și Anadolkiöi au existat în vechime mai mulți *vici* greco-romani, ținând ca *territorium* de Tomi: la Anadolkiöi un *vicus Turris Muca...*: CIL. III 7533: finele sec. III; cf. și 767, 7536, 7542, 7556 și 7569, precum și *Arch.-epigr. Mitt.* VIII 8, XI 65, XIX 223; iar lângă Palazu un *vicus Sc...ia*: CIL. III 7536: cf. și 7569 și *Arch.-epigr. Mitt.* VIII, 9, XI 63 și XVII 93.—Apoi chiar lângă Canarà se află ruine vechi.—Dimpotrivă la Cogeali nu s'a găsit nimic, așà încât locul acesta trebue șters și din harta și din expunerea lui Weiss, întru cât inscripția din CIL. III 7528=*Arch.-epigr. Mitt.* XI p. 36, e tot din Cogelac, ca și piatra miliară CIL. III 14462, iar nu din Cogeali, care e mult mai la Sud.

(4) Pe lângă cel economic, așà de simplu, că centrele amintite trebuiau să fie legate între ele pe o direcție oarecare, direcție aici precis indicată ca fiind cea de VE, prin însăș situația respectivă a așezărilor.

(5) Care făceà parte din *territorium Capidavense*, precum ne arată apariția Cocceilor din Capidava: M. Cocceius Hilus, în Dorobanțul (CIL. III 12494). Este deci de corectat în CIL. *l. c.*, atribuirea la Tomi a acestui *vicus*, în sensul mutării lui la rubrica centrului *Capidava*.

(6) V. mai sus, în text, și n. 2, și cf. Weiss, *o. c.*, p. 59.

(7) CIL. III 7613 și Weiss, p. 69.

(8) CIL. III 12477.

limonul de sus-*Ulmetum* (1), Cogelac (2), Caranasuf-*Histria* (3). O semita dela Băltăgeşti spre Seimenii mari (4) scurtà drumul celor ce veniau sau se duceau pe calea prin Ulmetum în susul Dunării.

O a patra cale, aceasta în diagonală prin mijlocul Dobrogei, unià *Tomi* şi *Histria* cu *Carsium*, trecând tot prin *Ulmetum*. Acest drum este iarăş destul de bine cunoscut prin o sumă de etape. Astfel, cam de pe la Canarà, din drumul cel mare al litoralului se desfăceau spre NV două *semitae*: una spre *vicus Clementinus*, pe care am studiat-o mai sus, şi o a doua, mai spre N, către Cicraccì (5) şi Cavargic (6). In localitatea din urmă drumul dela Tomi se întâlnià cu cel sudic al Histriei, care trecea prin teritoriul rural al oraşului grec, şi în special prin însemnatul *vicus Cereris* (Caraharman). Dela Cavargic direcţia drumului a fost prin Chirişlic (7) şi *Ulmetum*, spre Şiriu (8). Staţiunea finală, *Carsium*-Hârşova, împreună cu localităţile antice învecinate: Eski-Sarai-*Cius*, Groapa Ciobanului şi Dulgheru, sunt toate inundate de elementul grec, venit pe drumul dinspre SV, atât direct din Histria şi Tomi, cât şi din lumea greacă sudică. Astfel avem la *Carsium* o inscripţie greacă pomenind senatul şi poporul metropolei «Pontului stâng», ca şi cum ar fi pusă chiar de Tomitani (9),—apoi un alt fragment grec (10), iar pe mai multe mănuşi de vase găsim stampile greceşti, pomenind magistraţi

---

(1) Pentru drumul direct *Ulmetum-Histria*, cf. şi inscripţia noastră de mai sus, cu *Aelius, buleuta Histriae*, găsită la Pantelimon.

(2) Afară de piatra miliară dela Maximinus, cu distanţa (dela Durostorum?) de o sută de mile *(m. p. C)*, s'au găsit aici şi o sumă de monete antice (dosarul Muz. Nat. de Ant. pe 1882, p. 97) precum şi inscr. funerară CIL. III 7528 (cf. şi dosarul M. N. d. A pe 1884, p. 65).

(3) Cf. CIL. III p. 2699 şi *Arch.-epigr. Mitt.* XI p. 69.

(4) CIL. III 7487 (dela Diocletian) şi 12476 (tot sec. III).

(5) Cf. *Arch.-epigr. Mitt.* VIII 20: inscripţie onorară, în dialectul doric, pusă de oraşul Heracleia pentru guvernatorul Moesiei inferioare, T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo, prin a. 155 d. Hr.

(6) V. dosarul MNdA pe 1911, nr. înreg. 111, din 28 Aprilie: inscripţie greacă inedită, aflătoare la locuitorul Petre Gherghiţan din Cavargic.

(7) Aici s'a găsit în vara trecută o monetă a oraşului Histria.

(8) Dintr'un mormânt antic dela Satişchioi, la SE de Şiriu, Muzeul Naţional posedă o brăţară de aur. S'au găsit în total două brăţări de aur, patru cercei, două mânere de cuţit, două fibule şi patru mărgele, împreună cu nişte oseminte (*Dosarul M. N. d. A.* pe 1906, p. 39 şi 145, şi 1907, p. 191 sq.).

(9) *Arch.-epigr. Mitt.* VIII 4: e numai sfârşitul inscripţiei.

(10) *Arch.-epigr. Mitt.* XI 28.

(archonţi) din insulele Rhodos şi Knidos (1): la Eski-Sarai-*Cius*, o inscripţie grecească funerară (2); la Groapa Ciobanului o inscripţie onorară, pusă cu aprobarea probabil tot a metropolei Scythiei, Tomi, «δόγματι βουλῆς, δήμου» (3), de un anume Αὐρ. Θεόδωρος Θεοδώρου —fără îndoeală negustor grec — în cinstea lui Flavius Pannonius, ὁ κράτιστος (4), un ofiţer ori funcţionar superior roman dela *limes*; la Dulgheru (5) o inscripţie votivă închinată Θεῷ Ἰσχυρῷ (probabil Mithras) (6).

Drumul secundar, SE—NV, *Tomi-Carsium*, ni se prezintă astfel ca principală arteră de comunicaţie între metropola greacă a provinciei Scythia şi centrele romane dela Dunăre şi din interior: valea Casimcei, pe care în chip natural o urmà acest drum spre NV, îl conduceà tocmai prin cetatea noastră dela Pantelimon.

Mai la Miazănoapte de linia *Capidava-Ulmetum-Histria*, întimpinăm o altă serie de aşezări antice, cari în chip firesc trebue să fi fost legate între ele printr'o *semita* dela V la E: dela *Carsium* spre Răsărit, avem la Hazarlâc *vicus Verobrittianus* (7), cu castelul ridicat acolo de Valens (8); mai la Răsărit e Dulgheru (9), apoi, tot înainte, Casimcea (10), Caildere *(vicus...)* (11) şi Sarighiol (12), şi în fine Ceamurli de jos (13), pe drumul imperial de pe litoral.

In sfârşit, în colţul nord-vestic al provinciei «scythice» găsim un întreg complex de *semitae*, cari leagă cele două castre legionare ale secolului al IV-lea, din Troesmis şi Noviodunum, atât direct între ele, cât şi cu diferiţii *vici* din vecinătatea lor. Din Troesmis — reşedinţa primului preot al provinciei Moesia inferior (14) — unde gă-

(1) Tocilescu în *Arch.-epigr. Mitt.* XI 64 şi *Rev. p. ist. arch. şi fil.* IX 1903, p. 3 sqq.
(2) *Arch.-epigr. Mitt.* XI p. 28.
(3) *Arch.-epigr. Mitt.* XIV p. 20 şi Cagnat IGR. I, n. 597.
(4) *Vir egregius.* Necunoscut din alte izvoare: v. *Prosopogr. imp. Rom.*, *s. v.*
(5) Cunoscut ca centru antic şi printr'o inscripţie votivă latină: CIL. III 7488.
(6) *Arch.-epigr. Mitt.* XI p. 64.
(7) CIL. III 12479 (cf. studiul meu *Cetatea Tropaeum, l. c.*, p. 5 sq.) şi 12480.
(8) CIL. III 7494, din a. 369 d. Chr. Cf. şi inscr. 7495 şi 7496.
(9) Cf. mai sus în text şi n. 5 şi 6.
(10) S'a găsit aici o piatră cu inscripţie, apoi pierdută *(Dosar M. N. d. A.* pe 1884, p. 64 sq.).
(11) CIL. III 12487, din a 187.
(12) Centru rural ţinând de teritoriul Histriei. V. în *Arch.-epigr. Mitt.* XVII 88: inscr. votivă greacă, pomenind o phyle ionică Αἰγικορεῖς, din Histria.
(13) Cetate antică păstrată până azi.
(14) CIL. III 7506: *sacerdos provinciae* (poate un fost *beneficiarius:* cetirea acestui cuvânt nu e sigură).

sim — precum se şi cuvine pentru o capitală — cel mai mare număr de *beneficiarii* din întreaga Moesie inferioară (1), pleacă două *semitae*: una spre SE, prin Acpunar (2) şi Ortakiöi (3), spre a se unì la Daucea cu drumul cel mare central, Tropaeum-Ulmetum-Ibida-Noviodunum,— iar a doua spre E, la Taiţa (4), unde erà o mare răspântie de drumuri vicinale şi se constată la a. 218 şi o *statio* de *beneficiarii* (5). Dela Taiţa, care erà aşezată drept la mijloc între Troesmis şi Noviodunum şi între Ortakiöi şi Rakel (6), plecau drumuri în toate cele patru direcţiuni. Acea *statio* constatată aici va fi avut dară ca divinităţi protectoare pe *Quadriviae* (7); aceasta cu atât mai mult, cu cât la Taiţa erà de sigur şi graniţa între cele două *territoria* ale oraşelor-lagăre dela Troesmis şi Noviodunum: în adevăr imediat la Răsărit de Taiţa începe valul antic, care înconjură cetatea dela Nicoliţel, dinspre S şi E, caracterizând astfel ţinutul de dincolo de val, înspre N şi NV, ca ţinând de *teritoriul* Noviodunului; de altă parte ştim sigur, că centrul roman rural dela Greci, la NV de Taiţa, aparţineà *teritoriului* stăpânit de Troesmis (8). Cât priveşte însăş Taiţa, e probabil, că ea făceà parte tot din teritoriul Troesmis-ului, întru cât staţiunea militară-poştală de aici erà administrată de *beneficiarii*, cari trebue să fi fost trimişi de staţiunea centrală din Troesmis.

O *semita* importantă, mai mult o *via*, nu trebue însă uitată aici, înainte de a trece la drumurile din NE Dobrogei. Dela castrul antic aflător azi la Bisericuţa în faţa Galaţilor, duceà un drum, ca şi azi la Azaclău, de unde treceà peste Dunăre, la Gertina lângă Galaţi,

---

(1) Cf. CIL. III 6178—6180, 7505 şi 7506.

(2) Aici s'a descoperit un *Mithraeum;* un frumos relief cu Mithras taurochtonul, complet, şi mai multe fragmente din alte două imagini de cult (aceeaş scenă, însă şi cu bogatul chenar simbolic al istoriei zeului) se află la Muzeul Naţional (inedite).

(3) Există aici până azi ruinele vechiului castru.

(4) Cetate antică: cf. CIL. III p. 1000.

(5) CIL. III 6161: un *beneficiarius consularis legionis XIII geminae Antoninianae*, detaşat prin urmare din Dacia: pe calea Oituz-Poiana (confluenţa Trotuşului cu Siretul) — Gertina (castru antic lângă Galaţi) — Bisericuţa *(Dinogetia)*, iar de aici la Troesmis, ori la Noviodunum.

(6) Pe drumul dela Dinogetia la Noviodunum avem încă un castel la Văcăreni.

(7) Cf. A. v. Domaszewski, *Die Beneficiarierposten, l. c., passim*, şi altarul dela Oescus (Gigen), CIL. III 12349: *Quadriviae*. Un frumos altar de marmoră posedă şi Muzeul Naţional, din colecţia Cogălniceanu, cu dedicaţia: *Triviis Quadriviis* (poate din Constanţa): *Arch.-epigr. Mitt.* III p. 45.

(8) După dosarul MNdA pe 1888, p. 63, s'a găsit aici o inscripţie votivă pusă în numele municipiului Troesmis.

unde erà un castru însemnat (1), cap de pod al căii, care legà prin Moldova, pe valea Siretului și a Trotușului, pe la Poiana și prin trecătoarea Breţcului, Dacia centrală cu Moesia inferioară.

Din drumul imperial Tropaeum — Ulmetum — Noviodunum, se desfăceau la cetatea antică dela Slava rusească, identificată ipotetic de noi cu ***Ibida***, două ***semitae*** importante spre NE și SE. Cea de NE treceà prin ***vicus Nov...***, constatat la Babadag (2), spre Aegyssus (Tulcea), iar cea de SE duceà pe valea Slava rusească direct la castrul dela Ciamurli de jos, pe drumul imperial al litoralului, unde se întâlnià și cu cealaltă ***semita***, care venià tocmai dela ***Carsium*** (Hârșova), prin Dulgheru și Casimcea (vezi mai sus).

In trei locuri dară se încrucișau din mai multe părţi deodată cu marea arteră centrală dela S la N drumurile vicinale dela V la E, cari legau centrele romane dela Dunăre cu cele grecești dela Mare, și în toate aceste trei locuri, unde se formà ca un fel de mare răspântie a unui întreg ţinut, găsim așezări și cetăţi însemnate, active încă dela începutul secolului al doilea și până târziu în secolul al VI-lea. Pentru Dobrogea sud-vestică avem centrul dela Adamclisi, ***(= Tropaeum)***, pentru cea nord-estică pe cel dela Slava ***(= Ibida)***, iar pentru regiunea de mijloc pe cel dela Pantelimon ***(= Ulmetum)***. O lume aparte, sub directa înrâurire a orașelor-castre dela Iglița ***(= Troesmis)*** și Isaccea ***(= Noviodunum)*** alcătuește ţinutul nord-vestic al provinciei noastre.

Din cele spuse mai sus s'a putut vedeà că centrul rural dela Pantelimon s'a întemeiat pe drumul direct între vechile și însemnatele așezări dela Dunăre și Mare, Capidava thraco-romană, și Histria greco-romană. Când anume, putem înţelege destul de precis din monumentele găsite chiar în cetatea noastră.

In anul 140 cetăţenii Romani și Bessii, ***consistentes vico Ulmeto***, ridică un altar ***Iovi Optimo Maximo et Iunoni Reginae***, prin «primarul» satului: ***per magistrum***, în sănătatea împăratului Antoninus Pius (3). ***Magister*** e Lucius Valerius Maxellius și el pune monumentul votiv pe cheltueala sa: ***de suo***.

---

(1) CIL. III 777 și p. 1009, 778 = 7514, 7515, 7516, 7517, 779, 780 = 7519, 6219, 6220= 7518, 7618, 7620 (=785,2), 7623, 1: 12486; *Arch.-epigr. Mitt* VI 45: inscr. funerară greacă.

(2) CIL. III 13739, 14214[31] (listă de *circitores, castrenses* și *equites*, din sec. IV) și 14448 (din an. 178 d. Hr.).

(3) CIL. III 14214[26].

Constatarea unui organism comunal-rural la Pantelimonul de sus încă din a. 140, presupune pentru localitatea noastră o anume desvoltare, neorganizată, anterioară cu cel puţin câţivà ani, datei de 140. Cu aceasta însă ajungem la domnia lui Hadrian, urmaşul reorganizatorului militar al Dobrogei, Traian, şi el însuş întemeietorul vieţii culturale şi economice din provincia scythică, unde în cursul domniei sale vine chiar în persoană, de două ori (1), spre a inspectà şi a luà măsurile trebuitoare pentru bunul mers al ţerii.

Cum avem însă a ne închipuì întemeierea centruluì dela Ulmetum?— Din cele mai sus expuse asupra drumurilor antice ale Dobrogei s'a putut vedeà: 1° că pe valea Casimcei, în sus spre Carsium, circulau negustorii greci din Tomi încă de mai înainte vreme; 2° că în Capidava se crease o ***statio*** de ***beneficiarii*** în vederea drumului transversal V-E la Histria; 3° că drumul imperial prin mijlocul Dobrogeî, făcut cel puţin până la Axiopolis (2), chiar de Traian şi, în orice caz, măcar început tot de el şi pe toată întinderea lui până la Noviodunum, treceà tot prin ţinutul Pantelimonului, care e tocmai la mijlocul distanţei între Dunăre şi Mare.

Dar dacă în părţile cetăţii noastre se întâlniau şi se încrucişau trei drumuri aşà de însemnate, atunci în chip firesc, încă din vremea aşezării unei garnizoane permanente în Capidava, poate sub Traian, e natural ca la locul de răspântie să se fi înfiinţat o staţiune mai importantă de poştă, cu o ***mansio*** mai respectabilă, ca pentru atâţia călători, câţi aduceau ***şase*** drumuri dintr'odată. Dat fiind acum, că locurile acestea erau populate de colonişti din Thracia sudică, ***Bessi*** [pe cari inscripţia din a. 140 îi arată aici ***consistentes vico Ulmeto***, dar cari sunt menţionaţi ca locuitori ai Dobrogei, alăturea de Dacii noştri (= «Geţi») încă de Ovidius în ***Tristia*** IV 1, 67 şi III 10,5] (3), — erà tot aşà de firesc, ca respectiva ***mansio*** dela Pantelimon să fie — pentru orice împrejurare de nelinişte a indigenilor — prevăzută şi cu o oarecare garnizoană de trupe auxiliare, într'un ***castellum*** special.

Sigur e, că aici — la răspântia atâtor drumuri — se aşează nu ***veterani*** ci ***colonişti civili:*** cetăţeni Romani veniţi de prin alte pro-

(1) Vezi studiul meu, ***Cetatea Tropaeum***, Bucureşti, 1912, p. 16 sqq. şi nota 21.

(2) ***Ibidem***, p. 17 sq.

(3) ***Vivere quam miserum est inter Bessosque Getasque illum, qui populi semper in ore fuit!***, şi ***Sauromatae cingunt, fera gens, Bessique, Getaeque...***; cf. versul precedent: ***me sciat in media vivere barbaria.***

vincii în căutarea de pământuri mai bune (1) și Bessi localnici; satul alcătuit de dânșii fu numit după *ulmișul* ce va fi existat — de sigur — atunci prin partea locului, *Ulmetum*, cu un nume nou și frumos roman, în felul celui dat centrului, nu departe așezat la NE de cetatea noastră — precis nu știm unde (2) — pe drumul imperial al litoralului: *Ad Salices* (3), sau, cum îl numește Ammianus Marcellinus, *oppidum Salices* (4); așezarea noastră capătă în aceeaș vreme dela autoritatea centrală voia de a se organiză comunal, având *magistri* și un fel de *ordo* mai restrâns, cari să o reprezinte față de adunarea generală a tuturor *vici*-lor din teritoriul rural (orânduit municipal, cu *quinquennales* și *curiales*), — căruia aparțineà și satul nostru.

In adevăr, o inscripție tot cam din prima jumătate a secolului al II-lea, ne dă completarea celei mai sus explicate. O piatră funerară dela cetatea noastră pomenește pe un *loci princeps, quinquennalis territorii Capidavensis* (5): e un Roman adevărat *C. Iulius C. f. Quadratus*, căsătorit tot cu o Romană, *Iulia Terentia*, deci unul din acei *cives Romani consistentes vico Ulmeto*, veniți din provinciile apusene ale Imperiului.

Primul lucru pe care ni-l lămurește această inscripție, e situația specială a satului *Ulmetum*, ca organism civil-roman. In jurul Capidavei se întindeau până departe în interior, încă dinainte de venirea Romanilor, așezări rurale ale Dacilor și Bessilor. Venind Romanii, ei se stabilesc ca agricultori și proprietari de cirezi și turme, în și lângă vechile sate indigene, întocmai ca de pildă în Oltenia. Acești *cives Romani* nu puteau fi însă lipsiți de drepturile lor cetățenești, — iar pentru a și le exercità, aveau nevoie de o recunoaștere publică, prin acordarea unei constituții municipale, așezărilor lor, fie ca elemente independente — ca *vici*, cu organizație quasi-municipală (6), — fie ca o confederație rurală, *territorium* — cu magistrați *quinquennales* și cu un senat de *curiales*. O inscripție din Celeiu, în Romanați, ne face cunoscută o față a acestei organi-

(1) Vezi mai sus, p. 569, inscripția lui Calventius din Noricum.

(2) Weiss, *o. c.*, p. 57, încearcă o localizare la Karamankiöi, spre NE de castrul dela Ciamurli de jos, pe malul lacului Razelm.

(3) *Itiner. Antonini*, p. 226 sq.: la *XXV m. p.* (c. 37 km.) spre Nord de Histria.

(4) XXXI 7, 5: descrie lupta dată aici, *prope oppidum Salices*, între Romani și Goți pe vremea împăratului Valens.

(5) Inscripție adesea citată aici de noi, din CIL. III 12491.

(6) Cf. *Cetatea Tropaeum*, p. 12 și nota 12.

zații municipale rurale, în vechea *Sucidava* din *Dacia Malvensis: **Deae Nemesi, pro salute Aug(ustorum) curial(es) territ(orii) Σuc(idavensis), templum a solo restituerunt*** (1). Avem deci senatul de ***curiales*** (în orașe numiți *decuriones)*. De altă parte în inscripția noastră dela Ulmetum ni se dă numele magistraților superiori ai ***territoriului:*** sunt numiți *quinquennales*, întocmai ca ***duoviri***-i, *quattuorviri*-i sau *praefecti*-i municipiilor, coloniilor și diferitelor ***civitates*** ori *pagi*, grecești sau indigene (2).

Spre deosebire dară de acele ***territoria***, cari țineau de o ***colonia***, resp. ***municipium*** roman, sau de o ***civitas*** greacă, și cari, propriu zis, erau administrate dela centru, diferiții ***vici*** ori ***pagi*** fiind conduși de ***magistri*** ori *principes* impuși, — ***teritoriile rurale***, ca cel dela *Sucidava* și *Capidava*, erau ele însele «municipiul» respectiv (3), în totalitatea ***vici***-lor, cari le alcătuiau: magistrații supremi puteau fi aleși din oricare ***vicus*** fără deosebire.

Cea mai bună dovadă despre această stare de lucruri ne-o dă tocmai inscripția noastră din *Ulmetum:* C. Iulius Quadratus, care e *quinquennalis* (4), magistrat suprem al întregului *Territorium Capidavense*, este în aceeaș vreme ***princeps loci***, adică, precum voiu lămuri îndată, ***magister vici***, numai în satul Ulmetum. Din centrul nostru rural este dară ales un ***civis Romanus*** mai distins, care să conducă afacerile întregului territorium. Că prin această alegere oarecum și centrul teritoriului devine nesigur față de importanța mai mare a diferiților ***vici***, e clar. Odată ce în Capidava avem tot un ***vicus***, resp. ***canabae***, pe lângă castrul de acolo, nu mai e nici un motiv puternic, ca adunarea curialilor să se strângă numai decât acolo și quinquennalii să prezideze ședințele «senatului» lor «municipal» în... imediata apropiere a ofițerilor trupei din castel.

Cât privește acum denumirea de *loci* ***princeps***, pe care o poartă funcțiunea lui Quadratus chiar în satul său, ea este echivalentă cu cea de ***magister vici***, pe care de fapt am întâlnit-o la Ulmetum în

---

(1) Tocilescu, *Mon. epigr. și sculpt.*, p. 636.

(2) Vezi listele din CIL. III, p. 2551 sq. și 2673.

(3) Centrele după cari se numiau acele ***territoria*** fiind însele niște ***vici*** (ori ***canabae***) sau ***pagi*** indigene.

(4) Ce titlu special de magistrat e de subînțeles pe lângă apelativul general de ***quinquennalis*** (care se întrebuințează regulat și singur, ca numire caracteristică pentru magistrații supremi municipali) e greu de hotărît: tot așà de bine putem admite titlul de ***praefectus***, ca și cel de ***princeps***, precum și cel de ***magister;*** în orice caz însă nu pe cele de ***duovir*** ori ***quattuorvir***, speciale organizației orășenești, complet-municipale.

inscripţia din a. 140. In adevăr, pentru demnitatea de conducător al unui *vicus* întâlnim aceeaş denumire de *loci princeps* în satul greco-roman de lângă Tekirghiol, pe teritoriul oraşului *Tomi* (1); *princeps* (subînţeles, tot *loci)* în satul roman de lângă Bakicuiusu, la NV de *Tropaeum* şi ţinând probabil (2) de teritoriul acestui municipiu (3); tot *princeps* (i. e. *loci)* în satul daco-roman (4) dela Saragea, între *Abrittus* şi *Tropaeum* (5), poate făcând parte din teritoriul acelei *civitas Ausdec...*, pe care o găsim pomenită într'o inscripţie de pe vremea lui Marcus Aurelius, pe lângă Azarlâc, şi deci, nu departe de Saragea: *termini positi territorii civitatis Ausdec... adversus Dacos secundum actorem civitatis* (6), Vexarus T(...) (7).—De altă parte, în cei mai mulţi *vici* din Dobrogea întâlnim *magistri*, iar nu *principes* (8).—Explicaţia pentru ce Quadratus se numeşte *princeps loci*, şi nu *magister vici*, ca *Maxellius*, concetăţeanul său din inscripţia dela a. 140, cred că trebue căutată nu într'o eventuală situaţie iuridică deosebită a Ulmetului (9), ci în faptul mai simplu, că Quadratus a ţinut să-şi iea un titlu mai frumos, care se întrebuinţă nu numai pentru şeful unui *vicus*, dar adesea chiar pentru conducătorul unei colonii, a unui municipiu, sau a unei *civitas* (10).

In situaţia de *vicus* avem a ne gândi Ulmetul tot secolul al II-lea şi al III-lea.—Din inscripţiile descoperite până acum în ruinele şi zi-

(1) CIL. III 772. Cf. p. 997.

(2) Nu sigur. Căci n'ar fi imposibil să fi ţinut chiar de teritoriul rural al *Sucidavei* moesico-scythice, care pare a fi fost pe locul castrului antic de lângă Mârleanu, nu departe la NV de Bakicuiusu.

(3) CIL. III 7481.

(4) Cf. numele magistratului: *Antonius Zinenis*, şi mai jos, în text şi în note, explicările cu privire la *civitas Ausdec...*

(5) CIL. III 14210 (cf. şi 14211).

(6) Cred că aici *actor civitatis* este — ca funcţiune efectivă — echivalentul unui *quinquennalis territorii*,—aşà încât la Capidava, Quadratus face cam acelaş lucru ca Vexarus la Ausdec...

(7) CIL. III 14437[2]. Vezi şi interpretarea istorică a acestei inscripţii în studiul meu despre *Tropaeum Traiani*, p. 25 şi urm.

(8) Vezi în citatul meu studiu despre *Tropaeum* o listă a acestor *vici*, cu *magistri*, p. 19 şi urm.; cf. şi p. 54.

(9) In sensul ca inscripţia lui Quadratus să fie mai veche decât acordarea constituţiei vicane aşezării dela Ulmetum. In adevăr, monumentul lui Quadratus pomenind în aceeaş vreme quinquennalitatea territoriului Capidavei, la Ulmetum, eo ipso indică şi constituţia vicană a satului. De altă parte nici o situaţie superioară celeia de *vicus* nu poate fi admisă pentru Ulmetum în acest timp.

(10) Vezi inscripţiile cu *principes* în CIL. III, p. 2552.

durile cetăţii reies pentru desvoltarea acestui centru thraco-roman următoarele fapte sigure.

Mai întâiu de toate, identitatea locului cetăţii cu aşezarea numită *Ulmetum*, atât de inscripţia cu *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto*, cât şi de Procopius. In adevăr, înainte de a se începe săpăturile mai puteà fi îndoeală că cetatea dela Pantelimon ar fi Ulmetul reconstruit de Iustinian, căci piatra mai sus pomenită, care da numele localităţii, puteà fi adusă şi din altă parte, spre a fi întrebuinţată ca simplu material de construcţie. — Inscripţiile descoperite însă apoi cu prilejul săpăturilor ne-au confirmat aici de fapt existenţa Bessilor (1), — iar pe de altă parte Ulmetul e localizat la Pantelimonul de sus şi prin legăturile dintre Capidava şi Histria cu centrul dela Pantelimon (vezi şi mai jos): acesta, prin inscripţia cealaltă, descoperită înainte de săpături, cu *princeps loci, quinquennalis territorii Capidavensis*, se arătà a fi tocmai acel *vicus Ulmetum*, pe care l-am cunoscut din inscripţia cu această indicaţie şi care trebuià oarecum aprioric — după cum am arătat mai sus cu prilejul drumurilor Dobrogei — să cadă tocmai pe locul unde se aflà cetatea noastră.

In al doilea rând avem relaţiile Ulmetului cu Capidava confirmate prin inscripţia lui Cocceius Elius, originar din Capidava şi rezidând în Ulmetum (2). Familia sa apare ca mare proprietară de pământuri în teritoriul Capidavei, având în special moşii şi vile rustice lângă castrul dela Capidava. Fiul, Cocceius Elius, apare în Ulmetum în evidente legături de prietenie (3), şi poate şi de înrudire, cu numeroasa familie romană a Valeriilor, documentată în cetatea noastră prin patru inscripţii (4).

In al treilea rând ne sunt confirmate legăturile Ulmetului cu Histria: un *buleuta Histriae,[...] Aelius L....*, apare, fără îndoeală, tot ca proprietar de moşie, la Ulmetum (5).

In sfârşit într'o altă inscripţie ni se dă precis — deşi indirect — şi originea unuia dintre acei *cives Romani consistentes vico Ulmeto*, pe cari aprioric aveam a-i considerà ca veniţi din provinciile romanizate ale Apusului: un Roman din Noricum, Calventius, apare ca

(1) Vezi mai sus, cap. II, nr. 15 şi 14, inscripţiile cu Ithazis Dada şi cu Attas Possei.

(2) Vezi mai sus, cap. II, nr. 11, explicările cu privire la această inscripţie: p. 552 sqq.

(3) Mai sus, cap. II, nr. 11, p. 555.

(4) Mai sus, cap. II, nr. 5, 11 şi 12, şi CIL. III 14214[26] (L. Valerius Maxellius, *magister vici* la a. 140).

(5) Mai sus, cap. II, nr. 2, p. 530 sqq.

adorant al lui Iupiter Optimus Maximus și al lui Hercules, pe un altar votiv din cetatea noastră (1).

Apoi: în privința elementelor constitutive ale populației Ulmetului, — avem de constatat următoarele.

In cele patrusprezece inscripții până acum cunoscute «Romanii» (2) alcătuesc elementul absolut predominant; avem constatate următoarele familii: Aelia (3), Valeria (cu patru ramuri, ori poate chiar generații, ale unei familii primitive unice: familia lui Valerius Maxellius, cea mai veche, constatată la a. 140 (4), apoi a lui Valerius Felicx (5), a lui Valerius Victorinus (6) și a lui Valerius Valens (7), probabil cea mai târzie), Aemilia (8), Cocceia (9), Calventia (10), Longinia (11) și Iulia (12). — Toate gentiliciile acestea — afară de Aelius în legătură cu Hadrian — sunt vechi și arată că Romanii din Ulmetum nu sunt de origine recentă, încetățeniți de împărații secolului al II-lea ori al III-lea (în care caz ar trebuì să se numească Ulpii, Aelii, Aurelii, Helvii, Septimii, etc.), ci sunt veniți aici ca Romani compleți, ***cives Romani***, de prin alte provincii mai de demult romanizate.—Ca alianțe cu alte familii, mai găsim, în linie femeiască, reprezentate în Ulmetum și aceste două gentilicii: Ulpia (13) și Flavia (14).

Elementul thrac, documentat în bloc prin inscripția cu ***Bessi consistentes vico Ulmeto*** (15), ne apare și individual în două inscripții: una grecească, pusă de Attas Possei, fiului său Iustus (16), și alta latinească, a lui Ithazis Dada și a soției sale Ziftia (17).

Elementul grecesc, respective oriental, e reprezentat în sec. II și

(1) Mai sus, cap. II, nr. 13, p. 558 sqq.

(2) Vom înțelege prin «Romani» pe provincialii din ținuturile — mai ales apusene — complet romanizate și cari colonizează și Ulmetul nostru.

(3) Aelius, ***buleuta Histriae***, II 2, p. 530 sqq.

(4) CIL. III 14214[26].

(5) II 11, p. 552 sqq.

(6) II 12, p. 556.

(7) II 5, p. 541 sqq.

(8) II 6, p. 544 sq.

(9) II 11, p. 552 sqq.

(10) II 13, p. 558 sqq.

(11) CIL. III 12492.

(12) CIL. III 12490 și 12491.

(13) II 12, p. 556.

(14) II 2, p. 530.

(15) CIL. III 14214[26].

(16) II 14. Cf. și explicările, p. 561 sq.

(17) II 15. Cf. și explicările, p. 564 sqq.

III mai ales prin femei: Theagenia, soţia lui G. Iulius Sergis (1), — Ulpia Nicandra, soţia lui L. Valerius Victorinus (2), — Theodote, soţia lui Aemilius Postumini (3), — sau prin liberţi: Valerius Nilus, administratorul (4) moşiei lui L. Valerius Victorinus (5). In vremea creştină, prin sec. V—VI, întimpinăm apoi în Ulmetum două familii de Greci creştini (poate din Orient) (6), cari reprezintă aici cultura elenă chiar în înfăţişarea ei primordială, adică şi prin limbă (7): avem familia lui Appas, cu soţia sa Domne şi fiul său Alexandros, şi familia lui Asclepiades, cu soţia sa Ammias şi fiica sa Alexandria. — In sfârşit tot unei familii de Greci se pare că a aparţinut şi altarul funerar din turnul de stânga al porţii de NV (8). — Cât priveşte stela funerară cu reprezentarea geniului morţii (9), ea poate să fi fost pusă şi de o familie romană, influenţată numai, de cultura greacă, precum e cazul cu atâtea familii de aici, şi în special cu aceea a Thracului Attas Possei, care chiar vorbeşte şi scrie greceşte.

Asupra acestei înrâuriri elene la Ulmetum, afară de numele mai sus citate, avem de reţinut următoarele fapte. — In primele timpuri ale constituirii centrului rural de aici, unii dintre coloniştii Thraci vin chiar cu limba grecească, din Sud, şi numai în generaţiile următoare se romanizează (10). Apoi, chiar «Romanii» de aici iau anume obiceiuri greceşti, ca de pildă acel al formulelor onomastice: un singur nume, de obiceiu *cognomen* individual + filiaţia, în genitiv, — în locul gentiliciului la nominativ, sau al prenumelui părintesc la genitiv: d. p. Aemilius Postumini (11), întocmai ca Ἀκορνίων Λυσιμάχου, ori Ἀλέξανδρος Ἀσκληπιάδου, — Saturnina Saturnini, Saturninus Valentis, Varro Valentis (12), etc.

Mai însemnată e înrâurirea artei greceşti asupra Romanilor din Ulmetum. Anume, dacă nu găsim aici, ca în oraşele greceşti dela

(1) CIL. III 12490.
(2) II 12, p. 556.
(3) II 6, p. 544. Pentru cognumele în genitiv, al lui Aemilius, vezi mai jos.
(4) *Actor*.
(5) II 12. Cf. explicările, p. 557.
(6) Vezi explicările la II 3, p. 535 sqq.
(7) II 3, p. 535.
(8) II 9, cu explicările de acolo, p. 547 sqq.
(9) Mai sus, II 4, p. 538 sqq.
(10) Vezi mai sus, II 14, p. 561 sq., comentariul la inscripţia lui Attas Possei.
(11) Mai sus, II 6, p. 544.
(12) II 5, p. 541.

Mare, însăş limba greacă vorbită de Romani (1), influenţa puternică a artei greceşti la Ulmetum compensează în mare măsură pe aceea directă a limbii. In adevăr, nu numai partea tehnică a diferitelor monumente, găsite la Ulmetum şi evident lucrate de sculptori greci, ca altarul funerar cu scena ospăţului, ori monumentele lui Attas şi Ithazis (2), e de considerat aici ca element cultural grecesc, dar însuş cuprinsul sufletesc al unor monumente, precum e stela cu reprezentarea lui Thanatos şi a leilor cu labele pe un cap de taur (3), — care aduce motive specific greceşti, explicate în amănunte mai sus.

Printre inscripţiile dela Ulmetum avem şi două creştine: una, cea mai veche — c. a. 400 — latină, cealaltă, mai târzie, sec. V—VI, greacă. Ştim dintr'o sumă de alte mărturii, cât de răspândit a fost creştinismul în Scythia minor încă dela sfârşitul secolului al III-lea (4), pentru ca monumentele dela cetatea noastră să nu mai fie nimic excepţional. De observat e numai faptul, că familiile creştine, pomenite în inscripţia greacă, apar ca venind din părţile greceşti, iar nu ca localnice. Dimpotrivă cealaltă inscripţie, latină, e un preţios document despre puternicele rădăcini ce a prins romanismul la Ulmetum, dacă până în timpurile aşà de nesigure de după Valens, ale cărui lupte cu Goţii prin aceste părţi se sfârşesc în chip nenorocit chiar pentru dânsul, încă tot mai dăinueşte vieaţa romană în vechiul ***vicus Ulmetum***.

Pentru continuitatea culturii romane în sec. II—V, afară de inscripţii, cari ne lasă deocamdată în nedumerire pentru secolul al IV-lea, de când n'avem nici una, vorbesc însă şi diferitele descoperiri mărunte, precum şi puţinele monete găsite până acum aici. In adevăr fibulele de bronz în formă de arbalet, mai sus descrise, sunt caracteristice secolului al III-lea, iar monetele dela Constantin cel Mare şi Honorius, găsite la cetatea noastră, ne documentează alăturea de inscripţia creştină, latină, existenţa unei aşezări romane aici şi în sec. III—IV. Fireşte, vieaţa romană în Ulmetum, a suferit, ca în toate centrele dela Dunăre, dela Diocleţian înainte, e mare scă-

(1) Cf. de pildă inscripţia dela Constanţa, azi în Muzeul Naţional: [Πο]ὔπ[λι]ς Κορ[ν]ῆλις Καλποῦρνις εἰδίῳ ἀδελφῷ Πουπλείῳ Κορνηλ[ί]ῳ Μαξίμῳ βε[τρανῷ: completez astfel, după *Arch.-epigr. Mitt.* IX 131, 101], în *Arch.-epigr. Mitt.* VIII 17, 49, — şi altele, din alte părţi, ***ibidem, passim.***

(2) Mai sus, II 9, 14 şi 15, pag. 548, 560, 563 şi următoarele.

(3) II 4, p. 539.

(4) Cf. *Contrib. epigr. la ist. creşt. daco-roman,* p. 62 sqq.

dere și decadență. Dar activitatea binefăcătoare pentru această provincie, a împăraților secolului al IV-lea, începând cu Constantin și sfârșind cu Valens și colegii lui (1), a ținut încă mult în loc destinul vrăjmaș al provinciei scythice. In secolul al V-lea numai cu mare greutate se mai mănțin pe ici pe colo vechile pozițiuni. In Ulmetum o monetă dela împăratul Iulius Nepos (474—480) documentează, alăturea de inscripția creștină, greacă, de aici, cam de prin aceeaș vreme, continuitatea vieții civilizate antice în așezarea dela Pantelimon. Dar cu această ultimă scânteiere se pare totuș că se stinge și aici lumina lumii vechi. Când, peste două generații, Iustinian încearcă minunea învierii romanismului în provincia dela gurile Dunării, și hotărește să reclădească — printre nenumăratele lagăre vechi romane — din temelie și cetatea Ulmetum, el o găsește total pustiită și servind drept cuib de hoți Slavilor, cari se așezaseră pe aici și devastau ținutul.

Istoria cetății noastre ca fortificație, cu ziduri, valuri și șanțuri, se poate serie mai amănunțit numai pentru epoca târzie a «restaurării» ei. Infățișarea pe care a avut-o înainte, a dispărut complet în urma întrebuințării întregului material vechiu la noua construcție.

Din însăș descrierea lui Procopius înțelegem însă, că și înainte de Iustinian a existat aici o cetate întărită; scriitorul bizantin zice (2): «iar dincolo de acest castel [al S. Cyrillus, lângă Axiopolis] erà o cetate veche (= ἦν μὲν ἐκ παλαιοῦ ὀχύρωμα), numită Ulmiton; aici așezându-se încă mai de demult barbarii Slavi, cari prădau întreaga regiune, cetatea se pustiise cu totul, de nu-i mai rămăsese decât numele. Reclădind-o dară acum Impăratul din temelii, tot ținutul fu scăpat de năvălirile și prădăciunile Slavilor».

Când a fost oare ridicată această ὀχύρωμα dela Ulmetum? Inainte de secolul al III-lea în nici un caz nu. Nu erà încă obiceiul, întru cât chiar castrele și castelele de graniță erau adesea numai de pă-

(1) In inscripțiile dobrogene publicate în CIL. III, găsim ca restauratori de orașe, castele de graniță, drumuri și poduri, etc., pe Constantin cel Mare, pe fiii săi, pe Iulian și pe Valens. Ca fundator al castelului Gratiana *(Not. dign. Or.* XXXIX [=XXXVII]) la gura Sf. Gheorghe, avem firește a socotì pe împăratul cu acest nume, sau pe colegii lui. De altă parte Procopius în *De aedif.* IV 11, ed. Bonn, p. 307 sq. pomenește nu mai puțin de cinci nouă fundații din sec. IV—VI în Scythia minor: Constantiana (cunoscută și din alte izvoare: cf. Weiss, *o. c.*, p. 68), Valentiniana, Gratiana (mai sus citată), Pulchra Theodora și Noveiustiniana; ultimele două sunt, nici vorbă, nouă denumiri pentru așezări mai vechi, restaurate ori reclădite de Iustinian.

(2) *De aedif.* IV 7, ed. Bonn, p. 293.

mânt şi rezistau destul de bine; cu atât mai puţin deci va fi fost cetate de piatră un post din interior, cu caracter specific civil şi rural. Dar în veacul al III-lea ştim că pretutindeni în imperiu încep a se ridicà cetăţi întărite: primejdia din ce în ce mai mare a barbarilor năvălitori, cari rup cordoanele de graniţă şi pătrund până departe în imperiu, sileşte pe împăraţi să autorizeze pe cetăţeni de a-şi întărì oraşele cu ziduri. Şi pentrucă adesea chiar vremea trebuitoare lipsià pentru o edificare în tihnă a cetăţii cu materiale prelucrate din nou şi deci încet şi cu greu, împăraţii secolului al III-lea dau voie să se întrebuinţeze ca pietre brute, toate vechile monumente votive şi funerare, resturile de temple, de clădiri profane publice şi particulare, etc., numai ca să se poată pune grabnic în stare de apărare diferitele oraşe, ori aşezări rurale cu constituţie vicană, împotriva barbarilor neştiutori încă în arta asediilor (1).

In Dobrogea Diocletian, Constantin cu fiii săi, Licinius, precum şi Valens (2), ridică cetăţi de piatră cu ziduri şi turnuri formidabile, aşà precum putem încă examinà şi în amănuntele ei tehnice, în special opera lui Constantin cel Mare la *Tropaeum*-Adamclisi.

In acest timp de nelinişte şi nesiguranţă — sec. al III-lea, cel mai târziu al IV-lea — e probabil că şi Romanii din Ulmetum şi-au ridicat cu mijloacele lor mai modeste, dar totuş, faţă de bogăţia ţinutului capidavens, desigur destul de respectabile, o cetate de piatră. — Fireşte invazia barbară şi aşezarea tuturor neamurilor străine în imperiu n'a scutit nici Dobrogea, şi în special cetatea noastră, de împărţirea averilor şi pământului localnicilor cu năvalnicii oaspeţi: pe rând fură colonizaţi, mai de voie, mai de nevoie, în Dobrogea, Bastarni şi

---

(1) Vezi mai sus p. 500, n. 2.

(2) Vezi în CIL. III, p. 997, pentru Diocletian, fortificaţiile dela *Transmarisca*-Turtucaia (pentru Dobrogea, întâmplător, n'avem încă descoperiţi dela el decât stâlpi miliari, cari atestă restaurarea drumurilor: CIL. III, nr. 7603 şi 7609 la Hârşova, 7610 la Măcin, 7614 la Gargalâc: restaurat de Iulian, ca şi la Niculiţel, 7611, etc.), -- apoi pentru Constantin şi Licinius, inscr. 13734, dela Adamclisi: ***ad confirmandam limitis tutelam etiam Tropeensium civitas auspicato a fundamentis feliciter opere constructa est*** (a. 316), — pentru fiii lui Constantin, inscr. 12483, dela Carcaliu (lângă Igliţa-***Troesmis***): ***locum in parte limitis positum gentilium Gothorum temeritati semper aptissimum ad confirmandam provincialium suorum aeternam securitatem erecta istius fabricae munitione clauserunt latrunculorumque impetum perennis muniminis dispositione tenuerunt*** (a. 339), — pentru Valens, inscr. 7494, dela Hasarlâc (la sud de Eski-Sarai-***Cius***): [... ***in fidem recepto rege Athan***]***arico victis superatisque Gothis***... [***hunc burgum***] ***ob defensionem rei publicae extruxit***.... (a. 369).

Carpi, Sarmaţi şi Vizigoţi, Alani şi Huni, Slavi şi Bulgari (1). Dar inscripţia latină târzie, creştină, din Ulmetum ne arată, că totuş romanismul n'a fost total izgonit de barbari din cetatea dela Pantelimon, — iar cea creştină greacă ne documentează existenţa legăturilor strânse dintre Ulmetum şi centrele greceşti dela Mare, chiar în timpul acesta de decadenţă.

Cu venirea Hunilor lui Attila şi aşezarea Slavilor în Dobrogea se pare însă că locuitorii Ulmetului au fost cu totul alungaţi din cetatea lor. Starea lamentabilă, în care găseşte Iustinian Ulmetul în prima jumătate a secolului al VI-lea, este, cred, cea mai sigură dovadă.

Am arătat în partea I a acestei comunicări, cum a fost reclădită cetatea în secolul al VI-lea. Am dat acolo forma şi dimensiunile elementelor componente ale fortificaţiei. Rămâne aici să mă opresc asupra a două chestiuni: 1° de ce Iustinian a ţinut să restaureze Ulmetul, şi 2° ce ştiri mai avem din înseşi săpăturile făcute, asupra soartei cetăţii după reînnoirea ei.

Procopius pomenind cu amănunte principalele reclădiri ale lui Iustinian în Scythia minor, adoptă, ca de obiceiu în expunerile sale — spre deosebire de simplele liste de cetăţi, pe cari le alcătueşte mai fără sistemă — o ordine consecvent geografică: el aminteşte întâiu castelul *S. Cyrillus* de lângă *Axiopolis*, apoi *Ulmetum*, apoi *Ibida* şi la urmă *Aegyssus*. Ca un suplement numai la povestirea sa, el citează, după Aegyssus şi *Halmyris*.

Dacă examinăm acum pe hartă situaţia cetăţilor acestora, întru cât s'au putut până acum identifică, observăm, nu numai că ele sunt înşirate consecvent dela Sud la Nord şi că se află în linie dreaptă pe un drum direct dela Axiopolis la gura Sf. Gheorghe, dar chiar distanţele dintre ele, admiţând că Ibida ar fi, precum am propus eu mai sus, la Slava rusească, sunt aproape egale: c. 40 km. (cevà

(1) Vezi asupra acestor colonizări expunerea pe scurt, dar cu documentarea necesară, a lui Weiss, *o. c.*, p. 36 sqq. — Asupra împroprietăririi «gentililor» în ţinuturile «limitanee», vezi constituţia lui Honorius şi Theodosius II, din 29 Aprilie 409, în *Codex Theodosianus*, VII 15, 1: *terrarum spatia, quae gentilibus propter curam munitionemque limitis atque fossati antiquorum humana fuerant provisione concessa, quoniam conperimus aliquos retinere, si eorum cupiditate vel desiderio retinentur, circa curam fossati tuitionemque limitis studio vel labore noverint serviendum ut illi, quos huic operi antiquitas deputarat...*; cf. şi constituţia următoare a aceloraşi împăraţi, din 7 Martie 423, cu privire la *castellorum territoria*. Cf. şi la Odobescu, *Le Trésor de Pétrossa*, I, Leipzig, 1889—1900, p. 315 sq. şi n. 1, pasagiul din Zosimus, *Comm. hist.*, IV, 39 sq., privitor la «colonizarea» Goţilor prin părţile Constanţei, pe vremea împăratului Theodosiu I (a. 385).

mai mult dela Rasova, unde pare a fi fost castelul S. Cyrillus (1), până la *Ulmetum*, şi cevà mai puţin dela Ulmetum la Ibida) (2).

Această potrivire de împrejurări ne îndeamnă să tragem următoarele concluzii: linia S. Cyrillus-Ulmetum-Ibida-Aegyssus (cu legăturile Ibida-Noviodunum (3), Ibida-Halmyris şi Aegyssus-Halmyris: vezi harta Dobrogei antice) este, propriu zis, drumul cel mai scurt spre delta Dunării, pe unde năvăliau mai adesea barbarii nordici; în aceeaş vreme, el încă din vechime a fost — deşì nu direct prin aceleaşi centre — tot drum mare, imperial, întemeiat în acelaş scop: am văzut mai sus, că atât în Axiopolis cât şi în Capidava existau staţiuni de ***beneficiarii***, deci drumuri oficiale spre marea cale centrală, Marcianopolis, Tropaeum, Ulmetum, linia deltei Dunării.

Iustinian nu restaurează Tropaeum; poate şi fiindcă va fi fost încă în destul de bună stare; în orice caz, măcar de oarecari reparaţii tot va fi avut nevoie, şi totuş Procopius nu pomeneşte nimic de ele. Aceasta nu poate fi o întâmplare. Dimpotrivă: cred că în locul drumului imperial prin Tropaeum, Iustinian preferă pe celălalt pe la Durostorum şi Axiopolis. Şi atunci avem ca staţiuni principale tocmai pe cele citate de Procopius: S. Cyrillus, Ulmetum, Ibida, Aegyssus, — cu ramificaţia veche romană (vezi harta) Ibida-Noviodunum.

Restaurarea Ulmetului de către Iustinian îşi capătă astfel o explicare pe cât de firească, pe atât de potrivită şi cu situaţia mai din vechime a cetăţii: tot pentru aşezarea ei favorabilă pe un mare drum roman şi la răspântia cu alte drumuri, locale, a înflorit centrul roman de aici încă dela început.

Din săpături am putut pe de altă parte constatà, şi care a fost soarta cetăţii după reclădirea ei: în secţiunea A"B" (vezi-o pe p. urm.) se văd la nivelul soclului zidului nu mai puţin de trei straturi de cărbuni, cu cenuşă şi dărâmături, la intervale mici unul de altul.

---

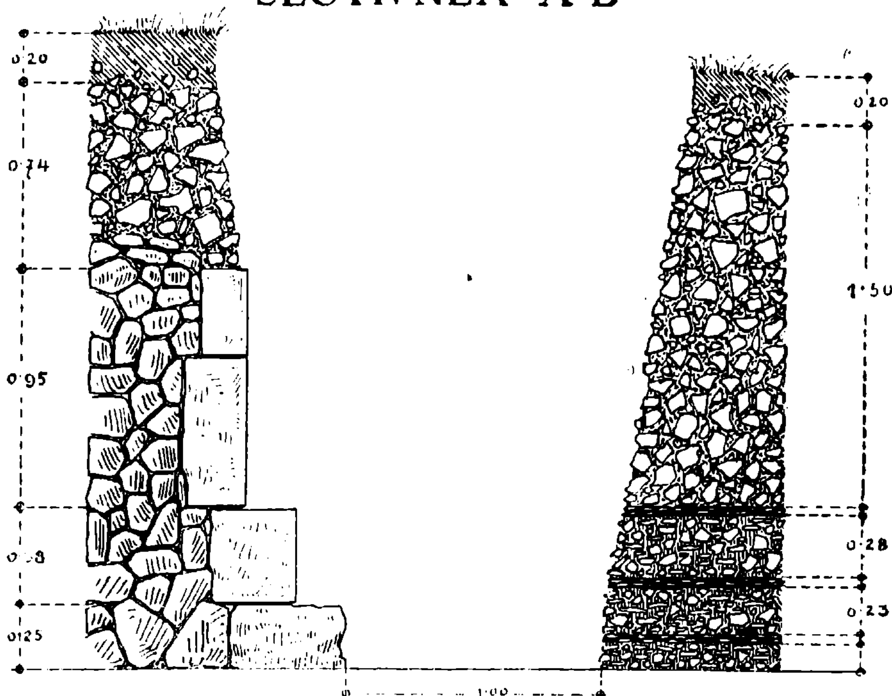
(1) Cf. Weiss, *o. c.*, p. 44.

(2) In ce priveşte cetatea Halmyris, ea trebue căutată la punctul cel mai apropiat dintre lacul Razelm şi anticul braţ dunărean al Dunavăţului de azi (cf. izvoarele la Weiss, p. 55 sq.). Dacă acum ea este identică cu cetatea dela satul Dunavăţul de sus (cum crede Weiss, p. 56), e o întrebare la care nu se poate deocamdată răspunde. Căci tot în apropierea Dunavăţului de sus mai sunt cetăţi la Morughiol, iar cevà mai departe, spre Sud-Vest, pe malul estic al lacului, e cetatea Zaporojeni. Atât Halmyris cât şi Gratiana trebue, fireşte, căutate pe aici, — unde însă anume au fost, deocamdată e cu neputinţă de fixat, până ce prin săpături nu se găsesc alte puncte de sprijin.

(3) Cf. pentru restaurarea Noviodunului de Iustinian, lista lui Procopius, *De aedif.* IV 11, ed. Bonn, p. 307.

Aceste urme a trei mari incendii, cari destul de repede unul după altul au pustiit cetatea lui Iustinian, se pot observà *de jur împrejurul cetății.* In special la poarta de SV și în turnul patrulater de S, cantitatea de cărbuni și cenușă, găsită la acelaș nivel adânc, cu prilejul săpăturilor, a fost extraordinar de mare. Lucrul e clar:

SECTIVNEA A''B''



deabià a apucat Iustinian să reclădească vechile cetăți ale Dobrogei și Avarii și-au început opera lor distrugătoare. Povestirile lui Theophylactus asupra pustiirilor făcute de Avari tocmai în Dobrogea noastră (printre altele citează scriitorul bizantin în special distrugerea cetății Tropaeum), ne arată lămurit, care a trebuit să fie și sfârșitul vieții civilizate, antice, în Ulmetum.

Totuș rezistența străjerilor imperiului în punctul înaintat dela Pantelimon a fost admirabilă. De trei ori a ars cetatea înainte de a fi părăsită de apărătorii ei. Iar în luptele continue nu s'au lăsat neîncercate nici unul din mijloacele de apărare posibile! Porțile au fost întâiu strâmtate, pentru a oferì mai puțin spațiu năvălitorilor de front și a da rândurilor apărătorilor o mai mare adâncime, apoi,

una dintre porţi a fost chiar cu totul astupată. — Fireşte, la urma urmei, totul a fost zadarnic. Ca şi în cetăţile cele mari, ca la *Ibida*-Slava, ori *Tropaeum*-Adamclisi, «Romanii» au cedat. Unii au căzut în lupte, ori au fost ucişi ca prizonieri, alţii au fugit; puţini dintre ei au rămas, şi pentrucă erau prea puţini, s'au topit în massa barbară.

Cu începutul secolului al VII-lea, în Ulmetum, ca şi în toată Dobrogea, stăpânirea romană încetează cu totul. Viitoarele cercetări ne vor da poate mai multe amănunte asupra acestor timpuri târzii. Faptele generale vor rămâneà însă aceleaşi.

Incheind cu acestea prima mea comunicare asupra săpăturilor dela Pantelimonul de sus, îmi fac o plăcută datorie, de a exprimà şi din acest loc mulţumirile mele călduroase colaboratorilor mei pricepuţi şi devotaţi, în opera pe care am pornit-o: domnilor Spiridon Cegăneanu, arhitect, D. M. Teodorescu, asistent la Muzeul Naţional,— H. Metaxa şi M. Doraş, membri ai Seminariului meu de Istoria antică şi Epigrafie, — precum şi în general personalului Muzeului, în frunte cu d-l desemnator D. Pecurariu, şi nu mai puţin d-lui învăţător din Pantelimonul de sus, V. Lepădatu. Cu toţii deopotrivă, după talentele şi cunoştinţele d-lor, au contribuit, urmând cu perfectă înţelegere direcţiumea indicată, metodic-ştiinţific, sau administrativ, la valorificarea cât mai avară a modestelor fonduri, ce ne erau puse de Stat la dispoziţie. Nutresc speranţa, că năzuirile şi entuziasmul nostru vor fi susţinute pe viitor şi de o contribuţie materială mai apreciabilă.

RESUMÉ

Le camp d'Ulmetum.

Résultats de la première campagne de fouilles faite en été 1911.

On connaissait, depuis une vingtaine d'années déjà le nom d'un emplacement romain, que l'on présumait être situé dans la proximité du village Pantelimonul-de-sus, au milieu de la Dobrogea, — où, à une époque plus récente, avait été bâti avec des matériaux anciens, un château-fort, dont les ruines subsistent encore jusqu'à une hauteur de 1—2 m.: c'était le *vicus Ulmetum*, où apparaissent en 140 après J.-Chr. des *cives Romani et Bessi* comme *consistentes vico*, ayant des chefs nommés *principes loci* ou *magistri (vici)*, qui, à leur tour, d'après une autre inscription trouvée dans les ruines du même château-fort, pouvaient être élus comme *quinquennales* de l'entier *territorium Capidavense*, dont Ulmetum était un des éléments constitutifs. Procope mentionne d'autre part, parmi les restaurations de Justinien dans la Scythia minor, l'ὀχύρωμα appelé par lui Οὐλμιτῶν. — Si le château-fort de Pantelimonul-de-sus (où fut trouvée l'inscription avec le nom de *vicus Ulmetum)* et la forteresse de Procope, Οὐλμιτῶν, sont la même place-forte, on gagne pour l'histoire de la Scythie Mineure un important point d'appui, non seulement à l'égard de son histoire militaire, mais aussi en ce qui concerne l'histoire économique du pays au temps des Romains. En effet, la position centrale de Pantelimonul-de-sus indique par soi-même à ce point un grand embranchement de chemins (voir la carte) venant du Sud au Nord, ainsi que de l'Est à l'Ouest, pour la circulation sur les voies impériales vers le Nord et sur les routes locales de la Mer grecque au Danube romain. Ce fut un motif puissant entre autres pour lequel nous nous sommes décidés à entreprendre des fouilles à Ulmetum.

Le château-fort de Pantelimonul-de-sus est situé à l'extrémité SE d'un grand plateau, 150 m. au-dessus du niveau de la Mer. Sa position — assez bien couverte par des hauteurs lointaines — est très heureusement choisie pour dominer les hauteurs environnantes, ainsi que pour être à l'abri des vents froids du NE. Au SE et au NE le camp est défendu par un grand ravin très escarpé, au fond duquel serpente un ruisseau. Au

NO et au SO, à vingt mètres du mur, s'élève, comme défense accessoire, un *vallum* qui tourne, toujours à égale distance du NE au SO, le mur du camp et donne à la forteresse une appréciable force de résistance contre une attaque de ce côté.

. Le plan du camp affecte la forme d'un trapèze irrégulier, de presque 140 mètres de largeur (maximale) sur presque 160 mètres de longueur.

Le mur d'enceinte de 2 m. 60 d'épaisseur est construit en béton bien pilonné et revêtu de grands blocs équarris (entre eux beaucoup de monuments votifs ou funéraires, encastrés souvent avec leur surface sculptée en dehors) seulement à l'extérieur, tandis que la face intérieure est travaillée en *opus incertum*. L'état de conservation du mur d'enceinte est assez mauvais. Parfois il est rasé jusqu'au socle, grâce aux chercheurs de trésors ou aux «archéologues» locaux, qui ont fait des «fouilles» avant notre Musée National. Le tracé du mur est quand même, sur tout le pourtour du camp, non seulement absolument certain, mais encore, après les déblayements que nous avons faits, bien visible (voir les planches ci-jointes).

Le mur du camp est flanqué de nombreux bastions, saillants vers l'extérieur, suivant les données de l'art de construire du Bas-Empire. Pendant notre première campagne de fouilles nous avons déblayé les trois côtés du camp, vers le NE, le NO et le SO, avec trois tours rectangulaires, sur chacune de ces trois faces, deux tours circulaires d'angle au Nord et à l'Ouest, et quatre tours demi-circulaires, flanquant les deux portes du camp, du NO et du SO (voir le plan de la forteresse, p. 506, fig. 3). Il nous reste encore à fouiller la face du SE, pour pouvoir préciser le nombre total des portes et des tours du camp.

Sur la face du NE, longue de 135 m. 50, on ne trouve aucune porte; (c'est de ce côté que le ravin défendant la forteresse, est le plus escarpé), mais on constate exactement au milieu du front un bastion rectangulaire de 7.20×10.50×6.70 m., sur les trois faces extérieures; les courtine ainsi formées par cette tour et les deux tours d'angle présentent chacune une ligne de défense de 62 m., c'est-à-dire beaucoup plus considérable que ne le sont de coutume les courtines des camps du Bas-Empire, lesquelles n'ont habituellement que 15 à 40 m. de longueur. Certes le profond ravin qui protège de ce côté la forteresse suppléait amplement à la défense de cette face.

Les deux autres faces déblayées jusqu'ici ont chacune une porte percée d'une seule ouverture et flanquée de deux tours demi-circulaires de 10 m. de diamètre et de 7 m. 50 de profondeur. Les portes (à peu près égales: le front de la porte du SO: 7 m. 40 [pour 6 m. 70 de la porte du NO]; les ouvertures sont égales pour les deux: c. 3 m. 70) étaient fermées par des coulisses *(cataractae)*, à en juger d'après les vestiges, très

bien conservés, de la fente pratiquée à cet effet dans la muraille, que nous avons constatés à la porte du SO. La porte du NO avait été, déjà depuis la dernière attaque des barbares contre la cité, complètement obturée par de grands blocs dans le bas et de plus petits dans le haut, amassés en *opus incertum* dans son ouverture sur toute la profondeur de l'entrée. Mais les deux portes avaient subi antérieurement, probablement en même temps — peut-être à l'occasion de l'invasion des Avares — une opération assez intéressante pour n'être pas omise dans ce résumé. On réduisit, sur la gauche, d'un tiers la largeur de l'entrée — en lui laissant seulement 2 m. 50 d'ouverture — et à cette occasion on obtura aussi la fente gauche de la *cataracta*, sans en pratiquer une autre dans le nouveau pilier, ce qui montre qu'en ce temps-là on renonça à employer la coulisse pour fermer les portes.

Sur la face NO, outre les tours de la porte et les tours d'angle, nous remarquons une grande tour rectangulaire, de 13×20×13 m. sur les trois faces extérieures, qui occupe le point le plus élevé de la forteresse, et qui, de même qu'à Troesmis (restaurée aussi par Justinien), paraît jouer le rôle d'une *φρουρά* (v. Procope) ou *castellum civitatis*.

Sur la face du SO, nous trouvons également une tour quadrilatérale affectant la forme d'un trapèze irrégulier dont l'emploi, à en juger par les découvertes faites ici (une grande quantité d'os non-calcinés, de fragments de vases avec, sur les parois, des restes desséchés du liquide contenu, une meule à main, des semences de lin, une clochette en bronze, peut-être une bélière, etc.), nous semble être celui d'une chambre à provisions.

Les deux tours circulaires d'angle, jusqu'à présent fouillées, sont de dimensions inégales: la tour du N a 15 m. 60 de diamètre, tandis que celle du Sud n'en a que 12.

Les courtines de la face du NO ont 27, 21, r. 41 mètres, celles de la face du SO, 17.50 et 22.65 mètres de longueur.

Le plan général du camp, la technique — assez négligée — de ses remparts, ainsi que les monuments d'une époque assez basse (v. ce qui suit) qui ont servi de revêtement à la face extérieure du mur, nous indiquent avec la plus grande probabilité le temps de Justinien comme époque de la construction de notre château-fort.

L'étude des monuments découverts pendant la première campagne de fouilles (voir leur transcription plus haut, p. 529 et s.) nous donne en premier lieu la conviction que le *vicus Ulmetum* de l'inscription mentionnant les *cives Romani et Bessi consistentes v. U.*, trouvée dans les ruines de la forteresse a dû être situé, sinon sur l'emplacement même du camp, au moins dans son immédiate proximité. En effet nous voyons par l'onomas-

tique de nos inscriptions que la population locale se composait en grande partie de Romains et de Thraces. L'élément romain, qui est le plus nombreux, est représenté par les familles suivantes: Aelia, Aemilia, Calventia, Cocceia, Flavia, Iulia, Longinia, Ulpia, Valeria: toutes, surtout la famille Valeria, ont de nombreux descendants. Pour la ptupart ces familles nous paraissent, d'après leurs gentilices, plus anciennes — en ce qui concerne leur romanisme — que les innombrables Aelii, Aurelii, etc., des provinces romaines au II-e jusqu'au IV-e siècle après J.-Chr. D'autre part, nous ne trouvons ici aucun vétéran; tous les colons sont civils. Pour l'un d'eux, Calventius, nous pouvons même établir sa patrie: il est venu chez nous du Norique. Pour les autres Romains d'Ulmetum nous ne pouvons que présumer leur origine occidentale. L'élément thrace nous apparaît individuellement dans deux monuments: nous connaissons la famille d'Attas, fils de Posses (son père portait donc un nom thrace, mais son fils s'appelle Iustus) et la famille d'Ithazis Dada (sa femme se nomme Ziftia). — Comparé à ces deux éléments constitutifs de la population d'Ulmetum, l'élément grec ou oriental y est à peu près insignifiant; il est représenté par des femmes mariées à des Romains, ou par des affranchis faisant office d'*actores* auprès des grands propriétaires ruraux d'Ulmetum. C'est à peine si à l'époque chrétienne de l'Empire (V—VI siècle) nous connaissons ici deux familles grecques, qui d'après les noms de leurs membres semblent être venues de l'Orient (peut-être de l'Égypte, qui a toujours été, depuis le I-er siècle ap. J.-Chr., en relations directes avec Tomi, la métropole de la Scythie Mineure). — Il faut mentionner aussi concernant la localisation d'Ulmetum à Pantelimonul-de-sus, les relations, que nous constatons dans les inscriptions, entre les diverses familles d'Ulmetum et leurs descendants, d'un côté avec Capidava sur le Danube, de l'autre avec Histria, le grand port grec sur la Mer Noire: un *princeps loci* d'Ulmetum est en même temps *quinquennalis territorii Capidavensis;* Cocceius Elius d'Ulmetum est originaire de Capidava, où il a de nombreux parents, apparemment grands propriétaires ruraux dans le territoire de Capidava; un Aelius L..., sénateur d'Histria, fut enseveli à Ulmetum, où il possédait, à ce qu'il parait, des terres. — Si nous tenons compte du passage de Procope, où il est parlé des restaurations faites par Justinien dans la Dobrogea, en les énumérant du Sud au Nord: S. Cyrille (près d'Axiopolis), Ulmetum, Ibida et Aegyssus, cette position d'Ulmetum dans la contrée de Pantelimonul-de-sus acquiert encore une note intéressante au point de vue de son importance stratégique et économique, comme centre d'embranchement de toutes les voies de la Scythie centrale.

Les inscriptions, les monuments figurés, les petits objets d'emploi usuel

trouvés dans les fouilles de notre château-fort nous donnent une idée assez claire de l'aspect vraiment caractéristique que prend la lutte entre le Romanisme et l'Hellénisme dans la Mésie inférieure, territoire de frontière des deux mondes antiques: c'est la concurrence ininterrompue, l'endosmose et l'exosmose ethnique et spirituelle, qui, plus énergique et plus opiniâtre que partout ailleurs, modifie continuellement à travers les siècles, les bornes entre l'Orient et l'Occident. L'élément grec apparaît à Ulmetum sans aucune organisation spéciale et indépendante, ethnique ou sociale; les femmes grecques mariées aux Romains, de même que les affranchis d'origine grecque, parlent le latin; mais la façon de désigner leurs fils devient grecque: soit à l'égard des noms mêmes, soit en ce qui concerne la formation des noms civils. La famille de Valerius Valens (v. p. 541) adopte pour tous ses descendants la filiation de forme grecque (et aussi de forme barbare), avec le nom du père au génitif. Ainsi Aemilius Postumini (p. 544) et sa femme Theodote nomment un de leurs fils Theodorus, L. Valerius Victorinus (p. 556) et sa femme Ulpia Nicandra, nomment leur fils L. Valerius Soter, et leur affranchi L. Valerius Nilus. — En ce qui concerne les Thraces et spécialement les Bessi d'Ulmetum, ils sont, pour ainsi dire, les représentants les plus fidèles de la civilisation grecque. Avant même l'arrivée des Romains dans ces contrées, ils eurent, surtout dans le Sud (d'où les Besses venus en Scythie Mineure) pour maîtres les Hellènes. Attas, fils de Posses (p. 561), parle encore, au II-e siècle, le grec à Ulmetum, quoiqu'il eût donné à son fils le nom de Iustus. Son monument funéraire est apparemment l'oeuvre d'un artisan grec de Tomi ou de Histria,—d'ailleurs comme la plupart des monuments votifs et funéraires d'Ulmetum. En effet les relations commerciales entre les camps romains du Danube scythique et les villes grecques de la Mer Noire prenaient de préférence déjà à l'époque préromaine, la route qui conduisait par la vallée de Casimcea en amont du Taşaùl vers Carsium, Cius, Beroe, Troesmis, etc., en passant par Pantelimonul-de-sus (Ulmetum). Ce voisinage du monde grec se révèle à Ulmetum par une influence très-caracterisée d'ordre spirituel: sur l'art, sur les croyances et les coutumes des Romains et des Thraces locaux. Ce fait est d'autant plus remarquable, que l'élément romain d'Ulmetum constitue d'autre part dans le territoire rural de Capidava, conjointement avec les autres colons, une force vraiment imposante comme cohésion et pureté du romanisme. Si nous examinons les reliefs des monuments funéraires trouvés dans le camp, nous reconnaissons partout, soit les modèles grecs, soit même la main habile de l'artisan grec. C'est ainsi que le monument d'Ithazis Dada avec son bel encadrement filets de lierre, ou le monument martelé de représentant Thanatos (p. 539 et planche VII), ou l'autel funéraire encastré

dans la tour gauche de la porte du NO, avec la scène du repas funèbre (p. 548 et pl. XII, fig. 2), nous apparaissent, par leur technique ainsi que par leur style, comme des oeuvres directement influencées par l'art grec des villes de la Mer Noire.

Nous devons tirer la même conclusion de l'examen des restes de céramique et de verrerie trouvés à Ulmetum. Nous n'avons pas encore rencontré de vases entiers, mais seulement des fragments de poterie: les uns pétris d'une pâte rudimentaire, mal cuits et primitivement ornementés, d'autres, également produits de l'industrie locale, mais mieux travaillés et cuits, — enfin un grand nombre de restes, d'une pâte compacte et parfaitement cuite, d'origine étrangère; la variété d'ornements de ces vases, indigènes ou importés, est d'autant plus grande que les mêmes motifs ont été au cours des temps empruntés réciproquement et multipliés à l'infini par les fabricants gréco-romains du Bas Danube, comme nous l'avons constaté sur les ruines mêmes d'un grand nombre de camps romains et de villes grecques pendant nos voyages. Par voie d'importation des villes grecques du Nord ou du Sud (documentée par les cachets imprimés sur les anses de ces vases), sont venus en Scythie, et particulièrement à Ulmetum, en dehors des poteries en terre cuite, aussi de nombreux vases en verre, de diverses formes et dimensions, trouvés seulement en minces fragments, qui ne permettent dans beaucoup de cas, pas même la reconstruction la plus approximative de leur forme primitive.

De l'époque chrétienne nous n'avons à Ulmetum que deux monuments. L'un latin, à peu près totalement mutilé (p. 546), l'autre grec (p. 535), qui nous fait connaître deux familles grecques apparentées, d'origine probablement orientale.

Le fait, bien établi, que le camp et l'emplacement civil d'Ulmetum se présentent dès le commencement de leur histoire (le premier document est de l'an 140 ap. J. Chr.) comme un centre d'une assez grande importance militaire et civile, trouve son explication dans les faits d'ordre géographique qui ont déterminé précisément sur ce point l'embranchement d'une voie impériale (Marcianopolis, Tropaeum, Noviodunum) et de plusieurs routes provinciales (de Tomi à Carsium, de Histria à Capidava, etc.). Comme on peut le voir par la carte ci-jointe, basée non seulement sur les matériaux publiés, mais aussi sur les données inédites qui depuis près de trente années se sont amassées dans les archives du Musée National, sans avoir été jusqu'ici exploitées à ce point de vue, la grande route militaire qui longe le Danube jusqu'à son embouchure pour se diriger ensuite vers le Sud sur les bords de la Mer, est reliée à l'autre grande voie, qui traverse du Sud au Nord l'intérieur de la Dobrogea, par une quantité de

routes locales s'embranchant aux principales stations de la voie de l'intérieur, c'est-à-dire à Abrittus, Tropaeum, le camp près la gare Mircea-Vodă, Ulmetum et le camp de Kizilassar, le plus grand de la Scythie Mineure, dont nous avons essayé l'identification avec l'Ibida de Procope. (Dans le C. I. L. III, suppl. II, tab. IV, cette route a un tracé assez différent de la nôtre). Parmi ces carrefours, celui d'Ulmetum nous apparaît comme un des plus importants, autant par le nombre des voies qui s'y entrecroisaient, que par la valeur intrinsèque des denrées qui circulaient sur ces voies. En effet par Ulmetum se faisait le raccordement de la métropole Tomi avec la région du centre et du Nord-Ouest de la province, ainsi que celui de l'importante ville grecque Histria avec le centre et le Sud-Ouest de la province, et encore la jonction des camps du Danube, Axiopolis, Capidava, Carsium, Cius, Beroe, Troesmis, avec la région de l'Est par les routes qui conduisaient: 1° du camp romain de Seimenii-mari, par l'antique emplacement rural de Băltăgeşti, où le chemin s'embranchait avec la route de Capidava à Ulmetum; 2° de Carsium par Terzikioi à Ulmetum; 3° d'Ulmetum par Cogealac et Tariverdi à Histria; 4° d'Ulmetum par Chirişlic, Cavargic, Cicracci, Canara et Palazu-mare à Tomi; les tracés de toutes ces voies sont assez amplement documentés par les restes épigraphiques, archéologiques et numismatiques qu'on a découverts sur leur parcours.

Outre l'importance extrinsèque de notre camp d'Ulmetum, les fouilles de la première campagne nous révèlent encore assez de détails historiques pour pouvoir essayer dès à présent une reconstitution de son développement à travers les siècles.—La fondation d'Ulmetum dans la position centrale que nous avons déjà discutée, dut avoir lieu avant l'année 140, époque à laquelle nous trouvons ici les *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto*, qui consacrent une *ara* à Jupiter et à Junon, *per magistrum L. Valerium Maxellium*,—et il n'est pas impossible que dès Trajan, qui le premier installa deux légions dans ces contrées (la V-ème Macedonica à Troesmis et la XI-ème Claudia à Durostorum), l'on eût organisé une *mansio* avec un *castellum* à Ulmetum, où déjà du temps d'Ovide les Besses formaient peut-être avec les Daces du territoire de Capidava, la plupart de la population locale. Autour de ce castellum seraient venus ensuite de l'Occident les colons romains que nous y constatons en l'an 140, et qui auraient donné à l'emplacement le nom romain d'*Ulmetum*, d'après l'ormaie qu'ils avaient trouvée dans la région. Bientôt après leur arrivée, leur établissement obtint la constitution de «vicus», avec le droit d'avoir des *magistri* ou *principes loci*, et, en cette qualité, de s'allier aux autres *vici* thraco-romains du *territorium Capidavense*, pouvant élire parmi eux des *quinquennales* du *territorium* entier.

Au III-ème ou au IV-ème siècle, Ulmetum aurait été transformé, selon la

nouvelle coutume répandue partout dans l'empire romain, en un château-fort avec de puissants remparts et bastions en pierre. Mais ce camp fut détruit, peut-être par les Huns, après lesquels les Slaves occupèrent tout le pays, et la cité fut tellement dévastée, que, d'après Procope, elle ne garda plus, des temps passés, que son nom. Justinien la restaura entièrement. Mais les Avares firent de toute la Scythie Mineure, ainsi que le raconte Théophylacte, un désert. Toutefois, parmi ces cruelles vicissitudes, la vie antique ne put être complètement détruite dans cette contrée: les deux inscriptions chrétiennes d'Ulmetum (l'une, c. 400, l'autre, c. 500 ap. J. Chr.) nous le témoignent.—Dans ce dernier combat de la civilisation contre la barbarie, le camp fut trois fois brûlé: trois couches de charbon et de cendres se succédant à courts intervalles tout autour du château-fort (v. la section A″ B″, p. 598) attestent ces faits. Les Romains résistèrent avec acharnement, en utilisant tous les moyens de défense possibles: en premier lieu ils rétrécirent les entrées du camp, puis ils bouchèrent complètement la porte du NO. Mais leur valeur et leur adresse restèrent sans effet. Au VII-ème siècle la domination romaine cesse d'exister à Ulmetum, ainsi que dans toute la Scythie Mineure.

CUPRINSUL

LEGENDA PLANURILOR ŞI SECŢIUNILOR

 ZID

 PAMANT

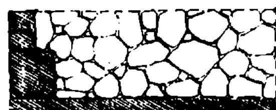
 MOLOZ

 BETON

 PLACAJ DE PIATRA ECVARISATA.

 INNOIRI ALE ZIDVLVI.

 PARTEA VECHE DIN ZID.

 SECTIVNI

 CARBVNE CENVŞĂ SI DĂRĂMĂTVRI



Fig. 1. — Valul cetății paralel cu laturea NV.



Fig. 2.—Laturea de NE. Curtina dintre turnul de colț la E și turnul patrulater din mijloc.

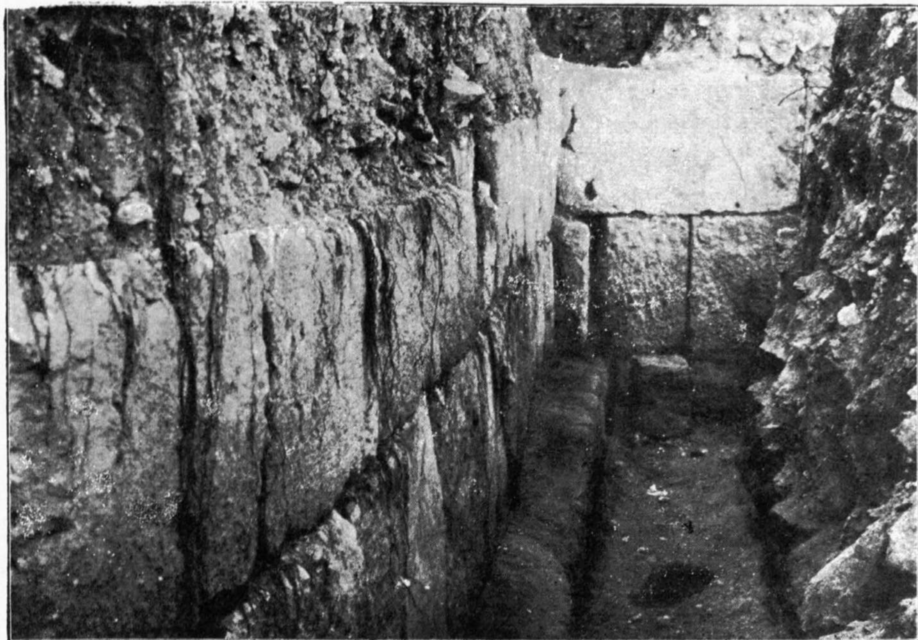


Fig. 1. — Laturea de NE. Incheierea primei curtine cu turnul patrulater din mijloc.



Fig. 2. — Laturea de NE. Monument funerar al unui senator din oraşul Histria (întreb. ca material de construcţie la colţul de E al turnului patrulater).

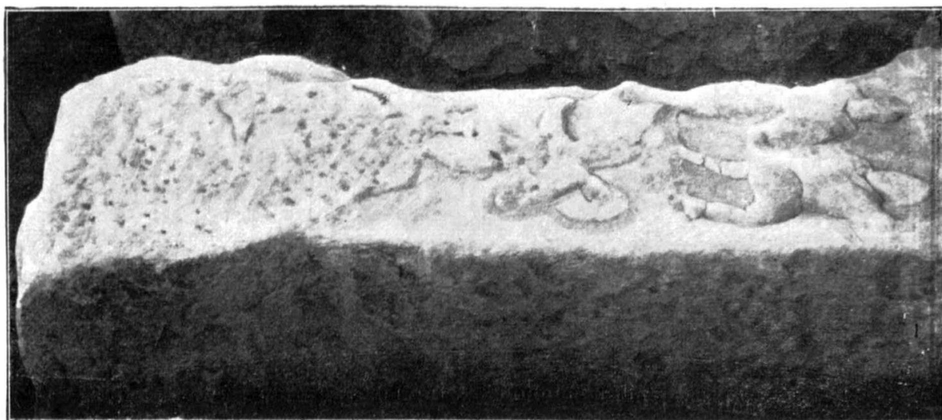


Fig. 1. — Faţa laterală a monumentului precedent.

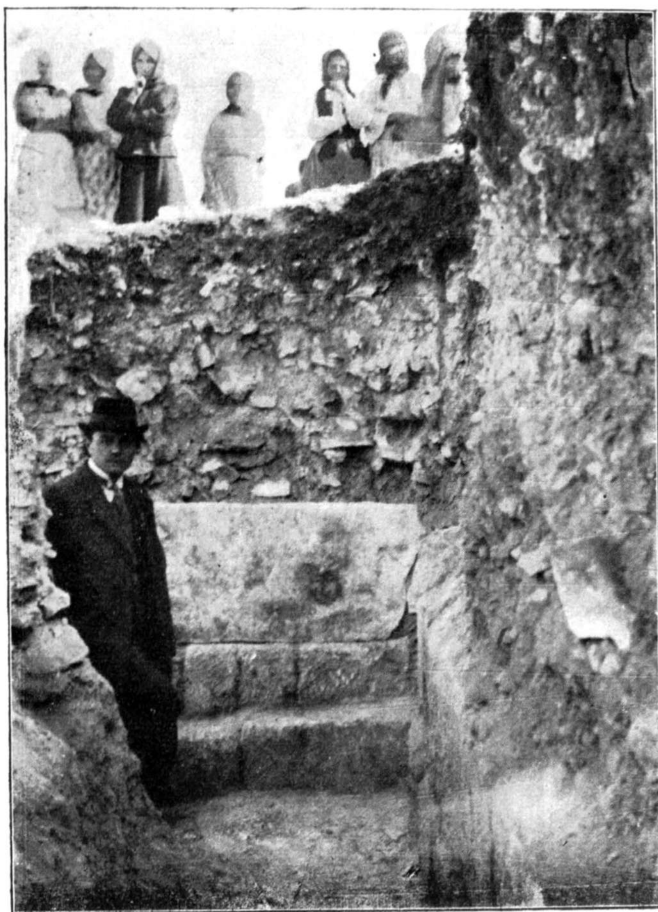
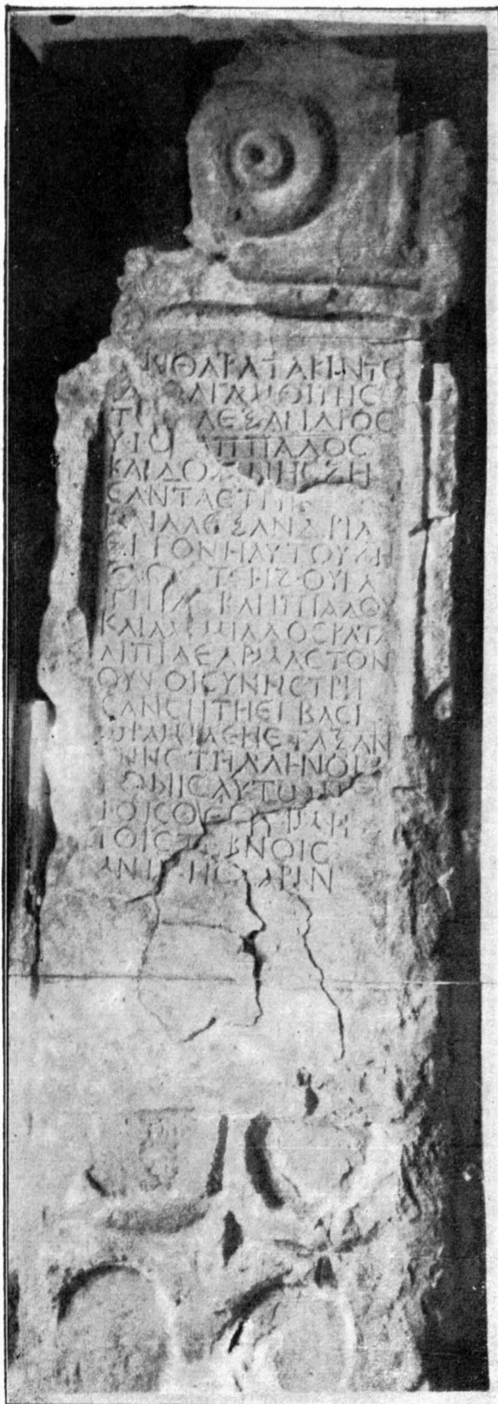


Fig. 2. — Laturea de NE. Incheierea turnului patrulater cu a doua curtină. Monumentul funerar creştin de pe pl. următoare, «in situ».



Laturea de NE. Monumentul funerar creștin întreb. ca piatră de placaj pe laturea de N a turnului patrulater, la încheierea cu curtina a doua.



Fig. 1. — Laturea de NE. A doua curtină: între turnul patrulater și turnul rotund din colțul de N.

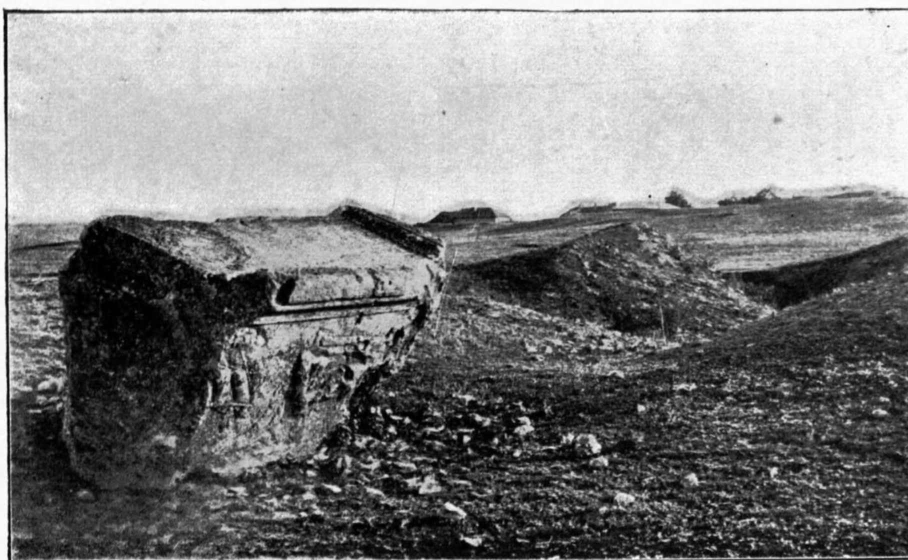


Fig. 2. — Laturea de NE. Monumentul funerar al magistratului rural C. Iulius Quadratus și groapa făcută de locuitori cu ocazia scoaterii lui. (Vedere din exterior).

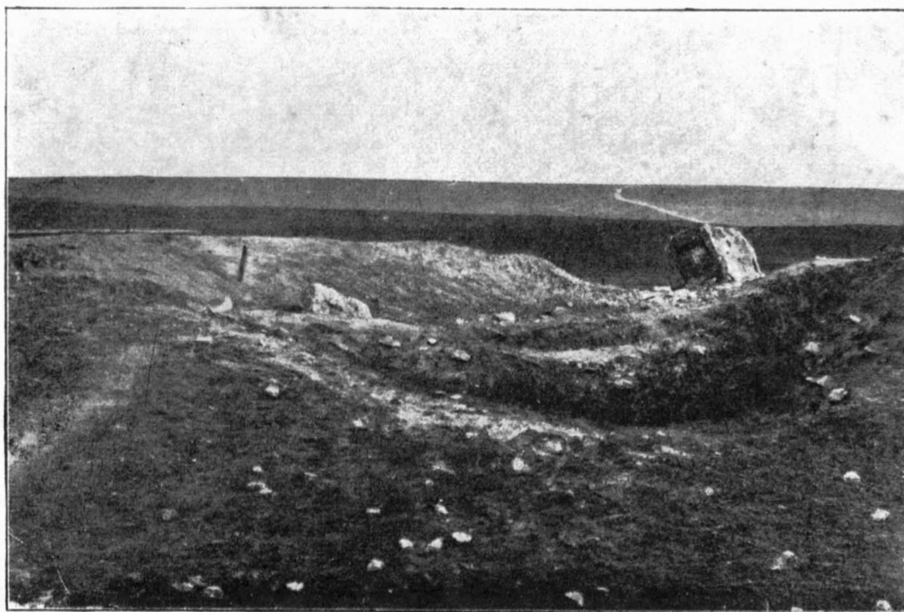


Fig. 1. — Laturea de NE: Groapa din care a fost scos monumentul lui C. Iulius Quadratus. (Vedere din interior).



Fig. 2. — Turnul rotund de N: Arcul dinspre V; în placaj mon. funerar cu Thanatos.

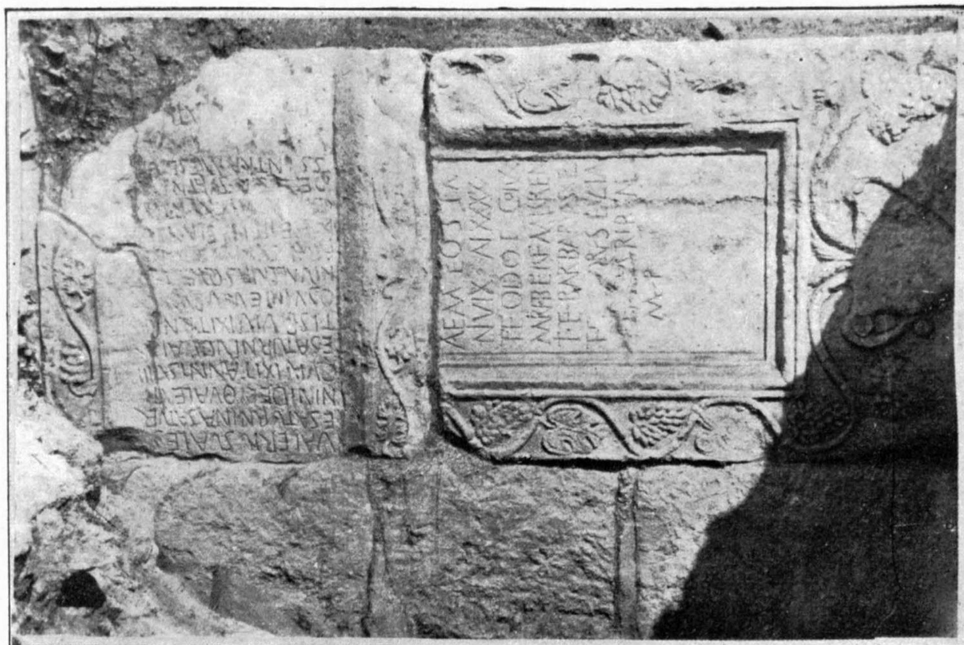


Fig. 1. — Turnul rotund de N. Monumente funerare întrebuințate ca material de construcție, cu fața la aier.



Fig. 2. — Turnul rotund de N. Monument funerar pus de un Valerius Valens și soția sa, celor trei copii ai lor, morți unul după altul în interval de șapte luni.



Fig. 1. — Turnul rotund de N. Monument funerar al unuia Aemilius Postumini.



Fig. 2.— Laturea de NV. Prima curtină, dela turnul rotund de N până la turnul din stânga al porţii de NV.

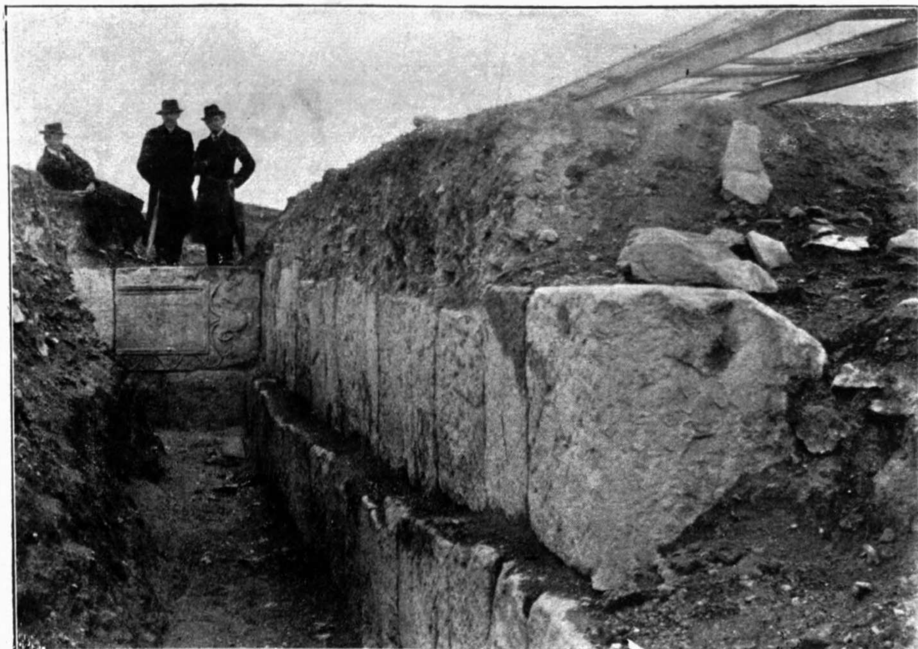


Fig. 1. — Laturea de NV. Incheierea primei curtine cu turnul rotund de N.



Fig. 2.— Laturea de NV. Fragmente de monumente funerare întrebuinţate ca placaj pe întâia porţiune a primei curtine.

Fig. 1 — Laturea de NV. Monument funerar întrebuinţat, ca piatră de placaj (cf. precedentele trei figuri).



Fig. 2. — Laturea de NV. Incheierea primei curtine cu turnul stâng al porţii de NV.



Fig. 1. — Laturea de NV. Incheierea primei curtine cu turnul stâng al porţii NV.

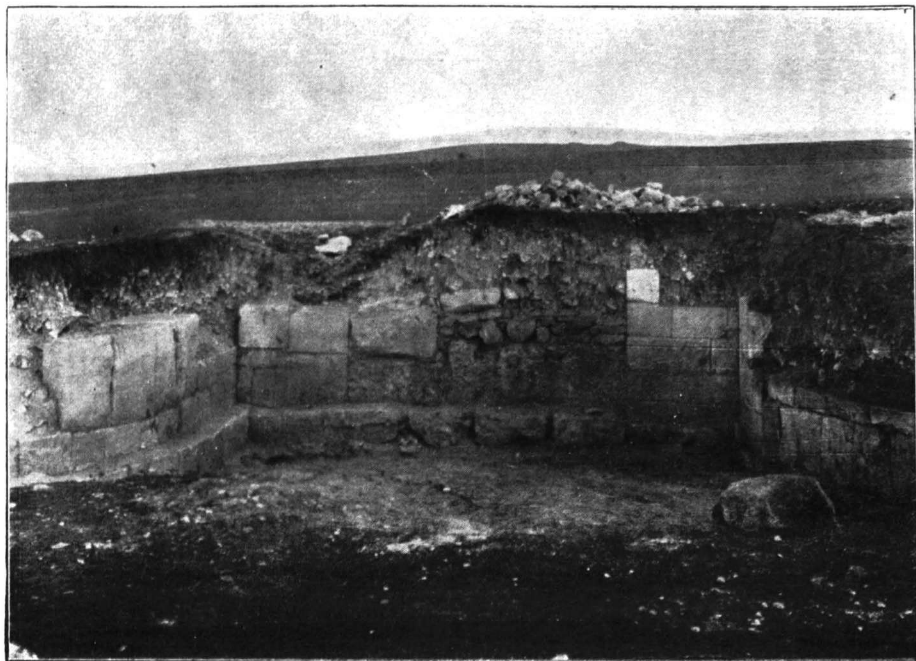


Fig. 2. — Laturea de NV: poarta (astupată din vechime).

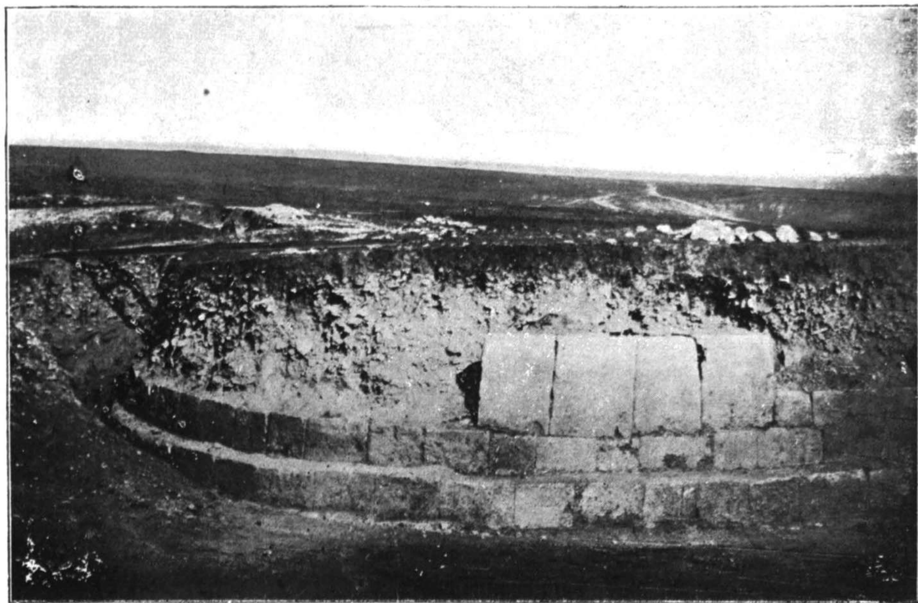


Fig. 1. — Laturea NV. Turnul stâng al porţii de NV.



Fig. 2. — Laturea de NV. Monument funerar întreb. ca placaj în turnul stâng al porţii NV. (Cf. fig. precedentă, prima piatră mare dela dreapta, din rândul al treilea).

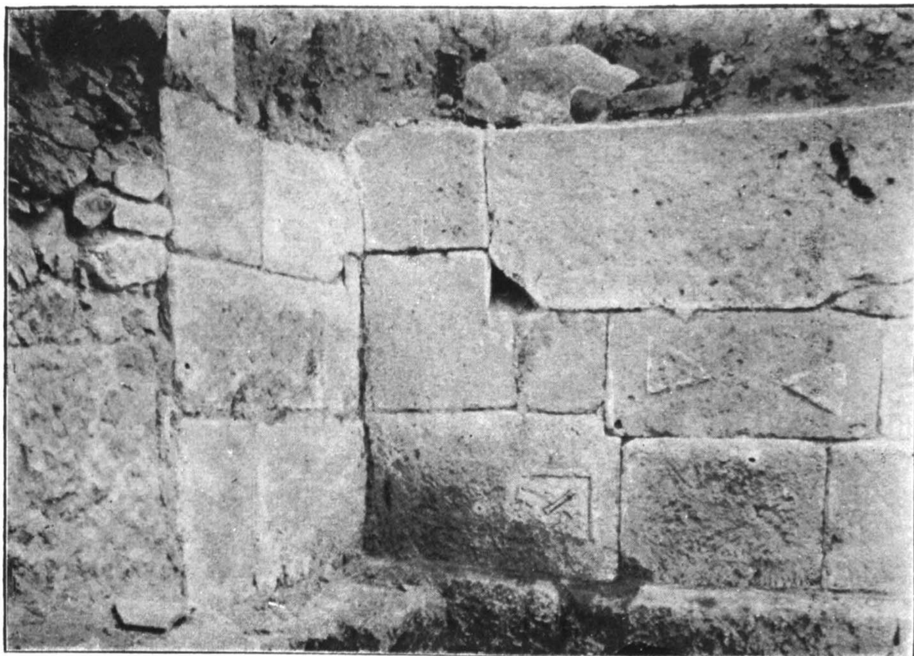


Fig. 1. — Laturea NV. Incheierea uşorului drept al Porţii NV cu turnul din dreapta.

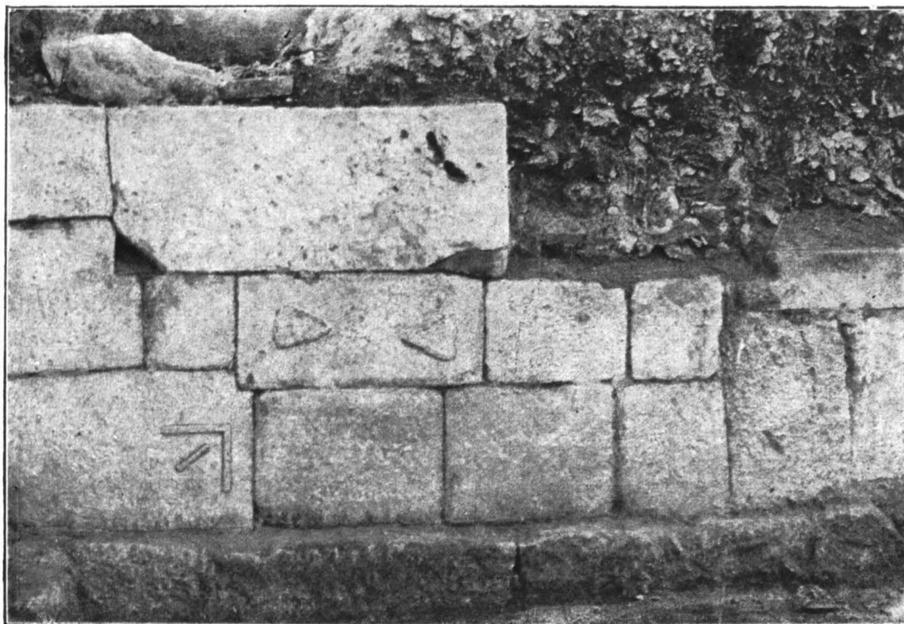


Fig. 2. — Laturea NV. Piatră cu semne de zidari, monumente şi urme de monumente (funerare) în placajul turnului drept al porţii NV. (Cf. şi fig. precedentă).



Fig. 1. — Laturea de NV. A treia curtină, dela turnul patrulater de NV până la turnul rotund de V (văzută de lângă turnul patrulater).



Fig. 2. — Laturea de NV. Aceeaş curtină (văzută de lângă turnul rotund).

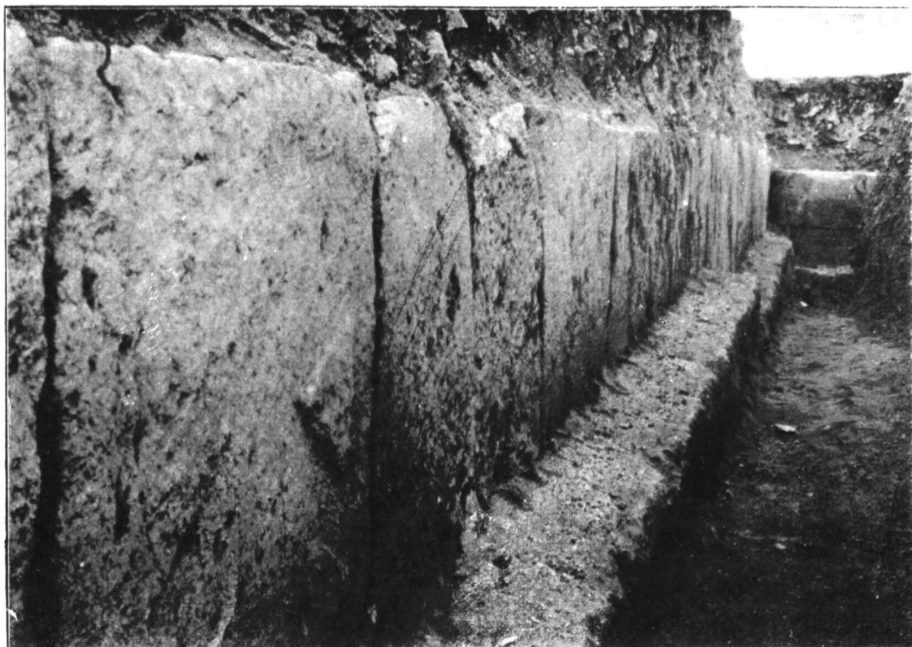


Fig. 1. — Laturea de SV. Prima curtină, între turnul rotund de V, şi turnul stâng al porţii de SV.



Fig. 2. — Laturea de SV. Poarta.

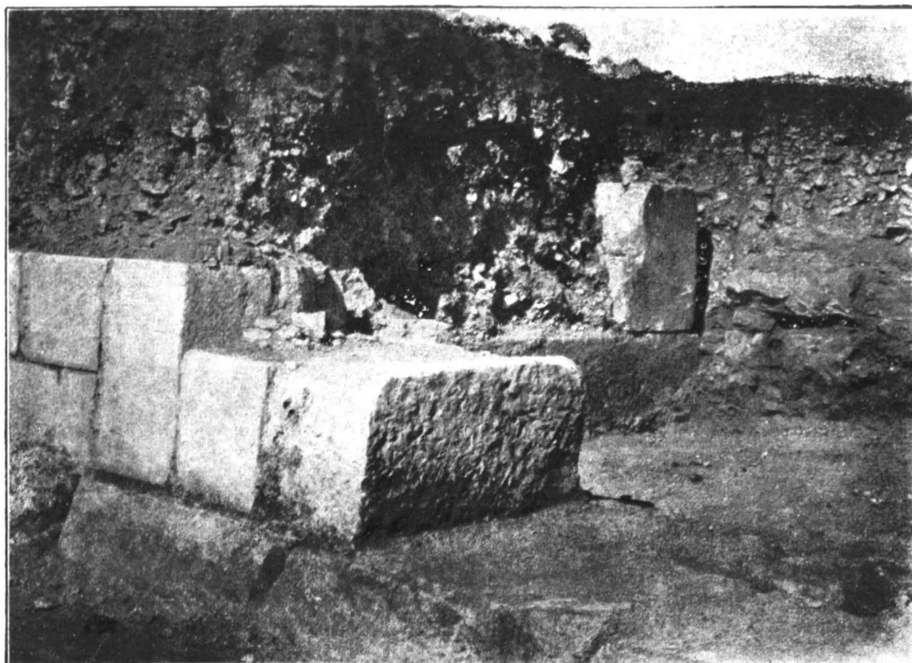


Fig. 1. — Laturea de SV. Ușorul stâng al porții de SV.

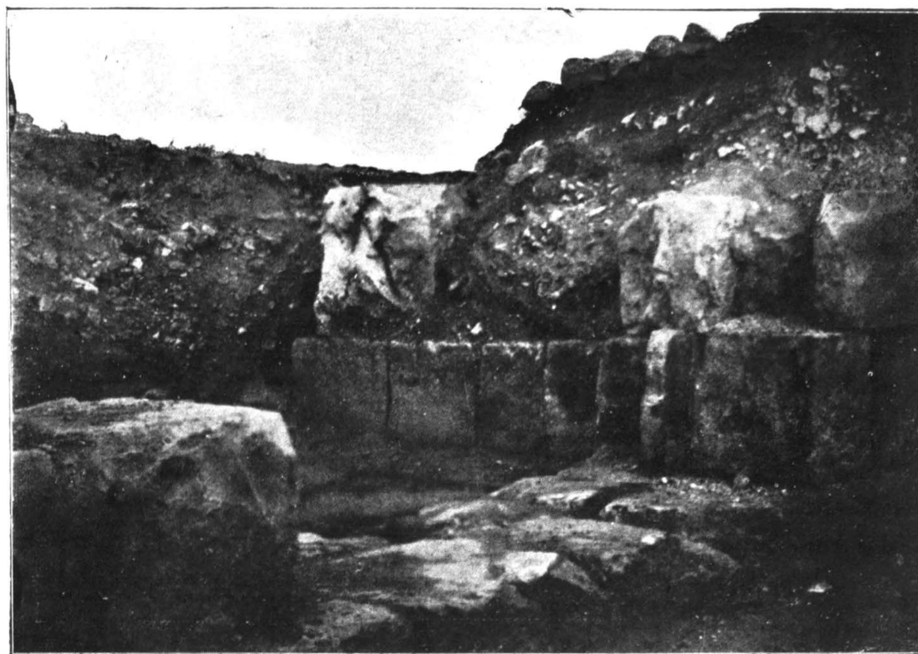


Fig. 2. — Laturea de SV. Ușorul drept al porții de SV.



Fig. 1. — Laturea de SV. Turnul stâng al porţii de SV.

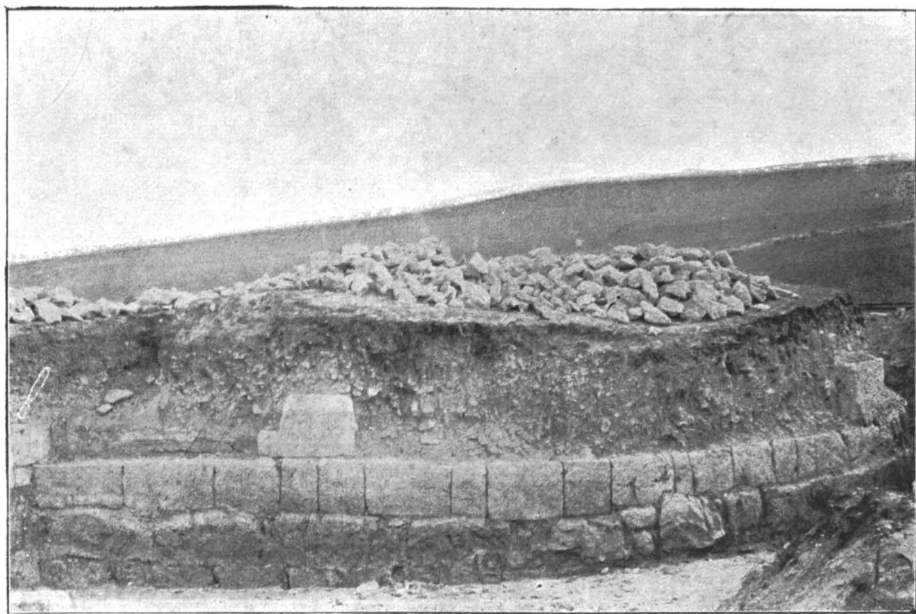


Fig. 2. — Laturea de SV. Turnul drept al porţii de SV.

Fig. 1. — Laturea de SV. Monument votiv întrebuințat ca material de construcție la turnul stâng al porții de SV.



Fig. 2. — Laturea de SV. Monument funerar găsit în dărâmăturile porții de SV.



Fig. 1. — Altar votiv găsit în dărâmăturile porţii de SV.

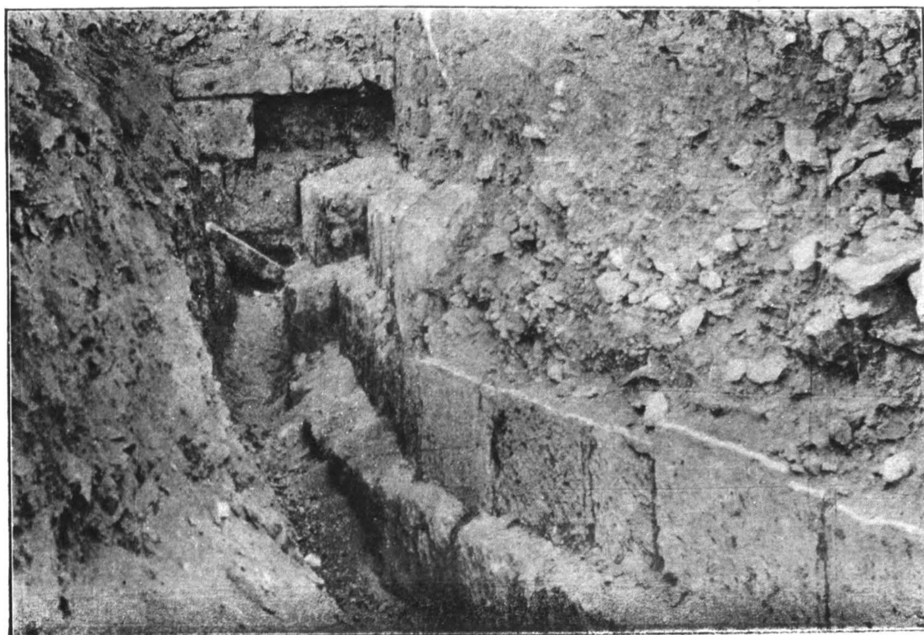


Fig. 2. — Laturea de SV. A doua curtină, între turnul drept al porţii de SV şi turnul pătrat de S.



Fig. 1. — Laturea de SV. Inscripţia unui monument funerar întrebuinţat ca piatră de placaj pe curtina a doua a laturei de SV.

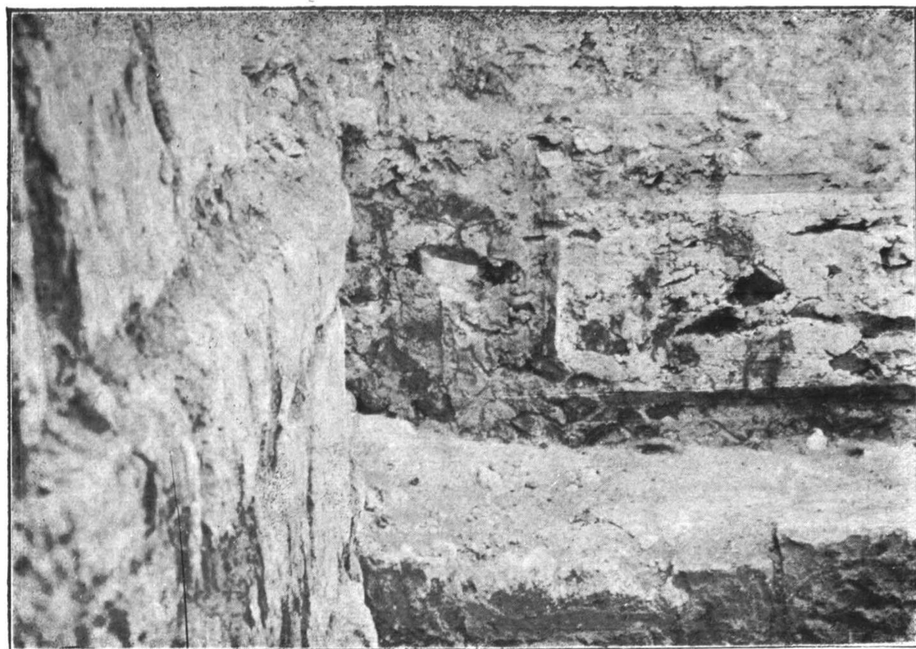


Fig. 2. — Laturea de SV. Urmele lăsate în beton de monumentul precedent.

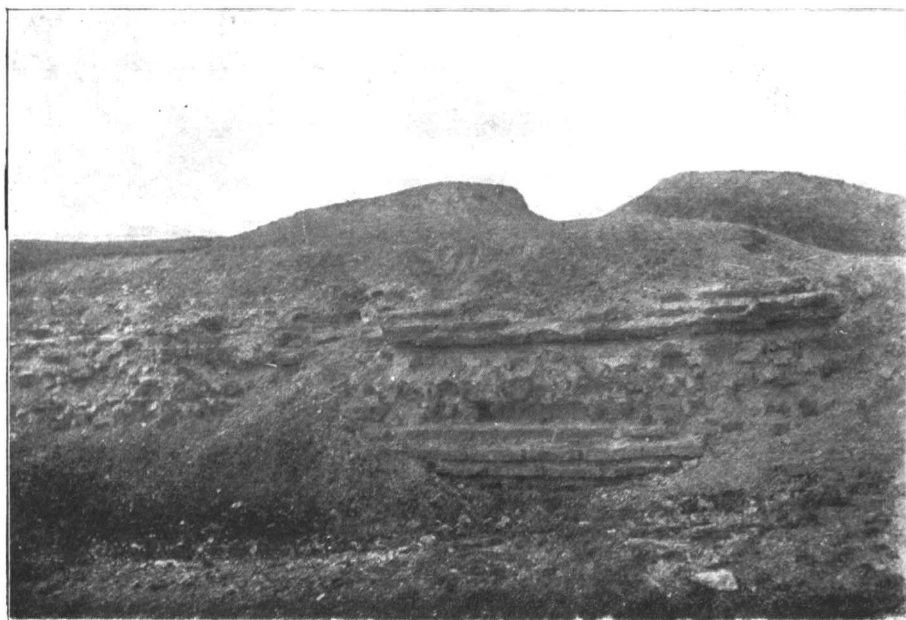


Fig. 1. — Cetatea dela Celeiu (jud. Romanaţi). Zid făcut din rânduri alternative de piatră şi cărămidă.

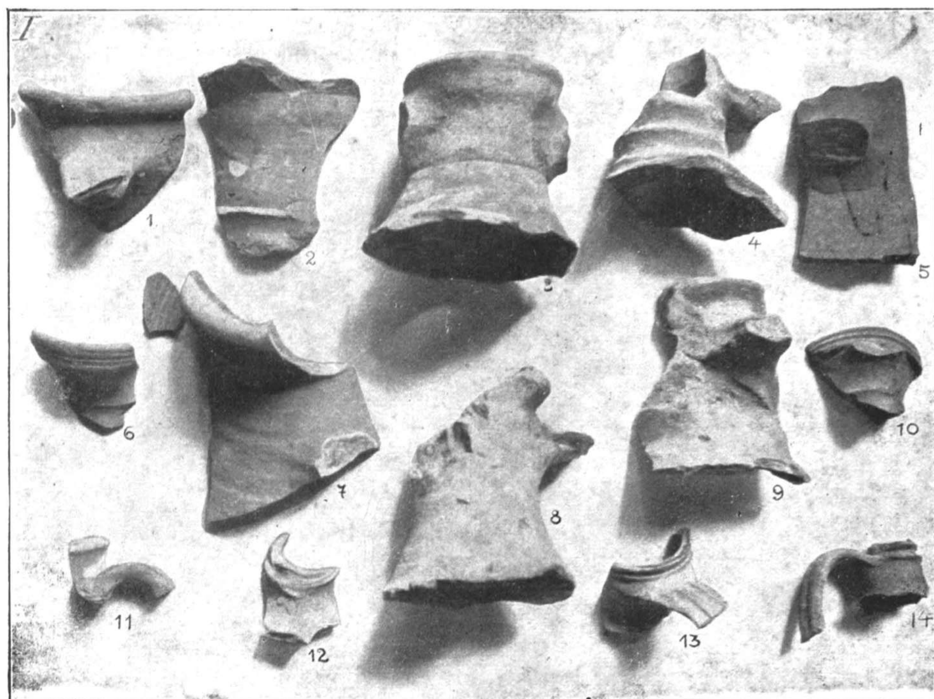


Fig. 2. — Cetatea Ulmetum. Fragmente de vase de lut.



Fig. 1. — Cetatea Ulmetum. Fragmente de vase de lut.

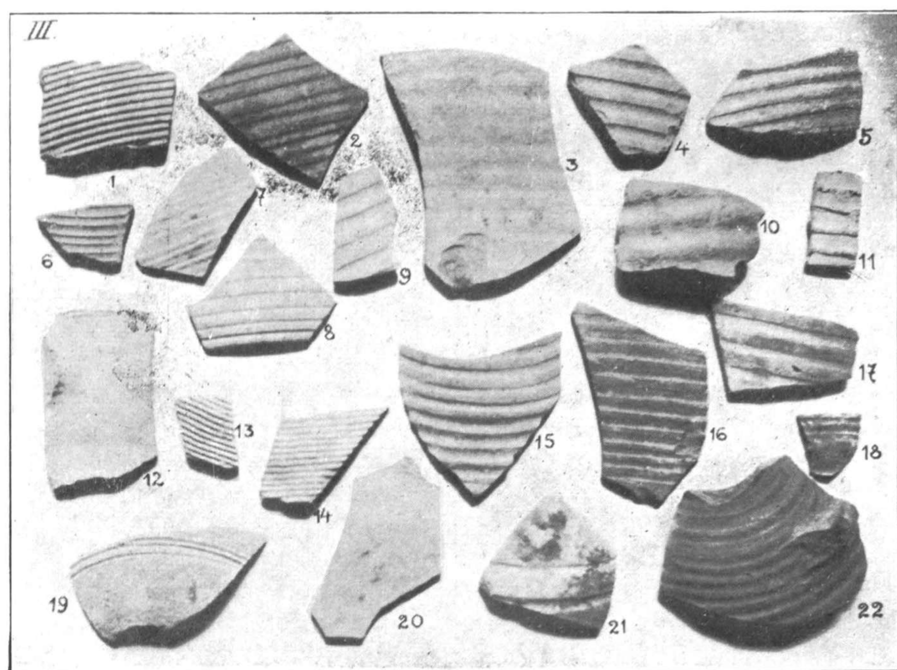


Fig. 2. — Cetatea Ulmetum. Fragmente de vase de lut ornamentate.

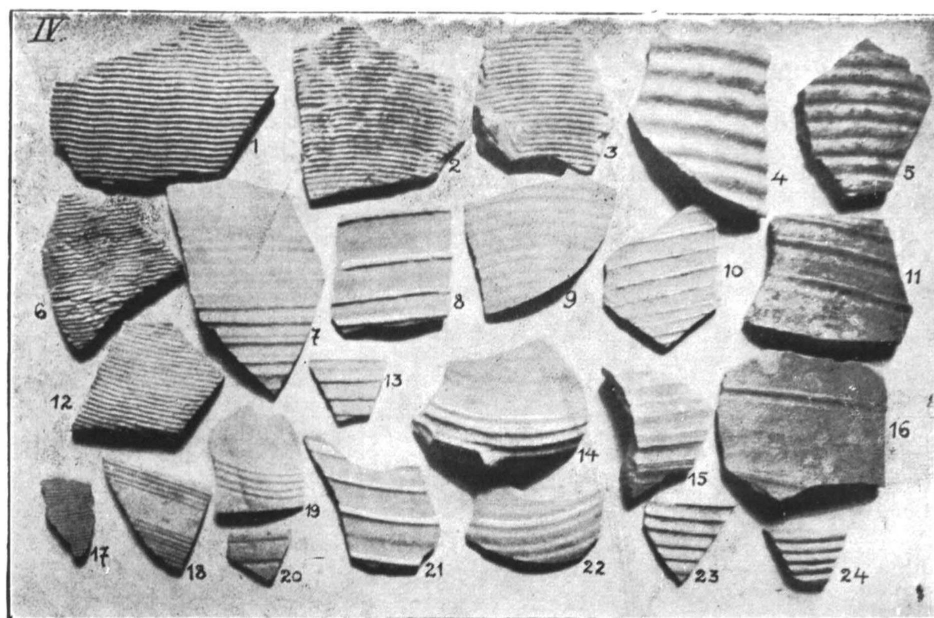


Fig. 1. — Cetatea Ulmetum. Fragmente de vase de lut ornamentate.

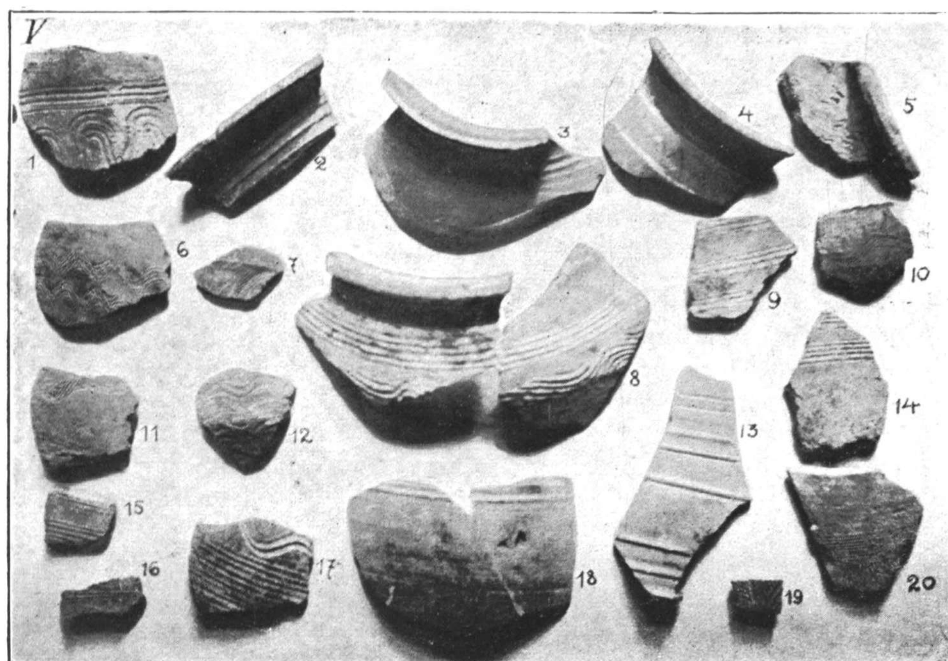


Fig. 2. — Cetatea Ulmetum. Fragmente de vase de lut ornamentate.



Fig. 1. — Cetatea Ulmetum. Mănuşi de vase de lut.

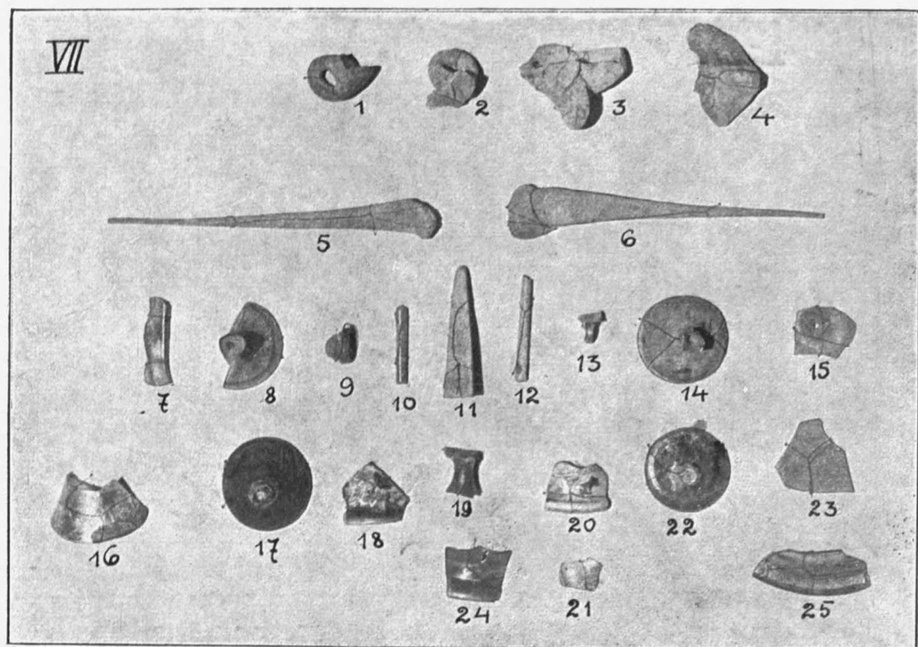


Fig. 2. — Cetatea Ulmetum. Obiecte de lut, os şi sticlă.

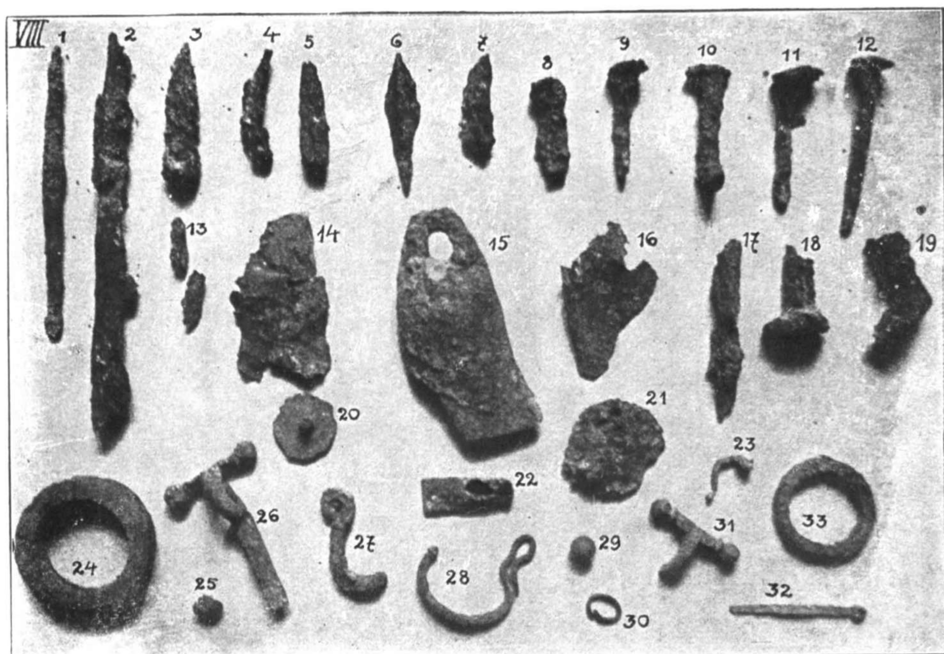


Fig. 1. – Cetatea Ulmetum. Obiecte de bronz şi fier.

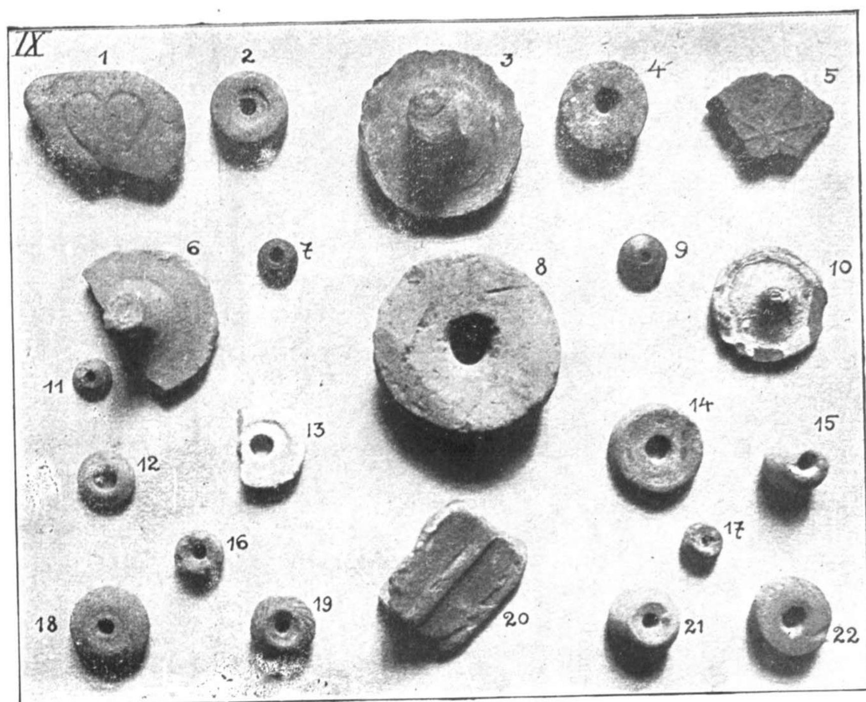


Fig. 2. — Cetatea Ulmetum. Obiecte mici de lut, piatră, marmoră şi sticlă.

DOBROGEA

IN

TIMPVL ROMANILOR

HARTA AȘEZĂRILOR ȘI DRVMVRILOR ANTICE

DE

VASILE PÂRVAN

MCMXII

LEGENDA

- CETAȚI ANTICE
- DRVMVRI ANTICE
- STÂLPI MILIARI
- LOCALITĂȚI CV VRME ROMANE
- LOCALITĂȚI CV VRME GRECEȘTI
- LOCALITĂȚI CV VRME THRACE
- HOTARELE TERITORIILOR
- VALVL MIC DE PĂMANT
- VALVL DE PIATRA
- VALVL MARE DE PĂMANT

I TERRITORIVM CAPIDAVENSE

II TERRITORIVM HISTRIAE

III TERRITORIVM TOMORVM

IV TERRITORIVM CALLATIDIS

V TERRITORIVM CIVITATIS AVSDEC.

25° 25°30' 26° 26°30' 27°

45° 44°30' 44°

DINOGETIA
Bisericuța
Gertina
Carvan
Văcăreni
Ghermea
Rachel
NOVIODVNVM
Măcin
Isaccea
ARRVBIVM
Parkis
AEGYSSVS
Greci
Nicolițel
Somova
Tulcea
Karcaliu
Telița
Câsla
Taița
Prislava
TROESMIS
Iglița
Turcoaia
Maidanchioi
Beștepe
SALSOVIA
Balabancea
Satu Nou
Hagighiol
Caraibil
Morughiol
Sarinasuf
Carabair
Dunavăț
Ortachioi
Acbunar
Peceneaga
Dautcea
Zaporojeni
? HALMYRIS
BEROE
Valea Hogii
Ostrov
Zibil
Popina
Ciucurova
Babadag
Enisala
? V. Nov..
? IBIDA
Slava Rusească
Kizilassar
Dăeni
Caramanchioi
Vicus Caldere
Ciamurli de jos
Pasacâsla
Bisericuța
CIVS
Eski Sarai
Hasarlâc
? V. Verobrittianus
Casimcea
Calâbugeag
Groapa Ciobanului
Enisarai
Sarighiol
Hârșova
CARSIVM
Dulgheru
Râmnicul de sus
Râmnicul de jos
Casapchioi
Kucucchioi
Haradoc
Jmam Cesme
Terzichioi
Tichilești
VLMETVM
Cogealac
Tariverdi
Caranasuf
HISTRIA
Pantelimonul de sus
? V. Parsal..
CAPIDAVA
Satischioi
Chirișlic
Calachioi
Peletlia
I
II
Ghelingec
Cavargic
Baltagești
B E S S I
Caraharman
Pazarli
V. Cerens
Dorobantul
Gargalic
Seimenii Mari
Cicrakci
Caramurat
V. Clementianus
Cernavoda
Hinok
AXIOPOLIS
Celebichioi
Cet. Pătulului
? S. CYRILLVS
Mircea Vodă
Canara
Rasova
Palazu mare
? Turris Muca..
III
Alacapu
Satu Nou
Vlahchioi
Marleanu
Anadolchioi
Omurgea
Hasancea
Constanța
TOMI
Parjoaia
Aliman
Murfatlar
Beilic
Oltina
Câlnia
Baccuius
Mulciova
DVROSTORVM
Ostrov
Dervent
Lazmahale
Cuzgun
Urluia
Hazidiuluc
Silistra
Bugeac
Almaliu
Cocargea
TROPAEVM TRAIANI
Adamclissi
Agigea
Carantic
Arab Tabia
Nastradin
Kerimcuius
Tekirghiol
Urluchioi
V
Azarlâc
Kioseler
Edilchioi
? CIVITAS AVSDEC
Resiaul
Muratan
Dobromiru din Deal
Cocular
Sofular
Saragea
Cavaclar
Abtat
Abtatcalesi
Tatlâgeacul Mare
ABRITTVS
Capaclî
IV
? V. Sardes
? V. Asbolodeina
Keragi
Mangalia
CALLATIS
Sarighiol
Caraaci
Kulak
? V. Val..
? V. Ce..
Ilanlic

D A C I I

P O N T V S E V X I N V S

După Harta Statului Major
Scara 1:1000000

C. GÖBL" S-OR I. ST. RASIDESCU